4ie Jaar. — Nr 19. Augustus 1924.

De Brabantsche Folklore

De psychologie van het komische bij het volk.

(Vertaling.)

Al wat tot ons bewustzijn komt, eenvoudige gewaarwordingen, gevoelens of afgetrokken denkbeelden hebben de strekking zich te groepeeren in stelsels, dus zich samen te ordenen. Die stelsels hebben een verschillend belang, zoowel ten opzichte van hun werking als ten opzichte van het aantal beelden of gedachten die zij verbinden. Maar het ruimste is onbetwistbaar voor de meeste menschen hetgene dat in onzen geest de wereld inricht die wij noemen « de werkelijkheid ».

Die wereld der werkelijkheid en der waarheid ontwikkelt zich organisch en daardoor bedoel ik dat een nieuwe gesteldheid om als waar en werkelijk aangenomen te worden, moet opgenomen zijn door de wereld der reeds gevormde werkelijkheid, dat zij moet overeenkomen met de wetten en gewoonten welke deze wereld beheerschen, dat er geen onderbreking zij tusschen de verschijnselen, met andere woorden, dat er overeenstemming besta tusschen het stelsel dat de oude wereld vormt en de tegenwoordige waarnemingen.

Het is niet enkel noodig dat die overeenstemming bestaat voor het oogenblik der waarneming, maar dat zij blijft voortbestaan, dat de waarneming of het denkbeeld, alsmede de gevolgtrekkingen die men er uit maakt, in overeenstemming blijven met de wereld der werkelijkheid (die zich aanhoudend wijzigt); zoo niet wordt het bijkomend stelsel op een gegeven oogenblik naar het gebied van de dwaling en de zinsbegoocheling verworpen.

De wereld der werkelijkheid is bij uitstek de wereld van de niet-tegenstrijdigheid, niet enkel tusschen waarnemingen, maar ook tusschen denkbeeldengroepen.

Die wereld zelf bestaat uit min of meer ingewikkelde of min of meer belangrijke groepen. De eene, als degene die onze eigen belangen of de belangen van onze nabestaanden vormen, heb-

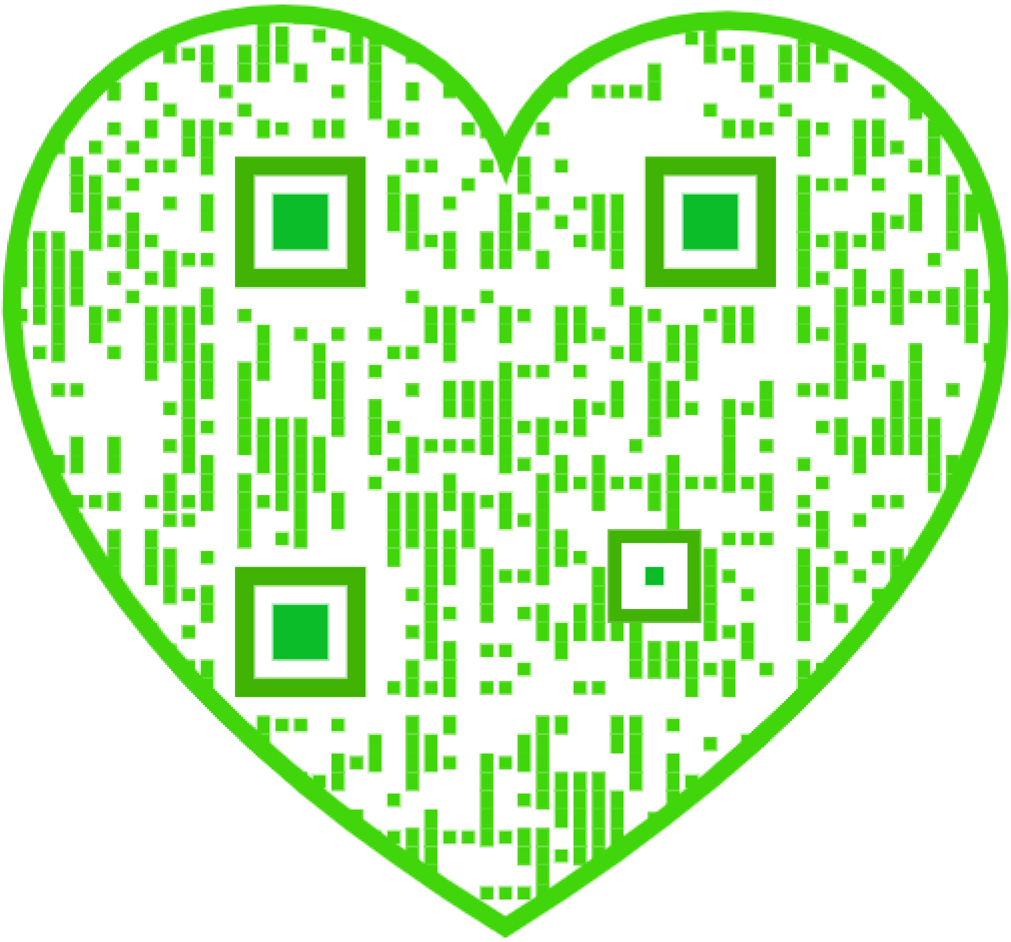

ben een zeer groot belang; andere daarentegen, als de lichamelijke gesteldheid of de geestesaard van een onbekende, zijn ons om zoo te zeggen onverschillig. Wanneer een stelsel van voorstellingen van het eerste type ineenstort, in het onwerkelijke valt of zich ontbindt, ontstaat daardoor een diepe smart, daar er voor den persoon zelf een gedeeltelijke dood uit volgt; wanneer een stelsel van de tweede soort uit de werkelijkheid losgaat of verdwijnt, ontstaat daardoor onverschilligheid ofwel valt men in het komische.

Het zal de onverschilligheid of het vergeten zijn, indien het beeld of de gedachte langzaam uit den geest verdwijnen, volgens de natuurlijke wegen van het verflauwen der beelden; het zal het komische zijn, indien de ontbinding plots geschiedt ten gevolge van een tegenstrijdigheid die het losmaakt uit de wereld van de werkelijkheid en waarheid.

Laat ons, om de gedachten te verduidelijken, een theoretisch geval nemen dat het voordeel oplevert naar goedvinden te veranderen. Een ijdel man valt; voor den toeschouwer beteekent zulks dat de verwaandheid van dien man gebroken of toch verkrenkt is. Indien ik er aan verknocht ben of hem veel genegenheid toedraag, zal ik ongerust zijn; is hij gekwetst, dan zal ik leed gevoelen over zijn toestand, om 't even of hij een vriend is of niet; in geen enkel der beide gevallen zal de zaak mij komisch voorkomen en ik zal niet lachen.

Indien ik niets voor hem voel en indien hij zich niet bezeerd heeft, zal ik lachen om het geval en bij de herinnering zal de zaak mij komisch voorkomen.

Opdat een voorstelling komisch zij, is het noodig, zooals Aristoteles, Cicero en de heer Bergson het gezegd hebben (1), dat men ongevoelig zij, dat men geen sympathie hebbe of ten minste dat deze zwak zij. Indien de persoon die valt, niet ijdel is, zal ik hem al of niet helpen en de voorstelling kan dan wel verdwijnen zonder sporen achter te laten.

Wij kunnen daaruit besluiten dat de eerste voorwaarde van het komische is dat het ineenstortend stelsel slechts van betrekkelijk gering belang zij voor den persoon en op dat punt vooral verschilt het komische van het tragische.

Ziehier een feit dat werkelijk gebeurde. Een inwoner van Linden keert 's avonds huiswaarts, hij volgt een pad door een rapenveld. Hij denkt dat hij bij den weg een beest ziet liggen

(1) Aristoteles, *Poétique*, h. V, 1; Cicero, *De Oratore*, II, 38; Bergson, *Le Rire*, bl. 4.

dat op hem gaat toespringen. Van schrik rijzen zijn haren te berge, maar hij ziet aandachtiger toe en merkt op dat wat hij voor een dier genomen had, slechts een ledige plek was te midden van een veld, waar er een plant met vergeelde bladeren was. De ontroering was te fel en te volkomen om den betrokken persoon te doen lachen. En wanneer hij het avontuur vertelt, ziet hij er niets komisch in. Enkel een koele geest, weinig vatbaar voor zulken schrik, zal bij het hooren van zulk verhaal lachen, maar het is mogelijk dat hij niet zou gelachen hebben, indien het avontuur hem zelf overkomen ware, want men moet rekening houden met het feit dat de voorstelling van een drift, van een ideaal, van een wensch, van een vrees gewoonlijk slechts de flauwe weerspiegeling is van hetgeen zij bij den persoon die ze rechtstreeks voelt en zoo verklaart men dat wat tragisch is voor den eenen mensch, komisch kan zijn voor een andere.

Om op het gebied van het komische te blijven mag het stelsel — ontstaan uit rede of uit gevoel — dat zich ontbindt of dat aangetast wordt, niet te ruim zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval voor den Don Quichotte van Cervantes, die komisch in den aanvang, geleidelijk tragisch wordt, wanneer men ziet dat de dwaling van den held in zijn geest een heel samenstel opbouwt ondanks de ontgoochelingen.

Dat is eveneens het geval voor het verhaal dat afgeluisterd werd te Assche, in Brabant, en waar de toestand van den held tragisch voorkomt, wanneer men dieper op het avontuur ingaat, dat op het eerste zicht komisch is.

Een man kwam langs een eenzamen kant en zag er een herberg; hij ging er binnen en dronk er een glas bier. Een heer was in de herberg; hij niesde en de man zei : God zegene u, mijnheer! De herberg was weg en de man lag te midden van de hop.

Het verhaal is tragisch wanneer men zich al den schrik voorstelt, die het slachtoffer moet treffen, wanneer het zijn geloof geschokt voelde in de werkelijke wereld en wanneer het de helsche kracht in werking zag die in den geest der buitenmenschen zulke ontzetting wekt. Dat feit toont de ontoereikendheid aan der theorie van de verrassing en van het onvoorziene die Pascal en Kant uitdachten om het komische te bepalen (1). Zeker, hier was de verrassing zeer groot, maar er is niets komisch in.

(1) *Pensées de Pascal,* h. VIII, 19. Kant. *Kritik der Urtheilskraft,* 54.

De uitgebreidheid en het belang dier stelsels, waarvan de ontbinding tot het komische aanleiding geeft, zijn zeer veranderlijk. In den eenvoudigsten vorm misschien hebben wij het lachen van het kind en de vreugde die het voelt wanneer het een beeld plots ziet verschijnen en verdwijnen. Anderzijds hebben we vervlogen droefheden, diepe ontgoochelingen soms die voor het slachtoffer zelf komisch worden.

Hier nog een ware geschiedenis. De kasteelheer van L... (in Brabant), had beslist St-Niklaas te vieren. Een oude knecht, in bisschop gekleed, dragende den langen grijzen baard kwam 's morgens op een ezel langs de gril van het park binnen. De kinderen op het kasteel waren blij. Nu, na eenige stappen in het park gedaan te hebben, gaat de ezel op hol en loopt met St-Niklaas den naburigen vijver in, noch de Heilige, noch de ezel ondervonden daardoor eenig leed.

De kinderen weenden over de bittere ontgoocheling en de ouders waren ontsteld. De menschen in den omtrek lachten er om en vertellen het avontuur nog om te lachen. De toebereidselen tot het feest en de plotselinge ontbinding van dat stelsel van weinig belang voor hen, werd komisch. Wat den kasteelheer en zijn kinderen betreft, toen de ontgoocheling hare scherpte verloren had, lachten zij ook om het avontuur. Het is wel zooals de heer Degas zegt : « Alles kan lachwekkend worden en niets is het; alles hangt af van den gezichtshoek waaruit men de dingen ziet » (1).

Hier wil ik nog een grap vertellen door jongelingen uit Rotselaar gemaakt ongeveer 30 jaren geleden. Wij begrijpen er misschien moeilijk het komische van, maar langen tijd deed zij de menschen van dat dorp lachen. Bij nacht maakten zij de gemakhuisjes van het dorp los en stelden ze op een rij rondom het kerkhof. Op het uur der eerste mis was elk der huisjes door een jongeling bezet, die op den schouder een stok als een geweer hield. Tegenover was de wachtzaal waar degenen die voor 't oogenblik niet van dienst waren, bier dronken.

Dat is een eenvoudige type van de parochie, dat wil zeggen dat een ernstige zaak die het leven gedeeltelijk beheerscht, opgewekt wordt op zulke wijze dat zij zonder doel en beteekenis voorkomt.

Maar wij lachen en vermaken ons niet enkel over het werkelijke. Het is een van onze geliefkoosde spelen en zelfs een der

(1) DEGAS, *Psychologie du rire*, blz. 104.

groote vreugden van het leven het komische uit te denken. Het aantal geschiedenissen van dien aard is werkelijk overgroot, maar een menigte van deze worden gauw vergeten; andere komen weer te voorschijn na van vorm en onderwerp veranderd te zijn; andere ten slotte blijven het goed der menschheid.

De gang is hier dezelfde als voor het komische in de wereld der werkelijkheid. Men denkt een stelsel uit, waaraan men den schijn der werkelijkheid geeft en men doet het spoedig uiteenbreken.

Ziehier een der Brabantsche verhalen waarvan het komische zeer eenvoudig is : een blinde, een manke en een naakt man gaan naar de jacht. De blinde mikt en doodt het wild, de manke loopt en raapt het op en de naakte man steekt het in zijn zak. Het komische zit hierin : men roept vóór den geest een jacht ondernomen door drie personnages; ieder van hen doet wat hij onmogelijk doen kan en de eerste gedachte, opgewekt in den geest van den toehoorder, alsmede elke afzonderlijke bevestiging ontbindt zich door de onmogelijkheid de gegevens overeen te brengen of, volgens de uitdrukking van Schopenhauer door onvereenigbaarheid tusschen het koncept en het werkelijk doel dat men er bij denkt (1), of zooals de heer Dumont uitdrukkelijker zei, maar in te rationalistischen geest om volledig te zijn : omdat ons verstand komt te staan tegenover feiten die van zulken aard zijn dat zij ons van eenzelfde zaak doen denken dat zij is en dat zij niet is (2)

Het is mogelijk dat het verhaal dat ik zooeven meedeelde te eenvoudig is om ontwikkelde menschen te doen lachen, maar buitenlieden doet het zeker lachen.

In psychologisch opzicht is het vooral belangwekkend dat de tegenstrijdigheid bestaat in de gedachte zelf en dat alles van rationeelen aard is. Dat is een ideaal voorbeeld tot verduidelijking van de leer van Schopenhauer.

Ongeveer hetzelfde kan men zeggen van het volgend verhaal dat uit Kortrijk-Dutzel komt.

Eertijds woonde in dat dorp een gezin van zonderlinge menschen. Een van hun eigenaardigheden was een overdreven liefde voor hun paard, zoodanig dat de zoons, als reuzen gebouwd, liever zelf het werk deden dan hun paard te vermoeien.

(1) *Die Welt als Wille und Vorstellung*, L. I, c. 8. J.-P. Richter zei: « De eindlooze tegenstelling tusschen de rede en het beëindigde (*Vorschule der Aesthetik*, blz. 28 en volg.).

(2) *Théorie scientifique de la sensibilité*, blz. 205.

Een van hen was trouwens zeer dom. Op zekeren dag had hij een zwaren zak graan naar den molen te dragen, die, naar zijn meening, te zwaar voor het paard woog. Hij nam den zak op zijn schouders en steeg zoo te paard, denkende dat, vermits hij den zak droeg, het dier er niet door belast was.

Over het algemeen blijkt de tegenstrijdigheid uit de opeenvolging der gebeurtenissen en de wensch of elke andere aandoening spelen er een rol bij.

Talrijk zijn de verhalen waarin een der helden zich voorneemt eens goed feest te vieren of lekker te smullen en dat de poging opeens eindigt door een onaangename gebeurtenis. Zoo zijn de drie volgende fabels, te Linden opgeteekend.

De tweede held treedt slechts op in het verhaal om het beter aaneen te hangen en om de tegenstelling beter te doen uitkomen door de verwachte vreugd te roemen en door ze te genieten wanneer zijn makker teleurgesteld is.

De beer en de vos.

De beer en de vos waren goede makkers. De vos was op zekeren nacht bij een bijenteler binnengebroken en had zich aan honig deugd gedaan. 's Anderendaags keerde hij er terug, maar stelde vast dat een val vóór de korven geplaatst was. Hij bracht zijn vriend den beer er toe hem te vergezellen, na hem den te maken buit geroemd te hebben. Bij een der korven gekomen, naderde de vos, wel oppassende niet aan de val te komen; de beer echter liep er in. De vos ging op de vlucht. De beer had veel moeite om los te komen en stukken van zijn vel werden afgescheurd aan den kop en aan de pooten. 's Anderendaags zei de vos tot hem: gij zijt versch geschoren. Zijt ge bij den barbier geweest? Maar waar hebt ge toch uwe handschoenen vergeten?

De beer en de vos.

De beer en de vos waren overeengekomen om druiven te stelen in een goedbeladen wijnstok. Daar de beer klimmen kan, klom hij op den wijnstok, maar de takken begaven onder zijn gewicht. Om hem te steunen nam de vos een puntigen stok en stak hem in den aars van den beer die er niet meer af kon. De eigenaar kwam af en de beer werd afgeranseld.

De vos en de kater.

De vos was in een hoenderhok gedrongen en had er zich deugd gedaan. 's Anderendaags wilde hij er teruggaan, maar hij

Pilaar der kerk van Sinte Geertruide te Nijvel.

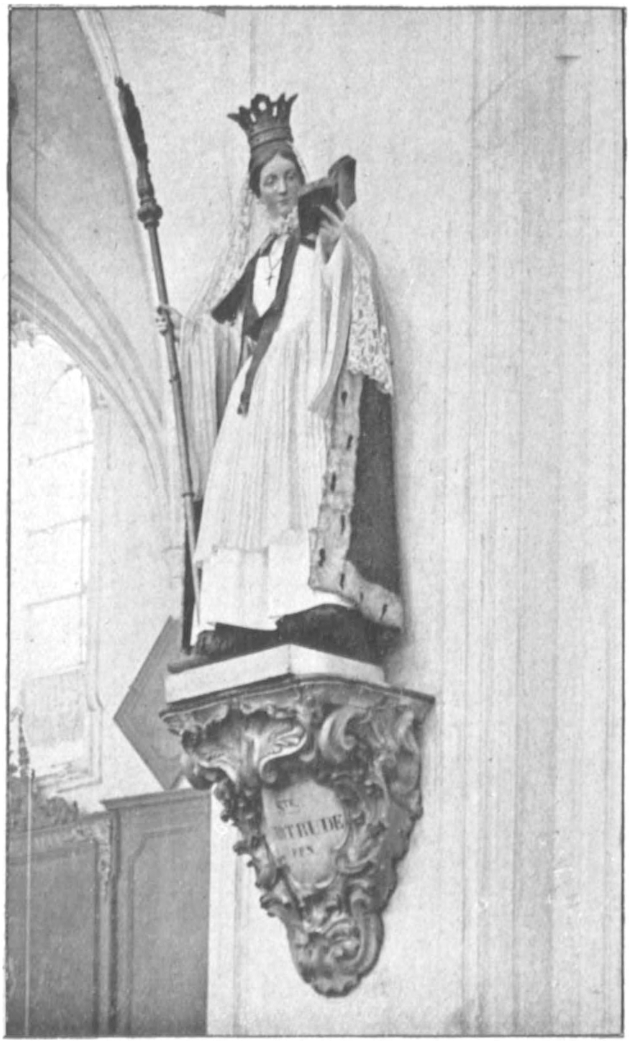

Beeld van Sinte Geertruide in de kerk van Nijvel.

zag dat er een val geplaatst was. Hij zei tot zijn vriend, den kater, dat daar vette muizen waren en de kater liep er naar toe, maar viel in de val. De vos drong dan in het hoenderhok, at er overvloedig en vertrok dan, zijn vriend in de klem latend. 's Anderendaags 's morgens kwam de eigenaar en sloeg Tybaert zoo duchtig dat hij voor dood bleef liggen. Later vertelde de kater het avontuur aan den vos, zeggende dat men toebereidselen voor de begrafenis gemaakt had, maar dat hij, op tijd wakker geworden zijnde, in allerijl gevlucht was.

Het koddige in die drie verhalen komt voort uit de tegenstelling der opeenvolgende gevoelens. De heer Bergson vernauwt te zeer het gebied van het komische, wanneer hij zegt dat het zich tot het louter verstand richt.

Ziehier een grap, waarin het komische van meer ingewikkelden aard is.

De boer en zijn ezel.

Een boer dreef een ezel. Deze bleef op zeker oogenblik staan en de boer had hem goed te slaan, het dier weigerde koppig vooruit te gaan. Een voorbijganger vroeg den boer wat er gebeurd was. De boer antwoordde dat de ezel niet meer gaan wilde. « Wacht, zei de voorbijganger, ik zal hem doen loopen. » Hij haalde uit zijn zak een flesch terpentijn, hief den staart van den ezel op en stortte daaronder den inhoud van de flesch uit. De ezel schoot vooruit en de boer hem achterna, maar de ezel ging te snel. De boer kwam terug en zei tot den voorbijganger : « Doe met mij wat ge met den ezel gedaan hebt, anders kan ik hem nooit inhalen. » Het koddige ligt hierin : de wil van den boer om zijn ezel te doen vooruitgaan, begrip en wensch die opeens te niet gedaan worden door de tegenstelling dat de ezel sneller vertrekt dan de boer wil. Dan komt nog het koddige dat de boer zich zelf gelijk stelt met den ezel, weer een tegenstrijdigheid die de toehoorders van het verhaal dadelijk vatten.

Bovenvermelde verhalen moeten gerangschikt worden in de reeks van het komische door vergissing, die Voltaire vooral bedoelde, toen hij trachtte het komische te bepalen (1).

Ik zal nog dit Brusselsch verhaal opteekenen, waarin het slotantwoord het komische aanbrengt in een min of meer ijzingwekkend geheel :

Men had een schoenlapper, een nuchteren geest, gevraagd bij

(1) Préface de l'*Enfant prodigue*.

een doode te waken. Hij had er in toegestemd en had zijn gereedschap meegebracht. Hij begon te werken en te zingen. In 't midden van den nacht, wordt de doode wakker, en zegt : « wanneer men bij een doode waakt, zingt men niet. »

De schoenlapper neemt zijn mes en geeft met het vlak ervan een slag op het gezicht van den zoogezegden overledene en antwoordt hem :

« Wanneer men dood is, spreekt men niet. »

En hij hervat zijn werk.

Het komische ligt vooral in de onoplosbare tegenstrijdigheid die bestaat in het antwoord van den schoenlapper : hij spreekt, dus hij is niet dood; hij spreekt, zegt de schoenlapper, maar hij is dood en de welvoeglijkheid eischt dat hij het weze. Wat denkt er de vermeende doode van?

Het volgend voorbeeld duidt wel het komische aan dat ontstaat uit een tegenstrijdigheid tusschen het beeld voorbereid door heel een stelsel van samengeordende denkbeelden en het waargenomen beeld. Hoe grooter de tegenstelling tusschen beide zijn zal, hoe grooter zal het onvoorziene zijn en hoe feller zal het lachen zijn, ten minste bij de ruwe zielen.

De pastoor die over den Heiligen Geest predikt.

Een pastoor uit de omstreken van Leuven predikte over het neerdalen van den Heiligen Geest over de apostelen. Op dat oogenblik was de meid van den pastoor iets aan 't zoeken op de zoldering van de kerk die als zolder voor de pastorij diende en zij maakte er nog al veel gerucht. In den loop van zijn preek zei de pastoor : Luistert! De Heilige Geest is daar! Op dat oogenblik deed de meid een verkeerden stap en viel, hare beenen kwamen door het gewelf met dit gevolg dat hare rokken opsloegen. Bidt, maar kijk niet, riep de pastoor tot zijn toehoorders, want het licht zou u verblinden.

Het slot is een verwarring. Het geestessamenstel dat in werkelijkheid uiteenstortte en dat nog verondersteld is te bestaan in den geest der parochianen kan niet overeengebracht worden met de gedachte van den pastoor, maar vrij goed met zijn woorden. Die tegenstrijdigheid bestaat vooral in den geest van den toehoorder van het verhaal en heeft voor gevolg dat geen enkel der twee samenstellen zich kan oplossen en zoo wordt het lachten gewekt. De nieuwe gedachte, door den pastoor gewekt en die overigens in verband staat met hetgeen hij gezegd heeft,

wordt bij haar ontstaan ontbonden, vermits de toehoorder reeds weet wat er feitelijk gebeurd is.

Laat ons naar aanleiding daarvan nog eens herinneren aan de hoofdvoorwaarde van het komische : dat geen gevoel van groote sympathie naar de meid ga en ook dat het schaamtegevoel niet tusschenkome om de opwekking te beletten van de geestesbeelden die noodig zijn voor de voortbrenging van het komische.

Maar over 't algemeen ziet men zoo nauw niet, gelijk men overigens weinig voelt voor wezens waarvan het volk niet houdt of die slechts weinig boven hem staan.

De navolgende geschiedenis, al is er iets koddigs in, komt ons veeleer barbaarsch voor.

De pastoor en de Aartsengel.

Op zekeren nacht begonnen de klokken van de kerk te luiden en men hoorde in den toren een stem die zong : de Aartsengel Gabriël, door God gezonden, komt den pastoor met al zijn geld halen.

De meid maakte den pastoor wakker, die zich naar de kerk begaf, waar de koster, in Aartsengel verkleed, hem in een grooten zak deed treden, na het geld genomen te hebben. Hij droeg den pastoor op zijn schouders tot aan de galmgaten, en zei tot hem dat hij zijn vlucht nemen ging. Dan liet de koster den pastoor buiten den toren vallen en vertrok met het geld (Linden).

De volgende geschiedenis is een weinig minder, maar is toch min barbaarsch, of meer wreedaardig.

De gek die zijn haag scheert.

Een man die zich zeer verstandig waande, scheerde zijn haag met een krom snoeimes in plaats van ze, zooals men gewoonlijk doet, met een haagschaar te scheren. Een vreemdeling die daar voorbij kwam, zei tot hem: « gij zijt een slimme ». De andere nam zulks ernstig op en was trotsch over die opmerking en hij ging tot zijne geburen en vroeg hun : « Hoe kan die man weten dat ik slim ben? » Hij hervatte zijn werk, maar onbehendig stiet hij de punt van het snoeimes in zijn voorhoofd. Hij jammerde van pijn. De anderen lachten hem uit.

Het volgend verhaal met een grond van werkelijkheid, steunt op een kwaadaardige daad tegenover een vrouw begaan die verafschuwd was daar zij voor een heks doorging.

Ik geef het, daar het uit een folkloristisch oogpunt belangwekkend is.

De gestrafte heks.

Te Kortrijk-Dutzel heeft men langen tijd gespot met een heks die daar woonde. Zij had slechts twee of drie koeien, maar bracht toch zooveel boter voort dat zij ze op een kruiwagen naar de markt voeren moest. Verschillende boeren in den omtrek konden daarentegen geen boter krijgen. Het was de heks die de boter wegnam naarmate zij voortgebracht werd. Een boer deed aal in zijn karnvat en deed ze kloppen, daarna deed hij het reinigen en wachtte. Eenige uren later kwam de heks, die geen put had, eenige emmers water halen en de boer vroeg haar waarom. Wel, antwoordde ze, een mijner dochters liet zemelen in het karnvat vallen en het is moeilijk te reinigen.

Laat ons in 't voorbijgaan herinneren dat die doenwijze om het karnvat te onttooveren, door Luther gekend is en door hem goedgekeurd in zijne « Tafelgesprekken ».

De rol van de ironie en van het lachen als in de bovenstaande verhalen is dikwijls afbrekend; men spot met hetgeen men vreest, met hetgeen zich opdringt en hetgeen geheel of gedeeltelijk antipathiek is, en daardoor versterkt men of denkt men door de tegenstelling te versterken, de waarde van zijn eigen personaliteit door zijn eigenliefde te bevestigen. Daarom is het namelijk, zooals de heer Ueberhorst schreef, dat wij spotten om een gebrek van een ander, wanneer wij weten dat wij het niet hebben (1). Het lachen beantwoordt in vele gevallen aan een gevoel van meerderheid (2).

Het lachen wordt soms boosaardig en zelfs hoonend en dan brengt hij ons op het standpunt van Plato, Aritoteles en Hobbes.

Daarom is het lachen van een ander te onzen koste dikwijls beleedigend want het is de uitdrukking van een verlaging die ons beeld ondergaat in den persoon der lachers en daarom ook is het belachelijke zoo erg, vermits het ons onze maatschappelijke waarde afneemt en ons zoo belet invloed uit te oefenen op den geest van anderen. Zelfs een belachelijke kant zonder belang, een bespottelijk uitzicht van de kleeding of in het voorkomen volstaat soms om iemand onmogelijk te maken.

(1) Ueberhorst, *Das Komische*, blz. 524 en volgende.
(2) Gross, *Einleitung in die Aesthetik*, blz. 378, 463.

Ook gebruikt men dat middel veel op den buiten en zulks soms op brutale wijze, zooals in het volgend verhaal te Linden opgeteekend :

Pontius, Pilatus en Pieter

Het waren drie makkers. Pieter was een rijkaard van het dorp, de twee anderen waren boerenzoons. Op zekeren avond na een drinkpartij had Pieter het gezicht van zijn twee vrienden zwart gemaakt zonder dat zij het gewaar werden en hij had aan alle bei gezegd den anderen niet te doen opmerken dat zijn gezicht zwart was.

Iedereen lachte in de herberg.

Pieter ging naar buiten en ontlastte zich in de nabijheid. Hij deed Pontius en Pilatus uitkomen en deed ze, zonder dat zij het gewaar werden in den drek zitten. Daarna keerden zij in de herberg terug, waar men hen uitschold.

's Morgens keerden zij huiswaarts. Pontius zag dat er op zijn dak pannen los waren. Hij klauterde op het dak om het te herstellen. Zijn vrouw zag hem en begon te roepen dat er een smerige duivel met een zwart gezicht op haar dak zat. Toen hij afkwam, werd hij afgeranseld.

Wat Pilatus betreft, hij ging naar huis en ging liggen. Om hem te wekken bracht Pieter zijn ezel in de kamer; de ezel begon te balken en Pilatus, plotseling wakker schietend, zei : « mijn broeder, zijt gij het? »

Psychologisch ligt het komische van de al of niet gewilde vermommingen in de tegenstrijdigheid die aan den dag treedt tusschen het uiterlijk en het gebaar, maar die tegenstelling is natuurlijk scherper, wanneer de persoon niet weet hoe hij er uitziet.

Het komische beperkt zich niet tot het menschelijk wezen; maar dieren, stoffelijke voorwerpen kunnen komisch zijn, op voorwaarde dat de toehoorder of de toeschouwer er zijn menschelijk begrip kan doen in leven.

Van dien aard is hetgeen een boer van Linden deed met een onwillig paard. Op zekeren dag had hij een paard gekocht, maar toen hij het inspande, wilde het niet trekken. Vloeken en slagen hielpen niet. Dan dacht hij een list uit. Hij deed een ketting rond den hals van het paard en deed ze door een ander trekken. Het onwillig paard moest vooruit en de kar trekken. Na eenige proefnemingen van dien aard, volstond het, wanneer

het paard niet gaan wilde, hem de ketting rond den hals te doen om het te doen trekken.

De komische zijde van de zaak is de illuzie die men het paard toedicht. Het schijnt dat het denkt dat het nog zal voortgetrokken worden, daar het een ketting rond den hals heeft. Gedachte die zich vernietigt in den geest van dengene die het tooneel ziet of het hoort verhalen.

Gewoonlijk, wanneer een vraagstuk opgelost is, gevoelt men een soort van ontgoocheling want het vraagstuk, volgens de uitdrukking van den heer Ewald, staat hooger dan de oplossing (1). Wat in dat geval gebeurt, is dat in den geest zich achtereenvolgens een reeks kleine veronderstellingen vormen, tal van voorziene oplossingen die opeens verdwijnen, wanneer men vindt dat men de oplossing verneemt.

Dat is het geval voor de raadsels van allen aard, zooals de twee volgende te Niel-aan-Rupel opgeteekend :

« Er was niet gescheten en er is niet gescheten.
Boer in den hoek en scheet. »
De oplossing is : de naam van den hond is : scheet.

« Daar is een ding en het draagt het bloed en het heeft er geen.
Het maakt een spoor en ge ziet geen. »
Oplossing : het passagierschip.

Van denzelfden aard zijn de allegorieën of de omschrijvingen die de vraag een fantastischen omvang geven en wier oplossing eenvoudig voorgesteld wordt.

Een goede parochiaan, een weinig naïef, komt op zekeren dag bij zijn pastoor en zegt hem :

Mijnheer pastoor, gij weet dat ik getrouwd ben juist 5 maanden geleden; nu mijn vrouw heeft een dikken en gezonden jongen ter wereld gebracht. Kunt ge mij zeggen, mijnheer pastoor, hoe dat mogelijk is?

De pastoor, een oogenblik verlegen, dacht na en zei dan tot zijn naïeven parochiaan :

« Luister, mijn vriend, dat is zeer moeilijk om u dat uit te leggen, maar ik zal u een fabel vertellen: op zekeren dag, op jacht zijnde, zag ik een haas; rap mikte ik, maar voordat het schot afging, lag de haas dood.

(1) *Grunde und Abgrunde*, II, blz. 476.

— Maar, mijnheer pastoor, viel de boer hem in de rede, gij hadt nog niet geschoten en de haas was getroffen?

— Ja, mijn vriend.

— Hoe is dat mogelijk?

— Een andere jager had voor mij geschoten (Brussel).

* * *

Een laaste vraag : waarom trekt ons het komische aan?

In het gewoon leven is het niet zoo zeer de aandacht die ons vermoeit, zooals sommige schrijvers gezegd hebben, vermits wij feitelijk aanhoudend aandachtig zijn, om het even of de gebeurtenissen ons behagen of niet. Maar wat ons vermoeit, zoodat het ons pijnlijk wordt, is de aanhoudende poging tot opneming, vooral op het gebied der rede, dat zoo streng en zonder vrijheid is, zoodat het dwang gelijkt; wat ons vermoeit en ons verveelt is de vernauwing die ons opgelegd wordt door de maatschappelijke eischen en door ons beroep, wanneer zij niet heelemaal aans ons karakter beantwoorden.

Daarentegen is die vorming van stelsels van gering belang, zonder grooten logischen samenhang en zonder fel gevoel gemakkelijk en zonder vermoeienis.

Zij is dikwerf een reaktie tegen dien dwang zelf en de ontbinding van die stelsels is een ontspanning van de krachtinspanning en schijnt in vrijheid te stellen een zekere zenuwspanning, die zich physiologisch in het lachen oplost.

Het komische is verwant met het spel onder zijn verschillende vormen, doordien het een onbaatzuchtige werking is (in beginsel ten minste) en in alle geval zonder ander nut dan een gemakkelijke en niet opgelegde oefening.

Evenals het spel vereischt het een zekere ontvankelijkheid van den geest : wij moeten lustig gestemd zijn om het komische of het spel te genieten. Voor het komische hangt alles niet af van de beelden die men waarneemt. Het is noodig dat wij op dat oogenblik de wereld op onverschillige of oppervlakkige wijze beschouwen. Een ernstige geestesgesteldheid, die het maatschappelijk leven waarneemt of een groote vatbaarheid voor ontroering maakt, is weinig voorbeschikt voor het komische en laat het weinig ruimte. Dat verklaart ons waarom er meer gelachen wordt in gezelschap dan bij den afgezonderden mensch.

In maatschappelijk opzicht hebben het lachen en het komische enkel voor rol op lustige wijze te toonen dat sommige zaken of

sommige wezens die groot en belangrijk schijnen, in werkelijkheid zonder waarde zijn (1).

Ongelukkig ontbreekt in de meeste gevallen de kritische zin en het lachen vernielt of krenkt zoowel de geniale scheppingen als de meest alledaagsche voortbrengselen.

P. Hermant.

Het oud Nijvel.

(Vertaling.)

A. — De oude grachten (vieux fossés).

De *oude grachten* of *groote grachten*, dikwijls vermeld in de oude handschriften omringden de stad geheel en gansch (1). Daar men ze vermeldt in de voorstad Mons en in de voorstad Charleroi, mag men beweren dat zij aan de beide kanten uitkwamen op de *Dodaine.*

Indien zij dus, zooals men veronderstellen mag, van het begin af, een verdedigingswerk waren, toch gaat het niet op te beweren dat zij enkel tot doel hadden het noord-oostelijk gedeelte der stad tegen een aanval te beveiligen (2). Minder nog kan men aannemen dat zij deel uitmaakten van een verdedigingstelsel waaraan verbonden waren de versterkingen die voortbestonden tot in het begin der xix^e^ eeuw (3).

In het licht der oude stukken was het mogelijk ongeveer den loop van de oude grachten vast te stellen. Die loop ging uit van de *Dodaine*, ging over de *ruelle spiritus sans* (4), kwam voor de *Tourette* door (5), liep dwars over den weg buiten de

(1) Lipps, *Aesthetik*, I, 365.
Höffding, *Psychol.*, blz. 468.
Volkelt, *System der Aesthetik*, II, blz. 343 en volgende.

(1) Cartulaire de Nivelles transcrit et annoté par Jos. Buisseret et Ed. de Prelle de la Nieppe. *Annales de la Société Archéologique de l'arrondissement de Nivelles*, tome IV, p. 251.

(2) Wauters. *Géographie et Histoire des communes belges.* Ville de Nivelles, p. 3, col 1.

(3) Lebon. « Nivelles, ses fortifications et les sièges que cette ville a soutenus. » *Annales de la Société Archéologique de l'arrondissement de Nivelles* tome IX, p. 261.

(4) *Chirographe*, 10 mai 1430. Preit et terres condist *Spiritus Sans* seant huers del porte montoise joindant au courthil au montoise rue et rallant tout oultre seloncq la ruelle *Spiritus sans* et as *vies fosses.*

(5) *Chirographe*, 15 janvier 1459, nouveau style. Maison et tenure hors la porte montoise seant aux *viez fosses* contre la *Tourette.*

porte Montoise, daalde langs den *pré Malbot*, den *pré de Warchomont* (7), naar de *Guillemins* (8), draaide om deze heen, langsheen de gronden van *la Falize* (9), kwam nabij den *Moulin brûlé* (10) om te stijgen naar *Saint-Soyre*, van waar hij zich richtte naar Sottriamont, gelijkloopend met den weg van denzelfden naam (12) om te dalen door den *fief de la Neuve Rue* (13) en weer te stijgen naar *Gouthail* (14); van daar uit, achter *Robelet* (15 en den *moulin du Charnier* (16) door, kwam de gracht uit op den *chemin al saul*, niet ver van het

(6) *Chirographe*, 1er juillet 1468. Maison hors la porte montoise entre les deux bauves joindant dun costet aux *Viez fosses* et par derrière au preit *Malbot*.

(7) *Chirographe*, 24 décembre 1438. Maison hors la porte montoise tenant à *Vies fosses* et au preit *Warchomont*.

(8) *Chirographe*, 14 novembre 1599. *Les Vieux fosses* qui sont tout du long joindant au pasturage du monastère des *Guillemins* et aussi oultre partie des dits *Vieux fossez* qui passait parmi le couvent de ces religieux qui estoit ci devant houblouier.

(9) *Chirographe*, 24 mai 1416. *Fosses erbues* tenant par desous ale terre *del Falize* au chemin du preit Colart Quarmial et par derrière au chemin cheriaule.

(10) *Chirographe*, 20 janvier 1416. Moulin *dou Bruile* tenant dun costet aux *Vies fosses* de le ville et daultre ale ruelle qui vat del rue de *St-Syre* ale Thinne.

(11) *Chirographe*, 7 octobre 1525. Maison empres la portelette de *St-Soire* joindant au *Vieux fosses*.

Chirographe, 15 mai 1545. Maison et jardin *à St-Soire* joindant du haut aux *Vieuls fosses* et du bas à la ruelle qui mainne du Beguinage de *St-Soire* aux Poulées et du tiers à la ruelle des Poulées qui maine aux *Vieux fosses* et du quart au jardin des beguines du dit St-Soire. Un preit joindant du hault aux *Vieux fosses* et du bas au cimetière du dit *St-Soyre*.

(12) *Chirographe*, 28 septembre 1485. Pasturaige gissant enviers *Sottriamont* joindant dun costeit aux Viez fossez de le ville et ale ruelle qui vat al fontaine aux tonniaux.

(13) WAUTERS, *supra* (2).

(14) *Chirographe*, 12 avril 1458. Maison seant *leglise dou Goutailh* joidant dun costet al dite eglise dautre au courtilh qui fut Girart Hastin et dou tierch a Pierard Bodart et allant tout parmi les *Viez fosses* jusques al ruelle Pierart le Blanque et allant tous jus jusque al Thienne.

(15) *Chirographe*, 24 octobre 1554. Jardin seant empres la fontaine *Robelet* par devant a rue qui vient de l'hôpital de Robelet à la porte du Charnier et par derrière aux *Vieux fosses* de le ville.

(16) *Chirographe*, 4 janvier 1554, n. s. Maison gisant au *Charnier* joindant aux *Vieux fosses*.

straatje dat langsheen de *ferme del saul* (17) loopt om naar alle waarschijnlijkheid te eindigen aan de *Dodaine*.

De *oude grachten*, met gras begroeid, waren 60 voet breed. Zij behoorden aan de stad die ze dikwijls te verdedigen had tegen de aanmatigingen van de naburige eigenaars (18; dat kwam waarschijnlijk hieruit voort dat de *oude grachten* voor zeer lange termijnen verhuurd waren : 80 jaren soms (19). Had zij niet altijd gelijk tegen die aanmatigingen of verkocht zij die grachten gedeeltelijk in den loop der eeuwen? In alle geval, in 1599 bezat zij er nog slechts twee hoeken van te Robellet en een anderen langsheen de Guillemins, die verkocht werden om een belasting van 5546 pond en 2 stuivers te betalen, die haar opgelegd werden door de Staten van Brabant als hare bijdrage in de toelagen verleend aan Zijne Hoogheid, Aartshertog Albrecht.

Van dien tijd af wordt er in de stadsrekeningen van de oude grachten geen melding meer gemaakt. De laatste overblijfselen zag men aan den kant van Ste-Soyre, waar hun bestaan in 1679 nog vermeld wordt.

ANNEXE.

Sachent tous que par devant eschevins cy bas denome estans les trois membres de la ville de Nivelle deuement assemblez representant la generalité de la dite ville at este recordez que en lan 1598 et 99 avoient este de la part des estatz de brabant envoyez diverses tauxes a la charge de la dite ville portantes a la somme de cincq mil cincq cent quarante six livres ij sols arthois pour en partie furnir a diverses subsides extraordinaires accordez a son alteze pour lentretenement du camp et comme nestoit donne moyen pour le trouver fut force lever partye par tauxe capitale sur toute le generalité des bourgeois. Mais comme par ce il estaient attenuez fut encoire force trouver partie par prest et interest et aultrement oultre quoy restoient encoire bone somme a trouver. Et pour ce les dictes membres restoient unanimement

(17) *Chirographe*. 10 mai 1430. Maison et tenure estant *al sauch* deviers les *Vies fosses* tenant de larche, en loincq ale ruelle qui va au vivier del Karite.

(18) Compte de la ville de Nivelles. Année 1543 (fonds Pirard), p. 48. Payet pour avoir este a lavocat et procureur del ville a cause des *Vieulx fosses*..... 32 sols.

Id. a maistre Rollant advocat et a Me Jehan...... procureur pour avoir escript nos raisons dopposition contre Nicolas Beaufort a cause de son pret par où passe les *Vieulx fosses* a chacun 6 s. 5 d..... 12 sols.

(19) Chambre des comptes n° 31225. Année 1552. Reçu des warifays et aulcuns *vieux fosses* assencys le terme de 80 ans ici pour la 9me année 8 *l* 9 *s* 6 *d*.

accorde le iiy daoust 99 de vendre les comunes places et rentes appartenantes a la dicte ville tant pour parfurnir la dite reste que pour rendre les deniers de sia prins par preste et interest. Pourquoi pooir faire la dite ville aussi avoist obtenu le XIIIe de novembre ensuyvant lettres doctroy de Leurs Altezes Archiducqz au conseil de Brabant et ensuyvant le dite pouvoir les dits membres ont illecq confesse quil vendoient a frère Nicole Preterbu prieur des Guillemins tout tel droit et action que la dite ville avait ou avoir pouvoit a certaines parties quelz tenoient de sia de la dite ville jusques a revocation encloses eus cheritaige dudit monastère sy comme les vieulx fossez qui sont tout du loing joindant au pasturage dudit monastère doultre costez au pretz quy fut Quentin de Lasnoy. Et aussy aultre partie des dites vieulx fossez que passait parmy leur heritaige qui estoit cy devant hublonier. Puis encor quelque partie prins ens leur heritaige hors la porte de la chaudes rue pourquoy ils payoient quatorze sols par an. Item encoire quelcque droict a leur petit vivier de leau pourquoy ilz rendoient iij patar pour en joyr le dite prieur et le couvent tant des dicte fossez que du rendaige (qui demeurera extainct) a tousiour heritablement sans ce que la ville y poroit cy apres plus rien pretendre sinon deux chapons de ij patars puce quil seront tenu payer heritablement à la dite ville. Ceste vente faicte moyennant aussy certaine somme de deniers de IIIIxx six que le dicte prieur en at payet comptant de laquelle il demeure quicte et toute sans fraude. Ainsy faite et passe ens lassemble des dits membres. Present Nicolas Deste et Jacques Roland pour ce requis quy avoient pour compaignon eschevins et qui lont recorde par ensemble a Pierre Posty, Walraut de Gillobo, Robert henrion, Nicolas Charlet et franchois Danis et comme mayeur Paul Roels. Ce fut faict le XIXe de novembre 1599.

Au dos: « Pour le ferme aux Guillermins de Nivelles. »

B. — Stiftkerk van Nijvel.

Madame Sinte-Geertruide-pilaar (Pilier Madame Ste-Gertrude).

In de middeleeuwen was er gelijk heden in de Stiftkerk van Nijvel een beeld van Ste Geertruide, in een kanunikessenkleed. Het was geplaatst tegen een pilaar die men *pilier madame Sainte Gertrude* noemde (1).

Is het dezelfde als degene, waartegen het huidig beeld staat? Wij kunnen het niet met zekerheid zeggen,

Daar was het dat men meer bijzonder de heilige aanriep en vereerde. Als bewijs geldt dat het kapittel, wanneer het kapittels-

(1) Payet pour buer le Keuvrechier et tous aultres pièces (souplis) de Mme Sainte Gertrude, 4 1/2 pl.

— pour des esplinges, 1/2 pat.

— al mere des malades pour avoir mis à point limaige de Mme Sainte Gertrude au piller, 7 pl. (Archives ecclésiastiques, Nivelles. Eglise collégiale de Sainte Gertrude n^{rs} 2142-2143.

gewijs vergaderd was, dat wil zeggen, wanneer het princiepsbeslissingen te nemen had of gewichtige vragen te bespreken, er een kaars deed branden gedurende heel den duur der vergadering om de voorlichting der Heilige te bekomen. Aan dien pilaar was een stichting verbonden bekend onder den naam van des *pouves malades du pilier Madame Sainte Gertrude*, stichting waarvan de oorsprong zeer oud moest zijn, indien men voortgaat op een kerkregister van het edel kapittel van Nijvel (2), waarin er melding gemaakt wordt van een beslissing van Juli 1322 « donnant à cense pour le profit et l'utiliteit des *malades dou piler madame Sainte Gertrude de Nivelles* » une maison et tenure séant au marchiet avec une graigne qui siet près de la dite tenure ».

Wij vonden niets betreffende de voorwaarden van toelating der zieken, noch over den aard der kwaal, waarvan dezen de genezing bij Ste Geertruide kwamen afsmeeken.

De inlichtingen die wij bezitten hebben wij geput uit de rekeningen van de kerkfabriek die bewaard worden in het algemeen Rijksarchief te Brussel (3)

Wanneer de zieken tot het voordeel der stichting toegelaten waren werden zij — tot aan hun genezing of hun overlijden — geplaatst in een kamer, genoemd *loge, maison* of *chambre des malades*, onder de bewaking van een vrouw, die men eerst noemde *meire dou grand moustier*, daarna *mère des malades* (4). Sommigen bleven er veertig dagen, terwijl de normale duur van aanwezigheid, naar het schijnt, geen vijftien dagen mocht overschrijden (5).

Buiten de zorgen die zij ontvingen, verleende men hun een *aumosne* et *pour Dieu* een zekere som geld (6).

Van 1473 af treft men in die rekeningen posten aan onder de volgende rubriek : « Donner aux glisiers pour avoir sonneit au miracle fait al prière Madame Ste-Gertrude a un pouve homme au piler ». Daaruit zou blijken dat zulk feit zich enkel

(2) *Supra*, nr 1417.

(3) *Supra*, nrs 2142-2144.

(4) Pour avoir ale pouvre femme qui gisoit en la chambre des malades l'espassc de six semaines, 42 pl. (*supra* nr 2143).

(5) Ale mere des malades pour avoir servit un pouvre malade, pileir pendant lespasse de quinze jours *accoustumes*, 21 pl.. (*supra* 2142).

(6) Donnait pour Dieu, au dit pouvre malade, 9 pl. (*supra* 2142).

voordeed bij een genezing. Nu, in dezelfde rekeningen vindt men andere posten waar er spraak is van mirakels aan zieken die aan den pilaar stierven (7).

Men vraagt zich dus af waarin die mirakels wel konden bestaan.

De overledenen werden begraven op de kosten der stichting (8). Die instelling begon te vallen rond het einde der xve eeuw. Zij viel heelemaal in onbruik na 1540, jaar in den loop waarvan de laatste zieke zich aanbood.

Zulks blijkt uit de volgende vermelding : « Le jour de la feste de Lélévation ont fait la procession dans l'église; sil y avait des malades aulx Piller on dirait *Te Deum* devant la procession ».

Verder leest men :

Il existait également a la collégiale un *bénéfice* ou *chapellerie* à l'autel de Ste-Gertrude qu'on dit au Pilier (*supra* n° 2187).

Mère des malades (moeder der zieken). — De moeder der zieken, welke bediening gegeven werd door het kapittel, had voor taak de zieken op te passen en de kamer te onderhouden. Zij kreeg daarvoor een loon, waarvan de belangrijkheid afhing van den duur harer aanwezigheid in de kerk (1). Voor elke andere verstrekking kreeg zij een bijzondere belooning (2). In princiep was zij niet aanhoudend in bedoelde kamer, maar bij beslissing van het kapittel van 25 Augustus 1505, mocht zij er zich vestigen « a demeure jusqu'à rapeau du capitre » (3).

Zij was ook belast met het onderhoud van de kleeren van Ste Geertruide.

(7) Payet aux glisiers pour avoir sonnet pour ung miracle fait alle prière Mme Sainte Gertrude a un pouvre malade qui *mourut* au piler, 5 pl. (*supra* 2142).

(8) Payet pour le vassiaux delle laquelle trépassat le trente sixième jour, 6 pl., et au fosseur qui fit la fosse, 4 patars (*supra* n[r] 2143).

(9) *Supra* n[r] 2126.

(1) Payet al meire du grand moustier pour son salaire, 120 pl. — al mere des dits pouves pour avoir servy en terme de ces presents comptes l'espasse de 9 1/2 mois a XIIII plz le mois, monte VI XX XIII pl. (*supra* 2142).

(2) Payet a Maraie Pan dargent pour 9 journées à refaire les lis, linches, saerges, et autres coses sur la cambre des malades à 4 pl. le jour, 36 pl. (*supra* 2142).

(3) *Supra* n[r] 1432.

De ziekenkamer. — De ziekenkamer was gebouwd tegen de kerk aan den kant van de markt (1). Van uit de kerk had men er toegang toe (2); zij was met schaliën bedekt alsook de bijgebouwen ernaast (3). Zij was vrij groot, daar er soms vijf zieken bijeen waren (4).

Zooals wij zagen, was de moeder der zieken met het onderhoud der kamer belast; de kerkdienaars zorgden voor het onderhoud der bijgebouwen (5).

Op de plans van de Stiftkerk dagteekenend van de XVIII[e] eeuw en die in het Rijksarchief liggen, vindt men geen spoor van die kamer.

Lampen van den Ste Geertruidepilaar. — In princiep waren twee lampen ontstoken voor den « pilaar Madame Ste-Gertrude (1) . In 1499 schafte men er eene af. Degene die behouden werd, brandde nog enkel gedurende de nachten der Zaterdagen, Zondagen en feestdagen (2). De renten die tot hun onderhoud dienden, verdwenen uit de rekeningen tegelijkertijd met die bestemd voor den dienst der zieken.

Later gebruikte men nog enkel de kaarsen die men dagelijks in het lof ontstak en telkens wanneer het kapittel vergaderd was (4).

De kerkdienaars hadden tot taak die kaarsen te ontsteken. Zij kregen daarvoor een loon dat 12 plaketten bedroeg in 1426 (4) en 4 pat. 8 d. in 1558. AIMÉ BRULE.

(1) Payet a Gilliaert le scaelteur et a son varlet pour avoir ouvret sur le cambre des malades sur les privées et sur les allois diseure les privées, 36 pl.

— pour avoir fait une fenestre en la parois regardant sur le marchiet pour avoir lumière sur la montee (*supra* n° 2142).

(2) Payet pour un verailhal huysse des malades par dedans l'église (*supra* 2142).

(3) Payet pour 1 milhiet deschaille pour couvrir la loge des malades malades (*supra* 2142).

(4) Payet pour cinq pouves malades stissant au pilier Mme Sainte Gertrude a chacun 11 patars, 55 p. (*supra* 2142).

(5) Payet as 2 glisiers pour nettyer et lassiet fort les privées des des malades ceste année, 1 couronne de hollande, 37 patars.

(6) *Supra* n° 2101)

(1) Payet a Collart leglesier pour son salaire d'allumeir les 2 lampes, 14 pl. (*supra* n[r] 2144).

(2) Payet pour la lampe devant le cruxifix ardant nuit et jour pour pour deux autres lampes estant devant Notre Dame et une devant Mme Cainte Gertrude ardants fiestre etc. (*supra* 2142).

(3) Pour allumeir les chandelles du pillier toutes et quantes fois que le collège est ensamblez journellement au *Salve*, 4 p. 8 d. (supra n' 2144).

Onze Brabantsche Hoeveknecht in de vorige eeuw

Hij was een type in het landelijk leven onzer voorouders en ofschoon zijn stand en zijn werkkring hem in de nederigste lagen der samenleving vasthielden, toch was hij, tot vóór een vijftigtal jaren nog, een levendig lid, een onmisbaar iets in den huiskring onzer brabantsche pachthoeven. Zijn maatschappelijke loopbaan begon meestal met zijne kinderjaren als koejongen op de hoeven (« koetter » in sommige dorpen van het Payottenland); opgekweekt tusschen de staldieren en te midden de velden en de vrije natuur, had hij geen gelegenheid om de private oordjesschool van zijn tijd te bezoeken en was hij daardoor bestemd om als ongeletterde dompelaar zijn zwoegersleven als boerenknecht voort te sleuren. De sociale toestanden en levensvoorwaarden ten tijde onzer voorouders werkten bovendien grootelijks mede om de verheffing van onze nederige plattelanders te belemmeren en de strijd om het leven was bij de onbegoede landbewoners van zulken aard dat van in hunne teedere jeugd de kinderen gedwongen werden voor hun eigen kost te zorgen en daartoe bestond toen geen andere uitweg dan het koeier- en knechtenleven op de hoeven het was hen derhalve niet gegund tot normaal of hooger leven te gedijen. Geen wonder dus dat de opvoeding, het karakter en de zeden er geweldig door beïnvloed werden en dat de achterlijkheid bij menige onzer oude boeren tot in nog niet ver geweken jaren er zoo erbarmelijk is blijven inzitten.

Zoo waren de toestanden in de vorige eeuw, die dan ook een tijd van zwoegen en wroeten is geweest voor het kleine volk op het platteland, en van die toestanden zijn nog heden ten dage de invloeden in onze Vlaamsche dorpen te bespeuren.

De hoeven waren toen voor het arm boerenvolk de schier eenige toevlucht om in het dagelijksch onderhoud te voorzien en de grijnzende armoede buiten de deur te houden. Ze stonden daar meestal in de nabijheid der beken, langshenen breede aardebanen of belommerde dreven en schenen reuzen tegenover de armzalige lage kleemhutten, echte krotten, welke vóór honderd jaar onze veldarbeiders bewoonden en die zij tegen wind en guur weder met allerlei houtgewas en heesters wisten te beschutten. Het geld was schaarsch in die tijden, de loonen waren bitter laag en de winst voor den pachter en den boer was even klein op het einde van 't jaar; dienstboden en dieren

moesten daardoor de eerste slachtoffers van 's meesters gierigheid zijn en op menige hoeve was de kost op de knecht-en meidentafel zoo kaal dat dikwijls bij het in huur treden het werkvolk aan den pachter zijn voorwaarden stelde voor hetgeen ook de voeding aanging.

Niettemin heerschte in die arme tijden een ware genegenheid tusschen pachter en knechten op onze brabantsche hoeven en was het niet zelden deze laatsten bij eenzelfden meester hun leven te zien slijten.

In ons Payottenland was in de vorige eeuw het gebruik dat de knecht zich verhuurde van jaar tot jaar en om met halfhooimaand, dit was op 15 Juli, in dienst te treden; sommigen deden dit ook met Lichtmis en met 1 Maart, maar de overeenkomst tusschen pachter en knecht geschiedde meestal een ruimen tijd op voorhand en hun akkoord werd verplichtend voor beide partijen door het overhandigen aan den nieuwen dienstbode van een geit welke men « *weerder* », « *godsdeel* » of « *godspenning* » noemde. Die «weerder » bedroeg in den hollandschen tijd een gulden en later twee tot vijf belgische franks; voor de meiden bestond hij in een stuk lijnwaad voor het vervaardigen van twee hemden of twee voorschooten. De verbintenis door het aanvaarden van den « weerder » was voor den knecht van zulke waarde dat hij nooit zijne belofte zou durven verbreken hebben; wanneer toch een buitengewoon geval hem belette zijn woord te houden, zou hij niet nagelaten hebben den ontvangen « weerder » aan den pachter terug te geven. Waar soms minder ernstige hoeveknechten de verplichting niet eerbiedigen welke hun het aannemen van den « weerder » oplegde en dus in dienst traden van andere boeren, niettegenstaande hunne verbintenis en het gegeven woord, daar verloren die knechten alle aanzien en vertrouwen bij de pachters der streek en wierden zij meestal van de hand gewezen wanneer zij zich later als knecht in de hoeven dierven aanbieden.

Reeds in vroegere eeuwen was het geven van dien « weerder » of huurpenning in zwang en werd er melding van gemaakt in ordonnantiën of verordeningen welke de goede verstandhouding tusschen meesters en knechten moesten regelen. Zoo lezen wij in eene ordonnantie van « den 3^{n} dage van Mey 1665 » :

Soo wie hem verhuert ende niet en gaet in sijnen dienst, sal verbeuren 6 guldens, half voor den Heer, ende half voor sijnen Meester oft huerder, ende aen den selven daer-en-boven moeten weder-geven den ontfangen Godts-penninck.

Behoudelijck dat den Dienstbode die den Godts-penninck wederom

Ploegen.

Schilderij van Edwin Ganz. (Verzameling Vanparys).

Naar de paardenmarkt, (naar de schilderij van Edwin Ganz).

Hoeveknecht (teekening van Edwin Ganz).

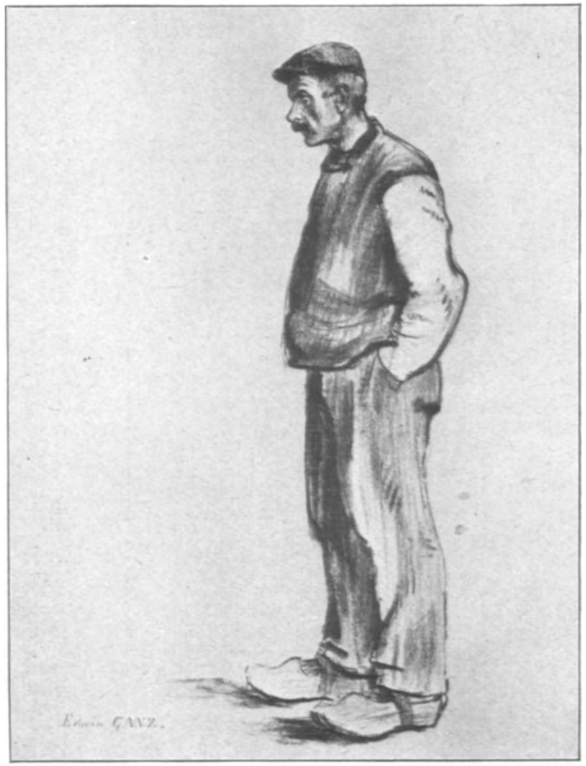

Boerenlummel (verzameling Vanparys) Teekening van Edwin Ganz.

Werkman van den buiten (eigendom van den heer Jules Destrée).
(Teekening van Edwin Ganz).

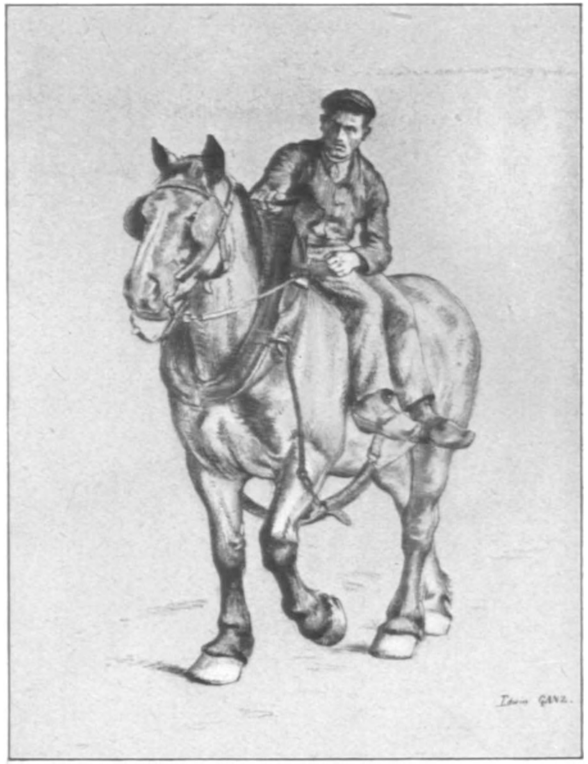

Op weg. Teekening van Edwin Ganz.

Terug van het veld (eigendom van den heer Lucien Pourbaix). Schilderij van Edwin Ganz.

brengt, binnen de 24 uren naer dat hij diën ontfangen heeft, ende sijnen dienst alsoo op-seydt, van de voorschreven pene sal vrij zijn.

Ende van gelijcken die aen sijnen gehuerden dienst-bode de huere binnen de 24 uren niet op en seydt, ende hem evenwel daer naer in sijnen dienst niet en wilt ontfangen, verbeurt boven den Godts-penninck, oock te bekeeren als boven, 6 guldens.

Op de pachthoeven van eenig belang waren altijd twee soorten van knechten : de paardenknechten en de handwerkers en onder hen bestonden dan nog de eerste paardenknecht en de eerste handwerker of opperknecht (overknecht).

In het algemeen bezat elke hoeve zooveel paardenknechten als er, naarmate de uitgestrektheid der hoeve, koppels paarden waren. De eerste paardenknecht werd door den pachter aangeduid, doch moest, om zijn titel te verwerven, zich aan eene soort proef onderwerpen welke bestond in het aanleggen van eene « aanscheut », dit was het bewijs leveren van zijne ervarenheid in het beploegen : op een vlak stuk land van tamelijke grootte wierd aan een der uiteinden een stok met een wit papier erop geplaatst en van den tegenovergestelden kant moest de knecht met zijne ploeg en zijn koppel paarden een riem rijden naar gindschen baakstok. Het was een der gewichtigste aanbevelingen voor een paardenknecht wanneer hij hier toonde dat hij op rechte lijn kon ploegen en alzoo zijn nieuwe titel weerdig was. Was hij zoo behendig die rechte lijn op voortreffelijke wijze te ploegen, dan wierd van hem met bewondering gesproken door pachters en knechten van andere hoeven en was het niet zelden dezen bij zondagnamiddagen dit meesterwerk te zien komen bewonderen.

Als eerste paardenknecht had hij recht op de twee beste trekpaarden en de twee schoonste paardentuigen; hij had het bevel over de andere paardenknechten, duidde hun hun werk aan en regelde hunne bezigheden te velde; in een woord, hij was de echte leider der akkerwerken. De paardenknecht was te dien tijde vooral bezorgd om den goeden oppas van het koppel paarden dat hem toevertrouwd was; zij waren zijne beste vrienden en voor hen bestal hij menigmaal zijn meester in de haver- en broodkast. Zijn grootste eigenliefde plaatste hij in hun flink en bevallig voorkomen en in het blinken der koperen kopnagels welke hunne trekgetuigen versierden.

Nochtans was het loon van dien verkleefden dienstbode onbeduidend en dacht er de toenmalige wetgeving niet aan zijne werkuren te beperken. Hijzelf bekommerde zich ten anderen niet om meer welzijn dan het buiksken vol op de hoeve, een

weinig geld om het onderhouden der kleedingstukken en, bij uitzondering, een heel matig herbergverteer op sommige zondagen; daar hij bovendien meestal als jonggezel zijn paardenknechtleven op de pachthoeven doorbracht, had hij geene andere behoeften. Omtrent het midden der vorige eeuw bracht onze paardenknecht het in Brabant tot een loon van 80 tot 120 frank 's jaars, hetwelk dan in latere jaren langzamerhand steeg tot 200 frank.

Een armzalige bak van aaneengeslagen planken diende hem tot legerstede aan een der wanden van den paardenstal; een zelden vernieuwde strooi- of koolzaadzak met eenige paardensargiën als deksel, waarin gewoonlijk een leger vlooien hun slachtoffer afwachtten, dat was al wat dien armen zwoeger na den zwaren veldarbeid te wachten stond. Bij het krieken van den dag verliet hij reeds zijn bed om zijne paarden te voeden en te kuischen en, bij zomertijd, te vijf uur aan den arbeid te zijn. Rond 9 uur spande hij uit, bracht zijne paarden naar de hoeve terug om ze te laten eten en rusten, haalde dan brood en bier in de keuken en begaf zich hiermede in den stal waar hij zijn ontbijt nutte; na den middag reed hij terug naar het veld om te zes uur weer te keeren, zijne paarden uit te spannen, te kuischen en te voeden.

De handwerker, op onze brabantsche hoeve, was een niet inwonende arbeider die met zijn gezin of zijne ouders in het dorp woonde en zich dagelijks naar zijn werk op het pachthof begaf. Hij was gelast met alle andere bezigheden dan het labeurwerk met de paarden, zooals maaien, pikken, dorschen, bakken, boteren en allerhande handwerk welk op de hoeve of op het veld te verrichten was; zijn loon was per dag vastgesteld en beliep, in de eerste helft der vorige eeuw, van vier tot vijf stuivers in den winter en wat meer in den zomer; in de laatste helft won hij zeven tot acht stuivers bij winterdag en een frank in den zomer.

De eerste handwerker, zooals wij het hiervoor zegden, was de opperknecht of overknecht der hoeve; hij gaf zijne bevelen aan al de andere dienstboden, regelde de werkzaamheden en bezat het volle meesterschap aan de tafel der werklieden; hij sneed het brood en tapte het bier dat moest medegenomen worden naar het veld of naar de schuur, duidde de plaatsen aan welke de knechten aan de tafel moesten innemen en las de gebeden vóór en na het eten. Niemand zou het maal aangevat

hebben vóór den opperknecht en zou ook niet langer dan hij aan tafel gebleven zijn; doch wist ieder goede opperknecht zich zoodanig te schikken en langzaam te eten dat zijne makkers altijd over den noodigen tijd beschikten om den gemeenschappelijken schotel, op dewelken te dien tijde de spijzen opgediend werden, te ledigen.

Evenwel bezat hij een voorrecht waarvan hij nooit naliet gebruik te maken : wanneer in onze oude pachthoeven, waarvan de groote keukenvloer altijd afdroeg langs den kant van het mozegat, de aardappelkom in het midden der tafel geplaatst en met de saus overgoten wierd, liep deze natuurlijk in den schotel naar den kant waar de tafel afdroeg en daar was nu juist de plaats welke de eerste handwerker voor zich had uitgekozen!

Het voedsel dat voor de knechten in die tijden op onze vroegere hoeven bereid wierd was doorgaans zeer karig en onvoldoende en het werkvolk nam dan ook dikwijls zijn toevlucht tot allerlei listen om de meesters te foppen of om hun zijn ontevredenheid te laten voelen, zoodat ons daarover door de tijden heen menige en soms vrolijke vertellingen zijn bijgebleven. Ook spreuken, uit de vorige eeuw bewaard, leven voort in den volksmond om te bevestigen dat toen de hoeveknechten zich over den tafelkost niet te roemen hadden. Wij deelen hier de volgende mede die in het Payottenland bij de oude lieden is bijgebleven :

Voor de meid en voor de kat
Is er altijd iets of wat,
Maar de knechten en de hond
Moeten wachten tot dat 't komt!

In het najaar, hetzij van begin Oktober tot zoolang het weder het toeliet, was het op al onze brabantsche hoeven gewoonte dat bij valavond de knechten de paarden naar de weide of naar het klaverveld leidden om er rond elf uur naar den stal mede terug te keeren. Van die tijden moet men de oude paardenknechten hooren vertellen om zich een gedacht te geven van het bijgeloof en de inbeeldingen die toen bij die eenvoudige lieden nog heerschten. Zij beweren nog met de diepste overtuiging dat zij gedurende die nachten menigmaal het monster Kleudden gezien hebben; dat zij hem gedragen hebben toen hij hen onverwachts in den hals sprong of dat zij, denkende op hun paard naar de hoeve terug te komen, op Kleudden gezeten waren en deze hen, met een luide schaterlach, in den mesthoop of den aalput te huis van zijn rug schudde. Den weerwolf, spoken en stalkaarsen

zagen zij honderde malen en een heel boekdeel zou noodig zijn om al de sagen weer te geven die over die kwelgeesten in de dorpen van West-Brabant verteld worden.

In zijn studie over Kleudden (1) zet Dr Poodt uiteen hoe de tijdsomstandigheden, de zeden en de achterlijke toestanden bij de ontvankelijke landlieden er te dien tijde toe bijdroegen om het bijgeloof en de zinsbegoocheling bij zekere wezens aan te wakkeren.

Elk jaargetijde had, benevens zijne dagelijksche werkzaamheden op de hoeve en op het veld, ook zijne oude gebruiken en zijne vermaken voor de knechten en bezat zijne vaste feest- en verzetdagen welke voor de eenvoudige plattelanders van dien tijd de eenige afwisselingen in hun bekrompen landelijk leven waren.

Na Nieuwjaar en Drijkoningen was Lichtmis voor hen de eerste heiligdag en rustdag van het jaar en bracht de eerste verandering mede in de werkuren van het hoevevolk. « Met Lichtmis is het klaar van zes tot zes » hoort men heden ten dage nog in al onze dorpen en alhoewel dit met de werkelijkheid niet overeenstemt, is deze zegswijze een rechtstreeksch gevolg van het aloude gebruik, in de brabantsche pachthoeven in voege, om aan de handwerkers, die gedurende het winterseizoen meestal met het dorschen in de schuur werkzaam waren, de verlengde werkuren van zes tot zes op te leggen met behulp der oude bollantaarn. Met Lichtmis kwamen ook sommige hoeveknechten vrij van hunne dienstneming, zooals wij het hiervoor aanstipten, en maakten zij er gebruik van om loonsverhooging te eischen van den pachter. Vandaar de volksspreuk die wij nog meermaals hoorden in het Payottenland :

« Met Lichtmis begint de leeuwerik te stijgen en te zingen
« Al moest hij van den eenen aardkluit op den anderen springen
« En dan kan ook de knecht zijn meester dwingen. »

Daardoor was het gewoonte, met Lichtmis te beginnen, het zomerdagloon aan de handwerkers te betalen.

Kort daarop volgde Vastenavond die voor de hoevenknechten een namiddag vrijaf medebracht waarvan zij gebruik maakten om met den vlegel op den schouder het dorp af te loopen en, met het doel wat drinkgeld te ontvangen, te gaan Vastenavond roepen aan de deuren der bijzonderste inwoners. Die gewoonten zijn thans ook gansch verdwenen op onzen buiten. Op de meeste hoeven wierden dan 's avonds boekweitkoeken gebakken en

(1) Zie *Brabantsche Folklore*, 1e jaar, blz. 138 en 2e jaar, blz. 54.

mocht het werkvolk zich eens waarlijk deugd doen aan dien oudbrabantschen kost, des te meer dat de daaropvolgende vastentijd de maaltijden ging inkrimpen en de magen der dienstboden op harde proef zou stellen. Gedurende den ganschen vastentijd luidde de werkklok op den kerktoren te elf ure in plaats van te twaalf ure en buiten een licht ontbijt dat zij mochten nemen rond acht ure was het immers zoolang te wachten naar het magere middagmaal.

Met de eerste warme lentedagen, die de velden zoo plots doen herleven, kwam dan Palmenzondag en zag men boeren en hoeveknechten na de hoogmis en in den namiddag den gewijden palmtak in de graanvelden gaan planten om den zegen over de vruchten te bekomen en deze te bevrijden tegen onweder en allerlei tegenslag.

Voor een groot gedeelte der brabantsche paardenknechten en bijzonder voor diegenen uit den Brusselschen omtrek waren de Sinksendagen in de vorige eeuw een echte kermisgelegenheid daar zij er grootelijks gebruik van maakten om hunnen vermaarden patroon Sinte-Guido te vieren. Sinte-Guido, in de volkstaal Sinter-Wijen, patroon der paardenknechten en voerlieden, wordt ieder jaar nog met Sinksen te Anderlecht gehuldigd en, alhoewel in geringer getal, zien wij nog zijne beschermelingen den gekenden ommegang bijwonen. Diegenen die in zijn broederschap opgeschreven staan, beloven nooit den naam Gods grammoedig tegen hunne paarden uit te spreken. Die begankenis was in de eerste helft der vorige eeuw zoo druk door de paardenknechten bezocht dat ons hieromtrent eene smeekbede in rijmdicht is bewaard gebleven door dewelke de knechten in de brabantsche hoeven aan hunne meesters toelating vroegen om er te paard te mogen deel aan nemen. Dit rijmdicht werd vroeger medegedeeld door « Eigen Schoon » :

O Meester, hoor dit mijn verzoek
Ik voel, Goddank, mij frisch en kloek;
Verleen mij dan een klein verlof
Tot Godes en tot Guido's lof;
Mag ik, o Meester, 'k rijde recht
Naar Anderlecht, naar Anderlecht!

Stilaan heeft de belangstelling onzer paardenknechten in de Sinter-Wijenvereering nu ook merkelijk afgenomen en weldra zal ons van den oorspronkelijken aard dier begankenis slechts nog de herinnering overblijven.

Met Sint-Pietersavond zagen wij weer de paardenknechten hunne dagelijksche doening neerleggen om bij den eersten donker de straten al kletsend op en af te gaan en zich vervolgens naar de Sint-Pietersvuren te begeven welke op verschillende kruiswegen in het dorp aangestoken werden. Dan naderde halfhooimaand, het tijdstip waarop de meeste hoeveknechten zich voor een nieuw jaar verhuurden bij den pachter, en later bij wintertijd, hielden zij er aan om met Sint-Elooidag, gelokt door de fooi en den drank die hen naar oud gebruik toekwamen, de rekening huns meesters bij den hoefsmid te gaan vereffenen en met Sint-Thomasdag den pachter of de pachteres op te sluiten en ze slechts binnen te laten na vaste belofte van 's avonds bier en koekebakken of knedels te bekomen.

En alzoo was weeral het jaar ten einde en verliep in de vorige eeuw het eenvoudig bestaan onzer brabantsche hoeveknechten die, onbewust van betere toestanden, hun armzalig leven voortsleept tot eens de armenklok van uit den ouden dorpstoren het afsterven van den dompelaar verkondigde.

Ev. de Paduwa.

*
* *

EDWIN GANZ.

Edwin Ganz, de kunstschilder die ons bereidwillig de hierbovenstaande platen — voorstellingen zijner werken — inzond, is lang geen onbekende voor de meesten onzer lezers.

Door zijn talent als dierenschilder, zijn welbekende legertafereelen, heeft hij zich een der eerste plaatsen tusschen de belgische schilders van zijn tijd verworven.

Bovenstaande plaatsen typeeren op schilderachtige wijze eenige echt brabantsche figuren, en getuigen zoowel van den scherpen opmerkingsgeest van Ganz als van zijn merkwaardig talent als teekenaar.

Onze Lieve-Vrouw van Hal en de Athenaars.

(Vertaling.)

De groote boogschuttersgilde van Ath behoorde tot de talrijke broederschappen, die onder het oud stelsel, aan de processie van Onze-Lieve-Vrouw van Hal deelnamen. Zooals we zullen zien, was hun rol geen geringe.

De boogschutters in 1325, door Willem den Goede erkend, die hun getal op een-en-twintig bepaalde, hadden zich onder de

hoede van Sint Rochus gesteld. Gewapend met den zwaren handboog, droegen zij een schitterend rood kostuum. Bij het aantal voorrechten die de graaf van Henegouw hun verleend had, behoorde het recht te allen tijde den degen te dragen.

Die militaire instelling verhoogde den glans der plaatselijke feesten en verscheen in de processie van Ath met zijn reus Goliath (1).

Volgens een vroom en oud gebruik, zegt De Boussu (2), gingen zij alle jaren naar de processie der stad Hal om er het eerbiedwaardig Beeld van de Heilige Maagd te dragen, in naam van het magistraat van Ath, die er zich toe verbonden had voor den naam van den Heer, graaf van Henegouw.

De intrede der Athenaars te Hal geschiedde met groote plechtigheid. De baljuw, de « mayeur » (burgemeester) en de schepenen begaven zich te paard de boogschutters te gemoet en ontvingen ze buiten de poort der stad. Dan leidden zij hen naar het stadhuis en boden hun een feestmaal aan.

De boogschutters schonken een mantel aan de Maagd, een kap aan den baljuw en eveneens een kap aan den kerkwachter (3). De madona, in haar mooiste sieraad, werd hun toevertrouwd om in de processie gedragen te worden. De Boussu voegt erbij dat de oorlogen aan dat gebruik een einde maakten; maar wij weten dat die vereerende taak aan de boogschutters van Ath betwist werd door hun Doorniksche konfraters, die den 17^n Augustus 1666 een verordening van den privaten Raad van Philips IV kregen, waarbij de Athenaars hun voorrecht verloren.

M. Van Haudenard.

Indringing van vlaamsche woorden in het waalsch.

(Vertaling.)

De heer Picalausa zendt ons de lijst der volgende woorden, uit de Waalsche spreektaal genomen nabij de taalgrens in de omstreken van Geldenaken.

(1) De reus Goliath wordt nog bewaard: op den vierden Zondag van Augustus verschijnt hij met *Madame Goliath* en andere reuzen in den jaarlijkschen stoet van de kermis.

(2) *Histoire de la ville d'Ath*, blz. 129 (Bergen 1750).

(3) Archief der stad Ath. Massarderie, 1456, fol. 45; zie ook Bertrand, *Histoire de la ville d'Ath*, blz. 370, nota 1 (Bergen 1923).

Hij plaatst er tegenover de overeenstemmende Vlaamsche uitdrukkingen :

Reeks Vlaamsche woorden in het gesproken Waalsch gekomen in Brabantsche gemeenten nabij de taalgrens.

A. — Vlaamsche woorden in het Waalsch gedrongen zonder verandering van uitspraak.

Vlaamsch :	*Waalsch :*	*Fransch :*
Bier.	Bîr'.	Bière.
Blaftuur.	Blaffuur.	Contrevent.
Doxaal.	Doxâl'.	Jubé.
Fel.	Fel'.	Impétueux.
Flauw.	Flauw'.	Faible.
Fuziek.	Fusik ou fisik.	Fusil.
Geweer.	Gue-wèr'.	Fusil.
Kapot.	Kapot'.	En pièces, mort.
Karaf.	Karaf'.	Carafe.
Kastrol.	Kastrol'.	Casserole.
Klok.	Klok'.	Cloche.
Manier.	Manîr'.	Manière.
Masker.	Masque.	Masque.
Pioen.	Pioun'.	Pivoine.
Ramenas.	Ramonas'.	Raifort.
Riool.	Riol'.	Rigole.
Schabrak.	Chabrak'.	Châle en laine.
Spreeuw.	Spré-w'.	Sansonnet.
Sterfput.	Sterfput'.	Sterfput.
Stokvisch.	Stockfis'.	Stockfisch.
Wesp.	Wesp' ou was'.	Guêpe.

B. — Woorden waarvan de uitspraak eenigszins van de Waalsche uitspraak verschilt.

Boekweit.	Bouquett'.	Sarrazin.
Breekijzer.	Bré-câch'.	Pied-de-chèvre.
Kajuit.	Ca-iut'.	Cahute.
Draaivat.	Drauvat'.	Tonneau tournant.
Drinkgeld.	Dringueill'.	Pourboire.
Geit.	Gat'.	Chèvre.
Jenever.	Gè-naif'.	Genièvre.
Gist.	Guiss'.	Levure.
Kaas.	Kass'.	Boîte.
Kampernoelie.	Kam-per-nouill'.	Chafpignon.
Kardoen.	Kardon.	Cardon.
Kervel.	Kerv'.	Cerfeuil.
Klaver.	Klâf.	Trèfle.
Kraan.	Krôn'.	Robinet.
Krom.	Kron.	Courbé.
Krombeen.	Kron-bin.	Bancal.
Koper.	Keup'.	Cuivre.

Vlaamsch :	*Waalsch :*	*Fransch :*
Lip.	Lèp'.	Lèvre.
Mand.	Mant'.	Manne.
Meisken.	Mes-kenn'.	Servante.
Mostaard.	Mous-târt'.	Moutarde.
Muts.	Mout'-ch'.	Bonnet de nuit.
Pastinak.	Pès-tè-nauch'.	Panais.
Plaag.	Plauk'.	Plaie (fléau).
Roos.	Roûs'.	Rose.
Schaal.	Chaul'	Echelle.
Schalie.	Scaï'teux.	Ardoisier.
Schup.	Cheup'.	Bèche, pelle.
Seizoen.	Sai-so.	Saison.
Snuif.	Schnouf'.	Tabac à priser.
Spinage.	Spinauch' ou spinass'	Epinard.
Spreken.	Sprek-ter.	Fransquillonner.
Spruit.	Sprautch' ou spruit.	Chou de Bruxelles.
Stal.	Staul'.	Ecurie.
Stroo.	Strin.	Paille.
Stront.	Stron.	Excrément.
Stoof.	Stûf' ou situf'.	Etuve.
Tafel.	Tauf'.	Table.
Dakvenster.	Tak-vins'.	Fenêtre du toit.
Zweepen.	Zwè-per.	Fouetter.
Zuur.	Sûr.	Sûr.
Zavel.	Sau-vlon.	Sable.

C. — Woorden die slechts een weinig op de Waalsche gelijken.

Kookmoor.	Kok-mâr'.	Coquemar.:
Schort.	Chou' ou scou.	Giron.
Trechter.	Trai-tau-è.	Entonnoir.
Steken.	Stit'tchi.	Introduire.

N. B. — Bovenstaande lijst kan verlengd worden. Wij doen een beroep op de lezers om ze aan te vullen (1).

Oct. P. C. L. S.

Het werk van Pieter Breughel in folkloristisch en brabantsch opzicht.

(*Vertaling.*)

Wanneer men het geslacht der Vlaamsche primitieven beschouwt, kan men niet nalaten de treffende oorspronkelijkheid van Breughel (1) op te merken en hem een bijzondere plaats

(1) Zie Ulrix, *Germaansche Elementen in de Romaansche Talen.* Uitg. van de Vlaamsche Academie.

(1) Wij gebruiken de hedendaagsche spelling, ofschoon Bruegel de juiste spelling is in historisch en plaatselijk opzicht.

toe te kennen onder zijne tijdgenooten en voorgangers. Al dezen zochten inderdaad hun ingeving aan dezelfde bron : de geschiedenis of den godsdienst. Dat zijn de twee groote gedachten waarrond de esthiek in de middeleeuwen draait. Bij de kunstenaars van dien tijd bestaat het landschap slechts als konventioneel en abstrakt dekorum; de genre-schildering bestaat om zoo te zeggen niet. Overschouwen wij het werk van Van Eyck, Bouts of David en men zal gemakkelijk vaststellen dat hun realisme en hun liefde voor het weergeven der bijzonderheden geen betrekking heeft op het maatschappelijk leven of het volksleven van hun tijd. Er bestaat, weliswaar, een school van tweede rang-schilders met Pieter Aertsens aan het hoofd, die te Antwerpen eenige genre-schilderijen maakt; maar zij hechten vooral waarde aan de woelige tooneelen, aan de mooie kleuren. Het is de school die later met Jordaens bloeit.

Heel anders is Breughel en men moet zich hoeden voor de volksoverlevering die in hem een drinkebroer zien wil en enkel den schilder van bruiloften en kermissen. Hij is niet enkel de voorganger van Jordaens, Teniers en van Ostade; hij is vooral de waarste en diepst realistische schilder van zijne eeuw.

Evenals Hieronymus Bosch, zijn meester, legt hij zich in den beginne toe op ingebeelde opvattingen, op dwaze uitvindingen, op duivelstooneelen, sabbattooneelen, verzoekingen van Sint-Antonius en andere « ongebondenheden » volgens den smaak van den tijd. Men kent overigens de belangrijke rol door Satan en zijne booze tusschenkomst gespeeld in alle uitingen van het letterkundig leven en van het kunstleven in de middeleeuwen.

Bosch dreef de buitensporigheid zoo ver, dat hij dwaze personnages brengt tot in de ernstigste godsdienstige schilderijen. Onvermijdelijk moest Breughel dien eersten invloed ondergaan.

Zijn reis in Italië (1551) leidt hem weldra van dien weg af. Hij brengt er een reeks groote Alpenlandschappen en andere van terug; rechtstreeks ingegeven door de natuur, iets dat op zich zelf nieuw was. Wij zien hem overigens gedurende heel zijn loopbaan te weer tegen de Italiaansche kunst en de esthetiek van de Renaissance, vol verachting voor de konventionneele vormen en de mythologische opvattingen. Zijne modellen zijn niet die der akademiën; hij zoekt ze integendeel in de echte levende gegevens die hij onder de oogen heeft. Ook heeft de kunst van Breughel, vrij van den mythologischen geest en rechtstreeks uit zijn midden ontstaan, de echtheid en den scherpen smaak van den bodem.

Nadat hij in Vlaanderen weergekeerd was en te Antwerpen gevestigd (1553), is het daar dat zich gedurende tien jaren zijn realistische en hekelende luim uitstort, waaraan wij stukken van de hoogste waarde te danken hebben, want Breughel is een realist die geen enkele bijzonderheid verwaarloost. Zijn blik onderzoekt en ontleedt alles wat het leven van zijn tijd vertolkt in zijn beeldende uitingen.

Dat kenmerkt hem onder alle kunstenaars van zijn eeuw; zijn werk komt voor als uitsluitend gevoed door folklore. Zijn smaak voor de rechtstreeksche opneming, voor het echte en geziene tooneel geeft het aanzijn aan een overvloedige verzameling teekeningen, schetsen en prenten die in de kunst vóór Rubens tijd een aantrekkelijk en schilderachtig hoekje vormt.

* * *

Die folkloristische zin blijkt duidelijk vooreerst in zijn beroemde schilderij — een der eerste te Antwerpen gemaakt — die een schaatsenrijderstoneel verbeeldt op de grachten van St-Jorispoort. Daarna zijn het groote reeksen die cyclussen vormen en die we zullen aanhalen per soort, liever dan naar de dagteekening, om beter de verschillende zijden van zijn vernuft te laten uitkomen. Dan nog zullen we enkel wijzen op de best gelukte van zijn teekeningen, dat zijn degene waar de waardigheid van den kunstenaar de gaven van den opmerker en van den moralist evenaart. Het zijn vooreerst de reeksen boerentooneelen die den schilder den naam van Boeren-Breughel deden geven. Men vindt er de trouwe afbeelding van de zichten op den buiten en van de bezigheid der boeren. Bij die reeks moet men voegen zijn talrijke « boerenkoppen », portretten, studies, vluchtige schetsen en karikaturen weergevend al de verscheidenheden van dikken en mageren, van goedzakkigen en leelijken, soms met misvormingen, gezwellen, uitwassen en wratten.

* * *

Daarna is het de cyclus, de belangrijkste van alle, de « spreekwoorden », waarin de kunstenaar de volkswijsheid symboliseerde. Breughel's teekeningen betreffende zulke onderwerpen zijn ontelbaar. Onder de best gelukste moet men noemen : « de ezel in de school » (een ezel blijft een ezel) en « het hooi loopende achter het paard », aanduidende « de verkeerde wereld ».

Een beroemd schilderij was die, getiteld « Elk », een woord van het spreekwoord « elk voor zich », uitgedrukt door de verschillende wijzen om die zelfzuchtige spreuk in praktijk te stellen. Daarna zijn het de « Blinden », aantoonende dat « wanneer een blinde een anderen blinde leidt, beiden in denzelfden put vallen ». Bij die reeks kan men voegen de vertolking van verscheidene volksvertelsels, onder andere die van den « Kramer door de apen bestolen ». Maar de zin der spreekwoorden wordt nog ruimer vertolkt in zijn groote symbolische scheppingen als de « Ondeugden », de « Deugden » en de « Hoofdzonden ». Deze worden verbeeld volgens de oude doenwijze door een bijeenvoeging van afzonderlijke tooneelen, die elk een schilderijtje op zich zelf zijn en tot een groot geheel gegroepeerd zijn. Elk van die schilderijtjes verbeeldt meestentijds een spreekwoord in werking gebracht, zooals bijvoorbeeld in de « Gulzigheid » : een dronkaard die zich in een ton verzuipt; of in « Hoovaardigheid », een koppige ezel, die weigert door een rivier te gaan.

Bij dat soort voegen we zijn groote schepping over de « Kinderspelen », waarin we bijna twee honderd jonge knapen en meisjes zien die zich overleveren aan alle volksspelen van den tijd. Dat schilderij is werkelijk een dokument. In dat kader brengen we ook *Dulle Griete*, een type van helleveeg, die de gramschap en de vrouwelijke wraakzucht verbeeld, een nijdig wijf die zelfs de hel tarten zou. Onder andere tooneelen ziet men er vrouwen die het hoofd bieden aan een troep, duivels en de helleveeg, symbolische figuur, staat met bloot zwaard en woeste oogen voor den gapenden muil der Hel die monsters en vuur braakt.

Zoo maakte Breughel echte poëma's op spreekwoorden, fabels, volksspreuken en die kunst, uit het volk gesproten en sprekende tot het volk, deed den kunstenaar de sympathie van allen verwerken.

Breughel, de Boeren-Breughel, wordt ook genoemd de « Boertige » of Vieze-Breughel, want hij vond vaak in de voorstelling der kontrasten een overvloedige bron voor de drollige tooneelen en karikaturen. Zoo de strijd der spaarpotten tegen den geldkoffer, de « Dikken en de mageren », « Vastenavond tegen Halfvasten ». In laatst bedoeld schilderij ziet men onder andere schilderachtige bijzonderheden, personnages die ontstoken kaarsen dragen op in stroo gewikkelde stokken, volgens een oud Brabantsch en Kempisch gebruik op de Vasten-zondagen.

Een derde cyclus is die der feesten, bruiloften en kermissen, ontsproten uit dezelfde esthetiek en behandeld met dezelfde kracht. In gezelschap van zijn vriend Frankert, liep de kunstenaar de Kempische dorpen af, mengde zich in de vermaken om er het schilderachtige en sappige van te vatten, om de kleeding der boeren, hun houdingen, hun linksche manieren en kromme sprongen goed op te merken. Hij verzamelde er de overvloedige reeks van zijn boerenportretten en de modellen voor zijne *Bruilofsmalen* (onderwerp dat herhaalde malen behandeld wordt); zijn schilderijen die het geheel der *St-Joris-* en *Sint-Maartensfeesten* vormen, zijn schilderachtige « *Kermis van Hoboken* » en zijn « *Zottenfeest* », rondedansen, groepen muzikanten, enz.). In dat soort kan men ook aanhalen de « Heks van Malleghem », die genezingen doet op een openbaar plein, door den beruchten « steen » uit den kop te trekken, die, volgens een aloud geloof, het teeken der krankzinnighid was.

Het is de groepering van talrijke tooneelen uit uit het dagelijsch leven die de gewone doenwijze van den kunstenaar was; slechts later, bijzonder gedurende zijn verblijf te Brussel, trok hij heel zijn talent samen op een enkel tooneel, met eenige personnages. Maar hier ook is het dezelfde geest van waarheid en getrouwe waarneming die hem bezielt en doordringt, ofschoon hij in den laatsten tijd van zijn leven schilderijen met godsdienstige of geschiedkundige onderwerpen voortbracht .

* * *

Het huwelijk van Breughel met de dochter der weduwe van zijn vroegeren meester Pieter Coeck, had voor gevolg zijn verblijf te Brussel, waar zijn schoonmoeder wilde dat hij zou komen wonen om hem af te trekken van omgang met verdachte vrouwen en van drinkpartijen waarvan hij te Antwerpen de gewoonte had. De plechtigheid had plaats in de Kapellekerk, waar de schilder zes jaren later begraven werd (1569).

Die laatste tijd van zijn leven was gekenmerkt door een zwenking naar de ernstige en godsdienstige onderwerpen (Aanbidding der wijzen, Moord op de onnoozele kinderen), waar hij een dieper meesterschap aan den dag legt en een soberder en steviger talent. Maar dikwijls gaat zijn ingeving nieuwe krachten putten in het werkelijk leven; zij keert zich tot nederigen, de geuzen en bedelaars (zie de « Kreupelen » waar hij op de kleeren den kenschetsenden vossen- of dassenstaart afschildert);

daarna tot het landelijk leven (*de Vogelroover; de Herder die voor den wolf vlucht,* in de heide met groote vergezichten); naar de tooneelen uit het dagelijksch leven : *Gevechten, dronkaards die naar huis geleid worden* of de *IJmkers,* schilderij, waarop zij verbeeld zijn in kleeren en met het bijzonder masker, dat hen tegen de bijensteken behoedt.

Maar het meest kenschetsende werk gedurende zijn verblijf te Brussel is, ten opzichte van de Brabantsche folklore, de groote teekening, getiteld « *Bedevaart naar Molenbeek* », waarop afgebeeld is de processie van menschen die met de vallende ziekte behept zijn, die ieder dag op St-Jansdag plaats had. Men ziet er vijf zieken op, die ieder door twee burgers gesteund zijn en hun lijf geweldig verwrongen op den klank der doedelzakken. Degenen die springend en dansend over de brug kwamen, meende men, waren voor een jaar van de vallende ziekte genezen. Dat eenig dokument is niet enkel belang in het opzicht van de kunst en de folklore, maar zelfs in het opzicht der geneeskunde, vermits Charcot en Richet er belangwekkende aanduidingen in vonden betreffende de behandeling der zenuwziekten in vroeger tijden.

Kortom, wat in folkloristisch opzicht van belang is in Breughel' werk, is dat deze zich niet bepaalde bij een verheerlijking van dronkaards en landloopers, en dat hij niet was, zooals sommigen het voorstellen, een Brusselsche Jordaens. Zijn werk verbeeldt op eenvoudige, zelfs naïeve wijze het leven der kleine lieden in hun bezigheden. Breughel is een echte en diepe realist, die zijn ingeving zoekt in feitelijke gebeurtenissen, in geziene tooneelen en die de waarheid nastreeft tot in de minste bijzonderheden. Zijn werk is vol van gegevens betreffende het Kempisch en Brabantsch volk en geeft tal van plaatselijke en duidelijke bijzonderheden neer, die zelfs historische waarde hebben. Daarenboven verbeelde hij zeer goed het uiterlijk der menschen en vertolkte treffend het wezen van zijn tijd en van zijn midden.

V. HALLUT.

Ditjes en datjes.

De kerk van Huissinghen. — Aanvullende nota's op die van den heer Dewert (1). — De kerk is het werk van denzelfden bouwmeester als die van Dworp. Zij zijn beide van den heer Demaeght. Die van Huyssinghen dagteekent van 1896. De predikstoel is niet uit de xviii^e eeuw, maar werd in 1856 door Jacobs van Leuven gemaakt en kostte 8,500 frank. De twee biechtstoelen die onderaan in de kerk gezet werden, zijn eigenlijk uit de xviii^e eeuw. Al het overige is nieuw. De bedevaart is zeer oud en in de archiefstukken der xv^e eeuw is er reeds spraak van de « eeuwenoude bedevaart van Sint-Lenaerts te Huissinghen ».

Wij tellen ieder jaar 20,000 tot 30,000 bedevaartgangers die uit alle streken van België komen, zoowel uit Vlaanderen als uit het Walenland. De bevolking is heelemaal Vlaamsch. Wat de Fransche opschriften betreft, ik denk dat zij te wijten zijn aan het bezoek der Waalsche bedevaartgangers, maar ook aan een soort gewoonte der lieden die meenen dat Fransch « voornamer » is.

J. Vermeyen, pastoor te Huissinghen.

De Kempenaars op de bedevaart van Hakendover. — Toen ik jong was, trokken de Kempenaars op Paaschdag te voet naar Hakendover bij Thienen (Saint-Sauveur zeggen de Walen) en kwamen er om 2 of 3 uur in den namiddag aan om het « 13 maal » bij te wonen. Dat was een processie die hierin bestond 13 malen te voet den weg van Hakendover naar een oude kapel, aan Onze Lieve Vrouw gewijd, af te leggen. Wanneer die bedevaartgangers door de gemeente Hauwaart trokken, kwamen de kwajongens toegeloopen om ze te zien voorbijgaan en, wanneer ze eenige meters voorbij waren, riepen en zongen de bengels:

Kempeneer, boekwakoek!
Neemt 'nen bessem en slaat er oep (op)!

Boekwa : boekweit.

In de kempen werd veel boekweit gewonnen, waarvan men pannekoeken maakt.

J. Vermeyen, pastoor te Droeshout.

Om niet onder de macht van een ander te komen. — Eertijds bestond te Brussel het geloof dat indien, in den loop van een gesprek en vooral van een redetwist, de tegenstrever u een deel van het lichaam aanraakte, men op zijne beurt een hooger gelegen deel moest aanraken; raakte hij u den elleboog, dan moest men hem den schouder aanraken; raakte hij den schouder aan, dan moest men hem het hoofd aanraken, zooniet hield hij u onder zijne macht. Het gebruik bestaat nog op het platteland.

Anderzijds meende men dat het gevaarlijk was een geschenk van eenen onbekende aan te nemen, zonder het te betalen of zonder iets in ruil te geven.

Wij wenschen inlichtingen te bekomen aangaande die gebruiken en over het algemeen aangaande elke handeling die een persoon onder de macht van een ander brengt.

(1) Zie *Brabantsche Folklore*, 3^e jaargang, n^r 17, blz. 145.

mentaren die zij er bijvoegen. P. HERMANT.

Het is belangwekkend de uitleggingen te verzamelen welke degenen die dat volksgeloof toegedaan zijn dienaangaande geven en de kom-

De hooge hoed. — De spotwoorden, waarvan gewag gemaakt wordt op de bladzijde 164 van het *Bulletijn* nr 17, werden in mijn jongen tijd te Nijvel veel gebruikt, maar zij troffen de dragers van den hoogen hoed, in 't Waalsch *buse* of *galine;* laatstgenoemd woord door analogie met *galine,* het Waalsch woord voor stopsel, en dan denkt men aan een spel, het « stopselschieten »; zoo kwam het dat men riep als iemand met een hoogen hoed voorbijging: « Buse dé bos! » — « Galine dé cur! » — « Tout fé galine! » Het volgend gesprek werd soms met den drager gevoerd:

« Avé vindu votchî?

— Pouqué?

— Pouque? pac' que voz avé s'galine su vo tiesse. »

— Het *baardje.* — Met een geitenbaardje werd er te Nijvel ook gespot.

De *poeffer.* — Den « poeffer » nemde men « pétrou » te Nijvel; « plouche » te Eigenbrakel.

Heiligen in den landbouw (te Bautersem).

2 Februari : Op Lichtmis leggen de eksters den eersten balk van hun nest.

10 Meert : Sint Goorkens is de ajuinzaaier.

15 April : Sint Marcus, de boonenplanter.

23 April : Te Noduwez waar Sint Joar (Joris) de patroon is van het dorp, is deze de boonenplanter.

29 Juni : Sint Pieter breekt den wortel van het koren; dan moet het nog weken rijpen en de boer zal zes weken de pik slijpen.

21 Juli : Sinte Magdalena is de rapenzaaister.

Met Sint Jans onthoofding : kap dan den kop van de distels; deze schieten niet meer uit.

15 Augustus tot 8 September : leg de eieren op (als ge er hebt!).

24 Augustus : Sint Berthelmeeus is de sloorzaaier.

10 October : Sint Denijs is de beste zaaier, maar begin niet vroeger dan acht dagen vóór of niet later dan acht dagen na Sint-Denijs.

C. BUVÉ.

Het huis in een nacht gebouwd te Vollezeele. — Een lezer doet ons, naar aanleiding van het artikel van den heer De Coster, « De Kongoleesche hut te Vollezeele », opmerken dat het zonderling is dat een huis, drie eeuwen geleden gebouwd, de « Kongoleesche hut » genoemd wordt, terwijl de navorschingen van Stanley in die streek eerst in 1849 aanvingen.

Het is waarschijnlijk dat die hut eerst sedert korten tijd zoo genoemd wordt. Er zijn overigens vele dorpen of afgelegen huizengroepen die den naam van Kongo kregen. De lezer wijst ons op een andere vergissing: De burgemeester Abbeloos, waarvan er spraak is, overleed in de vorige eeuw, en het is onwaarschijnlijk dat hij het huis wilde doen afbreken dat drie eeuwen geleden in een nacht gebouwd werd.

Terug van de smidse. (Teekening van Edwin Ganz).

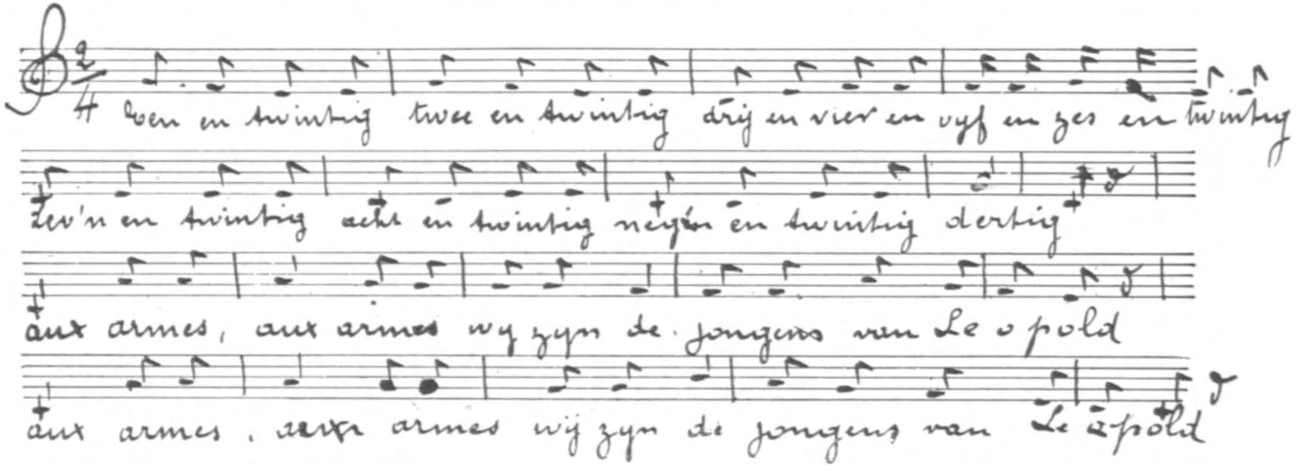

Loting lied uit het land van Opwijck.
(Medegedeeld door den heer Vermeyen).

Lotingslied. — De Eerw. heer Vermeyen, pastoor te Droeshout (Opwijk), deelt ons het volgend lied mede dat de lotelingen in die streek zongen op den lotingsdag:

Wat de kinderen op de vingers zeggen. — Naar aanleiding van hetgeen de kinderen op de vingers zeggen (*Brabantsche Folklore*, nr 17, blz. 166), ziehier een lied uit Courcelles:

1. El' petit pourchat du Noé
   Qui es tsi cras qu'in'sait pu (d'aller) router.
2. El' bout'chi qui va arriver.
3. en 4 samen. Les deux coutchas qui vont d'aller.
5. Quwik, quwik, quwie! M. RUTTIENS.

Bevestiging van de giften tusschen kinderen. — Als aanteekeningen bij het verschenen artikel (*De Folklore van Gaasbeek*, nr 8, 2e jaar, blz. 81), « Bekrachtiging van giften tusschen kinderen », ziehier de bewoordingen te Zoutleeuw gebruikt :

Gegeven blijft gegeven,
Afgenomen is gestolen;
Trapken op, trapken af,
Overmorgen, kop af. CH. PEETERS.

Verlies van een melktand. — Wanneer een kind een melktand verliest, laat het niet na hem over het hoofd heen te werpen (het mag niet zien waar zijn tand valt noch hem opzoeken) en terzelfdertijd zal het zeggen :

Tandje, tandje,
Muizentandje.
Jezusken, als-je-blieft,
Krijg ik een ander tandje?

CH. PEETERS.

Het Driekoningenfeest te Geldenaken (1). — In het *Bulletijn van Folklore* (2) liet ik tegenover elkaar de twee volgende omhalingsliederen verschijnen :

Les trois rois d'Hollande Que vont à l'offrande. Que m'ont-ils donné? Les biens de l'osté (été). Dansez, plantez. *Comblain-au-Pont.*	Les trwé Rwé demande Qui vont à l'offrande. Que demandez-vos? Le bien de l'auté (autel). Pî Dyé! Pî Dyé! (Part-Dieu). On ptu boke d'bounan, madam', su vo plê. *Jodoigne (Brabant).*

Wanneer ik die twee teksten vergelijk met den tekst van den heer Duchesne, meen ik dezen te kunnen verklaren. Voor de eerste maal bemerk ik dat *Plantez!* dat niets beteekent, moet vervangen worden door « plenté, plenté », (overvloed) van het latijn: *plenitatem.*

(1) *Brabantsche Folklore*, 2e jaar, nr 11, blz. 232.
(2) *Brabantsche Folklore*, III, « Driekoningenfeest », door J. Dewert blz. 146.

Ik lees dus: Les trwès Rwè demande
Que (oude vorm voor *qui*) vont à l'offrante
— Que demandez-vous?
— Dè bé de l'osté
Plenté, plenté.
Plein vosse mangeonne de blé,
Plein vosse guerni de fremint,
Plein vosse bousse d'argint,
Pî Dyé! Pi Dyé!

Des biens de l'été, plénitude, plein, etc.
Part-Dieu! Part-Dieu!

Het schijnt wel dat, volgens den tekst van het *Bulletijn voor Folklore, la culotte Gomand* een een later bijvoegsel is.

(*Vertaling.*)

Lichtmis (1). — Mijn vriend, de heer Mortier, vergiste zich toen hij sprak van de weervoorspellingen die men op Lichtmis doet. Te Court-Saint-Etienne en in de omstreken zegt men : « Si l'solia lû su l'auté l'huvière è r'monte à t'chfô » (indnen de zon op het altaar schijnt, stijgt de Winter weer te paard); dat is een bewijs van de helderheid der lucht, meestentijds voortkomend van een noorderwind en dus ontstaat een vermoeden dat het koud zal zijn en vriezen zal, zooals aangeduid wordt door laatstbedoeld spreekwoord door den heer Mortier aangehaald.

Ziehier een bijgeloovige praktijk van dien dag, te Ottignies en te Mont-Saint-Guibert aangewezen:

Men laat kanarievogels dien dag nestelen om jongen te hebben die goed zingen.

De Waalsche naam is dikwijls *Tschand'leuse.* Hij werd zelfs gebruikt in het officieel Fransch der XVIIe eeuw, zooals bewezen wordt door het volgende deel uit een ordonnantie van Albrecht en Isabella van den 18 Februari 1620, in de *Coutumes de Philippeville,* blz. 405 (2). « Et sera le dict magistrat changé d'an en an, au jour de la *Chandeleuse* ou bien lendemain. »

Zooals Kerstmis, Nieuwjaar en Driekoningen, laat die dag toe het lengen der dagen aan te stippen, ten minste te Ath (Henegouwen), waar dit spreekwoord bestaat: *A l'candlé, tout d'aller,* dat volgenderwijze uitgelegd word: « Op Lichtmis kan men overal gaan zonder licht (namelijk in den stal om het vee 's morgens te verzorgen).

In *Le Soir* van 2 Februari stond een lang artikel over Lichtmis.

Allerzielendag te Zoutleeuw. — Den 1 November, op het middaguur, begint het waken voor de dooden. Van dat oogenblik af luidt men alle uren de doodsklok. De luiders zullen in den loop van den namiddag in de burgershuizen gaan om er bier, gist of meel te krijgen. Thans zijn die giften door geld vervangen. Tusschen de uren zullen zij Boekensche koeken, ook genoemd « koekenbakken », eten.

(1) *Brabantsche Folklore,* 3[e] jaar, n[r] 15, December 1923, blz. 81.
(2) *Coutumes de Namur et de Philippeville,* par J. GRANDGAGNAGE, deel I, 1869.

« Boekensche » komt van boekweit.

De doodsklok wordt alle uren, van het middaguur tot 11 uur, geluid, en 's anderdaags zal dat gelui opnieuw aanvangen te 5 uur, om te duren tot het middaguur. Den 1 November begeven degenen, die een bloedverwant beweenen, zich naar het kerkhof.

Vele personen ontsteken kaarsen op het graf van hunne bloedverwanten. Onnoodig te zeggen dat de wind ze uitblaast, maar kinderen ontsteken ze weer aanhoudend. CH. PEETERS.

De ratten van Zoutleeuw, bijnaam waarschijnlijk voortkomend van het groot aantal ratten die de moerasachtige gronden rondom de gemeente bevolkten. Die bijnaam wordt vooral gegeven door die van Sint-Truiden, waarop men antwoordt: *loôst* (waarschijnlijk de gebiedende wijze van « lossen » of misschien voortkomende van het Waalsch en Fransch woord *lâche*, laf).

Dat woord wordt tegenover de Truienaars gebruikt, ten gevolge van het feit dat de Truienaars, die in de middeleeuwen aanhoudend in oorlog waren met die van Zoutleeuw, de gemeente uitplunderden onder de bescherming van de Luiksche troepen na den slag bij Montenaken in 1213 en omstreeks 1370 een Godsvrede braken (zie Betz, deel 1, blz. 70-85).

Vuurmannen. — De bijnaam Vuurmannen (1) is ons totaal onbekend; er bestaat nochtans een spreuk:

Halle boven al,
Dormaal is 'nen verkensstal.

Dat wordt gezegd daar die van Halle den naam hebben zeer trotsch te zijn en veel van schijn houden, terwijl die van Dormaal dien naam niet hebben.

Men zegt ook :

De heeren van Betz,
De kinderen van Kortenaken.

De Iris (lisch), zinnebeeld der stad Brussel. — Nummer 15 van het *Bulletijn van de Brabantsche Folklore* vraagt hoe en wanneer de irisbloem door de stad Brussel als zinnebeeld aangenomen werd. Ik kan u op stellige wijze daarover inlichten :

Op voorstel van het College had de gemeenteraad, in 1890, beslist de som voortkomend van het legaat Champion de Villeneuve te besteden aan de vervaardiging van een tafelgarnituur in verzilverd brons, die dienen moest voor de ontvangsten die de stad in te richten had.

Het was de beeldhouwer Vanderstappen die gekozen werd om de modellen der verschillende stukken van dat kunstwerk uit te voeren. Dit bestaat uit een middenstuk en twee kandelaars die men in een der zalen van het stadhuis zien kan.

Voor sommige deelen van zijn werk, namelijk om de doppen van de kandelaars te omhullen en te versieren, wilde Vanderstappen zich bedienen van een bloem die aan Brussel herinnerde. Bij ontbreken van een traditionneel symbool, stelde hij de iris voor, die herinnerde aan

(1) Zie *Brabantsche Folklore*, 2e jaar, blz. 334.

den oorsprong van Brussel, het Sint-Goorikseiland, dat te midden van de Zenne lag en waarvan de oevers bewassen waren met riet en waterbloemen. Het denkbeeld werd goedgekeurd; de kunstenaar koos de lischsoort die hem het meest versierend voorkwam en het best beantwoordde aan hetgeen hij wenschte.

Sedert dien komt de iris als zinnebeeld voor om, bij verschillende gelegenheden, de gedachte aan de stad Brussel op te wekken.

ALFRED MABILLE.

Volksgeneeskunde te Attenrode-Wever. — Daar er in die gemeente geen geneesheer woont, is men verplicht den dokter van Glabbeek te halen. Om zoo ver niet te moeten loopen gebruikt men daarom dikwijls recepten door de traditie overgeleverd, vooral voor weinig erge ziekten.

Een vrouw van dat dorp verteit mij dat haar vader zaliger zich met volksgeneeskunde bezig hield en menig geneesmiddel kende, zoowel voor de beesten als voor de menschen. Zijn raadgevingen werden zeer gewaardeerd en zijn wetenschap stelde hem in staat de erge ziekten te onderscheiden die hij onveranderlijk door deze woorden aankondigde: « Ga den pastoor en den dokter halen! » Mijne zegsvrouw herinnert zich enkel navolgende geneesmiddelen, maar 'zij verzekert dat men er in haar dorp ettelijke verzamelen kan.

Brandwonden. — Na de blazen doorgestoken te hebben, de wonde bestrijken met een zalf samengesteld uit gebrande en verpulverde beenderen, voortkomende van een varkenskop, alsook met olijfolie en kalk.

Bloedstortingen. — Spinnewebben over de verwonding leggen om het bloedverlies tegen te houden. Dat middel, dat naïef voorkomt, wordt niet enkel gebruikt te Attenrode-Wever; men verzekert mij dat het ook toegepast wordt in het land van Waas.

Hoofd- en keelpijn. — Rond den hals een kattendarm dragen, zoodanig uitgedroogd dat hij op een koord gelijkt. Naar hetgeen men mij zegt, wordt dat voorbehoedmiddel nog veel in die streek verkocht.

De weerwolf. — De boer waarvan er hierboven spraak is, geloofde vast in het bestaan van den weerwolf. Volgens zijn verhalen was het een natuurlijke wolf die er vermaak in schepte 's avonds van achter het struikgewas degenen te verschrikken die te laat uitbleven. Die boer beweerde er meer dans eens het slachtoffer van geweest te zijn.

Op zekeren avond, toen hij tusschen licht en donker water ging putten, werd hij door den weerwolf verrast. Woedend liep hij weer binnen, greep een oud jachtgeweer dat aan den muur hing. Zijn vrouw ging met hem buiten; hoe groot was hun verbazing niet toen zij zagen dat het monster een schoone hond geworden was, dien ze niet wilden dooden.

H. VAN KERCKHOVE.

De windstreken te Walhain. — Naar aanleiding van de oude benamingen der windstreken vond mijn zoon, dokter in wijsbegeerte en letteren (afdeeling geschiedenis), in een oud boek, in het archief van de pastorij van Walhain, een artikel getiteld:

« Extrait de l'attestation de la valleur de la cour de Walhain, « donnée par la court de Justice dudit lieu en 1631, le 12 novembre. »

« Item en la Champaigne de Charnoy joindant *damont* au vieu « grand chemin de *bize* et de *midi* à Alfonce; de *scors* à la terre « de Saint Georges,, contenant 3 journal LX verges. »

Men begrijpt dat amont wil zeggen Noorden; de bize, Oosten; midi, Zuiden; scors, Westen

De boeren noemen den westerwind nog « vent de *scors* », en in sommige geschriften staat « schors ».

Te Noville-sur-Mehaigne zegt men om aan te duiden dat de Westerwind blaast : « c'est *chorche* aujourd'hui. »

De 3 dagwand en 40 roeden waarvan er spraak is duiden een oppervlakte aan van (25 aren $\times$ 3) + (25 m^2 $\times$ 40), in 't geheel 85 aren.

J. B. (*Vertaling.*)

In Memoriam.

Op 9 November 1923 overleed te Bost de E. - H. Clement Buvé, pastoor aldaar. Dit afsterven trof ons diep, daar wij in hem een onzer beste medewerkers hadden. De E. - H. Buvé was een stoere werker. Onverpoosd arbeidde hij reeds sedert zijne jongelingsjaren, aan al wat oudheidkunde en folklore was. Vóór 1905, verschenen alreeds korte bijdragen tot de geschiedenis. Maar in 1905 begon voor hem een nieuwe werkkring. Hij werd lid der Zuid-Nederlandsche Maatschappij voor Taalkunde: 't is het begin van zijn bedrijvig leven. In 1907 is hij medestichter van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring « Hageland »; waarvan hij later, in 1915, schrijver-penningmeester werd. In 1908 bekroonde de Vlaamsche Akademie van Gent zijn werk, « Handleiding voor den jongen Archivaris ».

Onvermoeibaar als hij was, gaf hij voordrachten en lezingen, en schreef studiën in de tijdschriften: *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie;* in *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Aloude Hertogdom Brabant;* in *Hageland's Gedenkschriften;* in *Limburg;* in de *Brabantsche Folklore;* in het dagblad *De Standaard.*

Pastor Buvé was een man die uren en uren kon vertellen over geschiedenis en folklore; over den goeden ouden tijd en de eigenaardige volksgewoonten; maar vooral was hij beslagen in de kennis van de bediedenis van plaatsnamen.

Als geleerde werd hij vooral gewaardeerd. Dikwijls zagen we zelfs leeraars onzer Hoogescholen met genoegen naar hem luisteren, ja, zonden wel eens hunne leerlingen tot hem, die een thesis tot het doctoraat in geschiedenis voor te bereiden hadden.

Een groot man en tevens nederige geleerde is heen gegaan. De dood heeft hem bij zijne bezigheden gevonden. En zoo laat hij ons, bij zijn heengaan, onder der indruk dat hij een zoeker was, een machtige onvermoeibare wroeter. Met een dankbaar gemoed, zegt de E. H. De Ridder in zijn *In memoriam,* brengen wij hulde aan zijn gedachtenis in het volle bewustzijn dat zijn arbeid niet verloren zijn zal voor taalkennis en wetenschap.

Bericht.

Bijzondere uitgave. — Verschillende bezoekers der tentoonstelling van Zoutleeuw drukten hun spijt uit de prachtige verzamelingen weer te zien verspreiden zonder dat er een aandenken van overblijve.

Wij hebben daarom besloten dat ons Oktobernummer (20) bijzonder aan de verzamelingen van Zoutleeuw zal voorbehouden worden. De prijs van dit nummer is vastgesteld op 10 frank, doch de abonnenten zullen het zonder verhooging ontvangen.

De kataloog van de tentoonstelling te Zoutleeuw. — Wij meenen dat het voor de lezers, die niet naar de tentoonstelling te Zoutleeuw konden gaan, aangenaam zijn zou te weten wat er tentoongesteld was.

Te dien einde hebben wij een volledigen katalogus opgesteld, dien wij op aanvraag en tegen betaling van 1 frank aan onze lezers zullen doen geworden.

Nieuwe kringen. — Door toedoen van den heer Possoz, provinciaal raadslid, is te Halle een Geschied- en Oudheidkundige kring gesticht. Een jaarlijksche bulletijn zal door den kring uitgegeven worden.

De folkloristen der provincie Namen hebben een folkloristischen kring gesticht die den grootsten bijval bekomt. De kring geeft een tijdschrift uit: *Le Guetteur wallon* (abonnementsprijs : 15 frank 's jaars) verkrijgbaar bij Godenne, 17, rue de Bruxelles, te Namen.

Wij hopen dat deze twee nieuwe gringen, die met onzen dienst verbonden zijn, een blijvenden bijval mogen genieten.

Bericht aan onze lezers. — Onze lezers hebben zonder twijfel vastgesteld welke groote vorderingen onze dienst binnen het verloop van een jaar gemaakt heeft. De tentoonstelling, door onze zorgen te Zoutleeuw ingericht werd met een overhoogsten bijval bekroond. Ons tweemaandelijks tijdschrift verspreidt zich meer en meer, en de welwillende medewerking onzer briefwisselende leden is hieraan natuurlijk niet vreemd.

Nochthans, wij zouden nog meer willen doen, doch de gewenschte uitbreiding blijft afhankelijk van de inkomsten die wij ons kunnen verzekeren, buiten de toelage van den Provincialen Raad. Wij hopen zelfs deze toelage te doen verhoogen in verhouding met de inkomsten die wij ons door eigen toedoen verschaffen.

Wij doen daarom een beroep op de welwillendheid onzer lezers en briefwisselaars om ons nieuwe abonnenten te bezorgen. Een beetje toewijding in dien zin zou volstaan om onze oplage derwijze te vermeerderen dat een aankondigingsdienst in ons tijdschrift mogelijk worde. Onnoodig te zeggen dat de plaatsing der aankondigingen op ingelaschte bladen geschiedt.

Wij zouden, aldus, de groote kosten der uitgave van ons tijdschrift kunnen dekken, om de beschikbare gelden aan het aanschaffen van nieuwe verzamelingen te besteden.

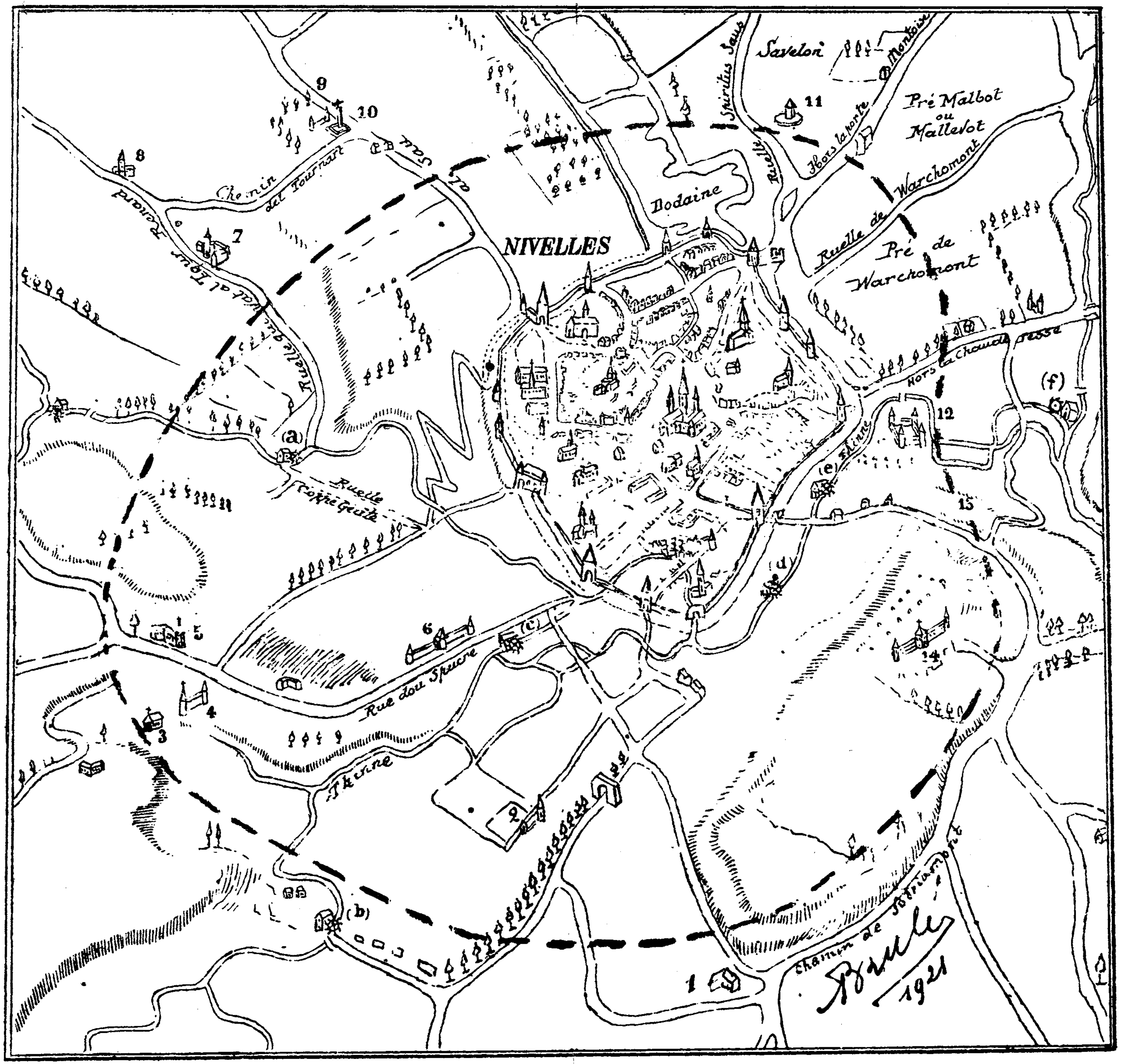

Plan van Nijvel met anduiding der oude vesten.

Tracé approximatif des anciens fossés d'après des documents des XIVe, XVe et XVIe siècles et à l'aide d'un plan de Lepoivre du 15 mai 1668.

1. Sotriamont.
2. Neuve rue (Château).
3. Eglise de Gonthail.
4. Béguinage de Gonthail.
5. N.-D. de Robelet.
6. Hôpital du Spucre.
7. Rognon (ferme).
8. Tour Renard (ferme).
9. Chapelle del Saul.
10. Croix al Saul.
11. La Tourette.
12. Les Guillemins.
13. Falize.
14. Saint-Syre.

—

Moulins.

a) Charnier (du).

c) Thirot.

d) Poulées (des).

e) Brinle (dou).

f) Beran (de).

4de Jaar. — Nrs 20-21-22. October 1924-Februari 1925.

De Brabantsche Folklore

SPECIAAL NUMMER

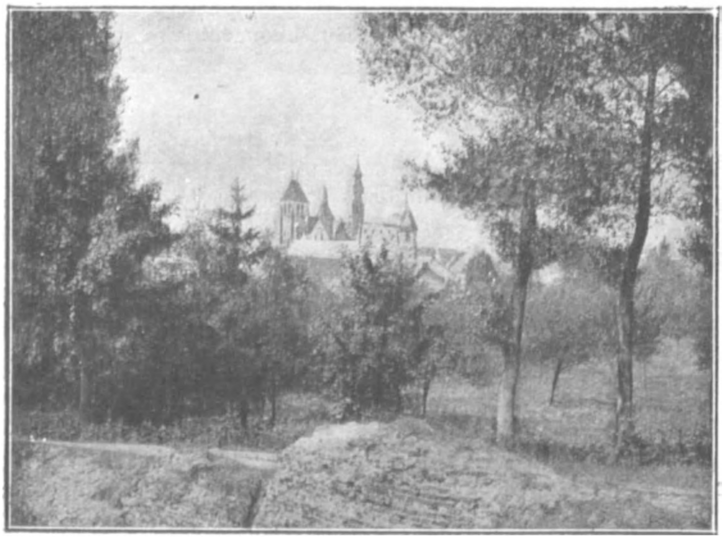

Algemeen zicht der gemeente Zout-Leeuw.
(Lichtteekening genomen op de laatste overblijfselen der vestingen.)

INHOUD :

De tentoonstelling van Zout-Leeuw 9- 53
Charles GHEUDE.

De juweelen der Gilden 16- 60

Sint-Leonarduskerk 53- 97
Sander PIERRON.

Een koffer uit XIVe eeuw 77-121
Graaf J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA.

De familie de Wilré 78-122
Louis WILMET.

Over twee standbeelden van Sint-Leonardus in de kerk van Zout-Leeuw 82-126
Graaf J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA.

De Paaschkandelaar. 84-128
Baron Armand DE TERWANGNE.

Zout-Leeuw en zijn geschiedenis 110-154
Maurice PEREMANS.

Zandtapijten bij de processië van O.-L.-V. op den Ossenweg 135 179
Jean-Charles PEETERS.

Volkssagen en Legenden van Zout-Leeuw 138-182
Fr. HENDRICKX.

Inhuldiging van den Tentoonstelling. 157-201
Redevoering van M. CALUWAERTS, burgemeester.

Berichten. 159-203

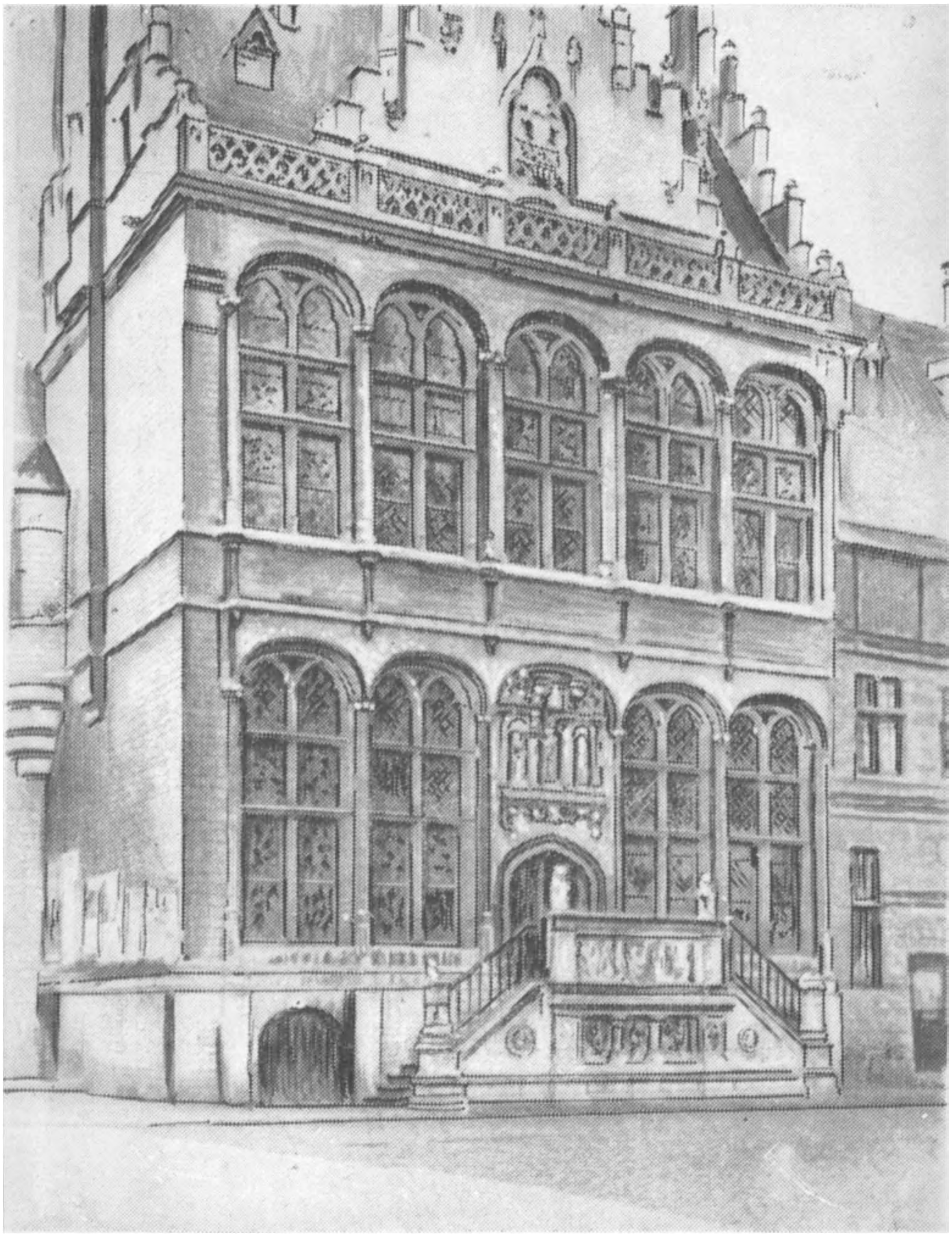

Stadhuis van Zout-Leeuw. — Gebouw der XVIe eeuw in « Renaissance » stijl, opgericht onder de regeering van Keizer Karel.

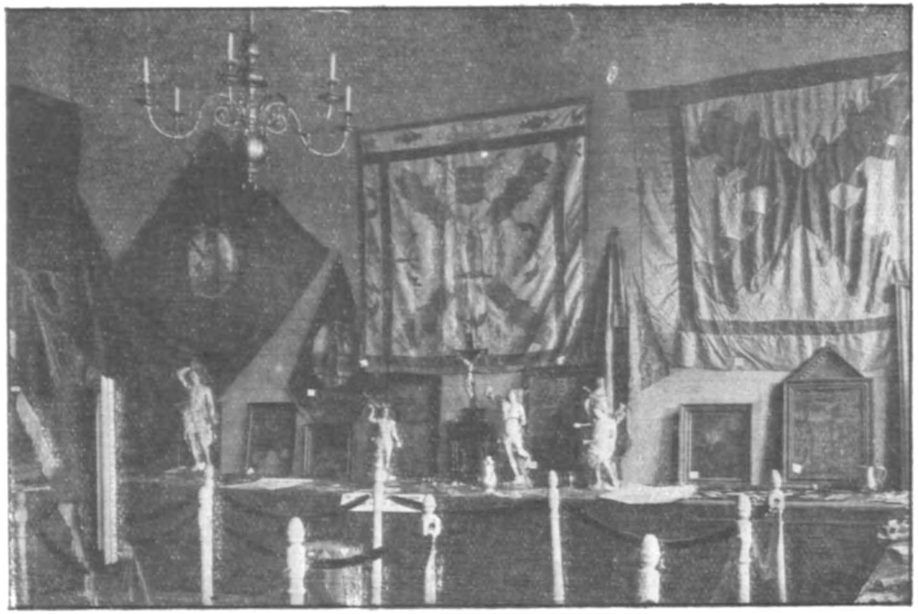

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

De Gildenzaal. — Aan de muren, oude draperiën, waarvan twee met het kruis van Burgondië. Op de tafel, heiligenbeeldjes, gildenpatroons voorstellend, ordeketens, eenvoudige schilderijen en fragmenten van een drieluik.

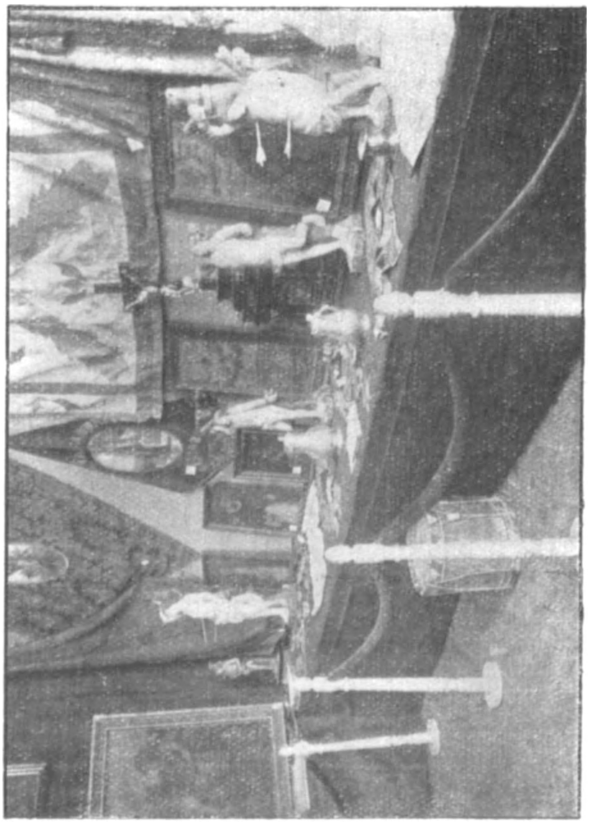

Hoekje der *Gildenzaal* in de Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

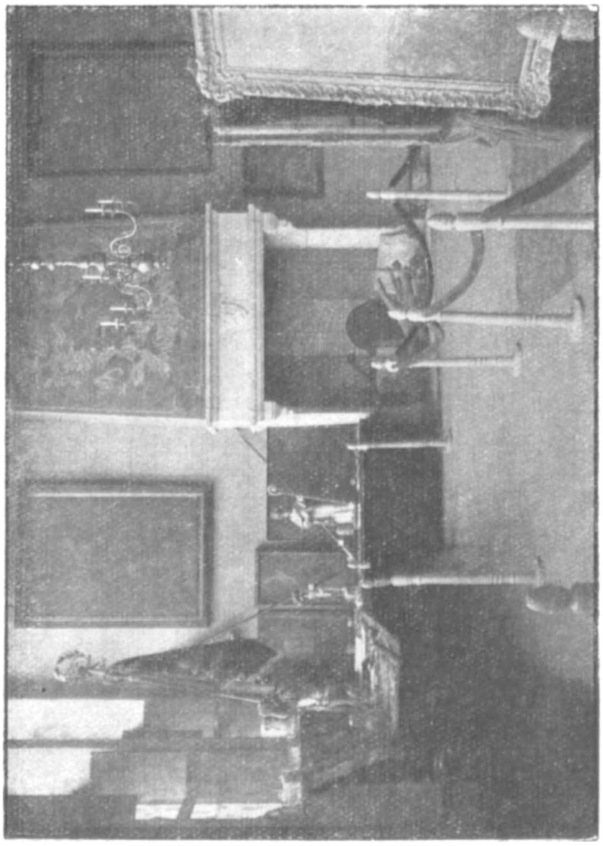

Een hoekje der Gildenzaal

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Zout-Leeuw. — Koningsbraak der Gilde, bestaat in hoofddeel uit eene zilveren vergulden plaat verbeeldende den Marteldood van sint Sebastiaan, deze plaat is prachtig versierd met kapiteelen en cariatieden, aan den voet is een masief zilveren vergulden vogel gehangen, deze draagt in den bek een gouden medalje met het wapen van Spanje. Op één der vleugels LIEFDE VERWINT MOEREN. Anno 1612.

Een groot getal platen, bijna allen van eenzelfden vorm, zijn als een ketting aangebracht, door de achtereenvolgende Koningen.

Deze Gilde heeft nog : Zijden vaandel der Gilde (XVIIe eeuw), in 't midden 't kenteeken der Gilde « De Distelbloem »; Lans en Degen door den Kapitein gedragen; Ceremoniestok door den Knaap gedragen; Rekeningboek van 1732 en 1857; Deliberatieboek van 1840; Reglement van 1837; Leven van Sint-Sebastiaan; Portret van Willem Luyten, Hoofdman en herinrichter der gilde in 1837; Portret van Petrus Goyens met Koningsbraak (1850); Portret van A. Coenen, Tresorier; Portret van B. Coenen, Raadslid; Eigenaardig portret van Leopold I, Steendruk; Pinten en Schotels in de Gilde gebruikt; Paardeken eertijds gebruikt als de Gilde uitging; Trommel der Gilde.

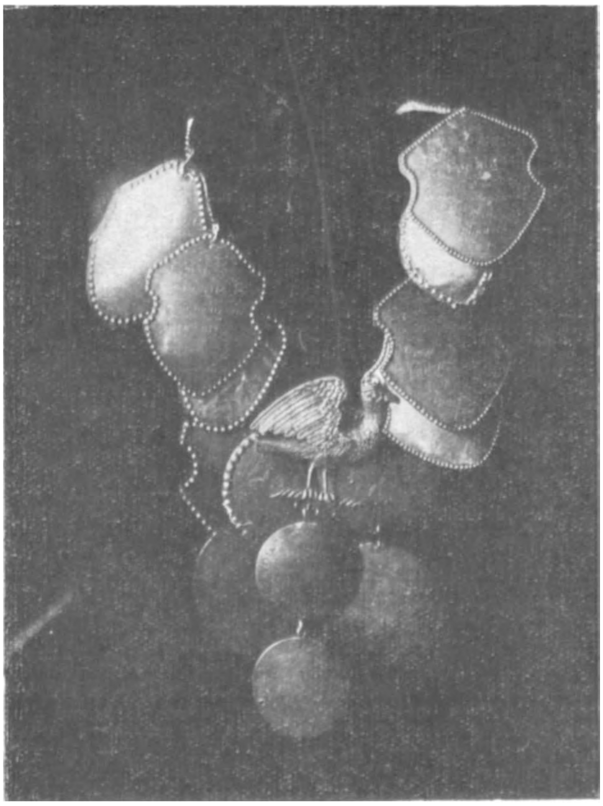

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Bunsbeek. — **Koningsbraak** met 26 platen, 2 der XVIIe eeuw en enkele andere der XVIIIe eeuw. De vogel draagt geen opschrift.

Deze Gilde heeft nog: Trommel der Gilde; Octrooi door de hoofdgilde van Leuven geschonken; Zijden vaandel met jaartal 1849, doch heel waarschijnlijk veel ouder.

De Tentoonstelling van Zout=Leeuw.

(*Vertaling.*)

Het was een openbaring voor de kunstliefhebbers en de minnaars van het schoone. Openbaring van de tot dan toe voor velen onbekende stad; openbaring van de rijkdommen van Sint-Leonarduskerk; openbaring van de oudheidkundige, geschiedkundige-, folkloristische- en kunstbijzonderheden, van heel de omliggende streek.

Het was tezelfdertijd — en door het feit zelf — een bijval, die met recht en reden dient aangestipt te worden.

Talrijk zijn degenen, die van hun bezoek te Zout-Leeuw de aangenaamste herinnering zullen bewaren en die er bovendien de vruchtbaarste indrukken zullen opgedaan en de nuttigste lessen zullen geput hebben. In hun naam schrijf ik deze regelen, die een soort van balans van onze poging opgeven.

In den geest zie ik wat mijn oogen trof : het stadje vooreerst, dat, gelegen in de vlakte, drie juweelen vereenigt : de hallen, het stadhuis en de kerk, welke goed boven de verspreide woningen uitkomen.

In de kerk trof mij : de maagd hangende in de hoofdbeuk, de koorlessenaar, de paaschkandelaar van Van Thienen. De schilderijen van Floris, de altaarstukken in de Rozenkranskapel en in de L.-V.-Kapel, het beeld van Sint Leonardus in het zuidelijk deel van de dwarsbeuk, de relikwiekassen, wierookvaten,

kelken en ciboriën, en de vergulde en verglaasde pyxidewonderen, uitgestald voor de uitstalramen van de sakristij, zonder de houten beeldjes te vergeten welke de muren van deze versieren (aan een van deze had ik vooral veel genoegen), noch de vereenigde kazuifels, koorkappen en de dalmatica's, die voor de eerste maal tentoongesteld werden en onder deze trof mij bijzonder de wonderschoone groene kap met gouden adelaars.

En dan moet ik ook gewagen van de lokalen van het stadhuis, waar mijn belangstelling vooral gaande werd voor de voorwerpen in verband met de folklore. Ik zie u nog en groet U, mooie eiken meubels, klokken van den beiaard, kappersen en « spekulaasvormen » van de ontvangstzaal. Ik lach u opnieuw toe, lieve overblijfselen uit het verleden, zoo nabij het volksleven, die in de Raadskamer tentoongesteld waren : oude juweelen, mantelhaken, schoengespen, godsdienstige beeldjes, speelkaarten, oude gewichten van Zout-Leeuw. Ik zie u nog in mijn geest, lampen, spinnewielen, Indische sjaals, katoenen en laken mantels die het klein aanpalend vertrek versierdet. En u, gildenzaal, waarin besloten lag de ruwe, maar toch practische en kloeke ziel der tijden van de buks, ik ben u dankbaar voor de ondervonden ontroering, toen ik u op rijen zag, de hopmanszwaarden, plechtigheidsstokken en -staven, pinten, bierkruiken en gildeplaten, het vaandel van de Sint-Sebastiaansgilde van Zout-Leeuw; de trosvanen der kamers van Rhetorika en dat alles kunstig omgeven door de kleurrijke schilderijen van Joos Van Craesbeek, waaronder de levende « Herbergtwist », geleend door het museum van Antwerpen.

***

Folklore-tentoonstelling ? Toch niet. De inrichters hadden zorg gedragen het te verklaren alvorens er de deuren van te openen. Het was evenmin een kunsttentoonstelling, noch een tentoonstelling van oudheidkunde. Het was een weinig van dat alles, want de gedachte die dat alles ingegeven had, was veelvuldig.

Het Gemeentehuis en het Spaanschehuis op de Markt te Zout-Leeuw.
(Teekening van Herman Bogaerd.)

Het doel van de tentoonstelling was niet beperkt en men wilde niet uitsluitend de belangstelling van een bepaalde soort van personen wekken. Toeristen, kunstliefhebbers, geschiedschrijvers, opzoekers van antiquiteiten, mannen van wetenschap of van smaak, allen moesten uitgenoodigd worden — zonder de toevallige bezoekers en degenen die louter uit nieuwsgierigheid komen; ik bedoel de particulieren zonder een bepaalde bekommering of, zoo ge wilt, de menschen uit de streek en van elders. De tijd en de inspanningen, die men noodig had om b. v. van het *Folklore-museum* van Antwerpen de terecht bewonderde bewaarplaats van de volkstraditie te maken, zijn een proefneming en een bewijs die niet vergeten mogen worden. Toen het ***Musée du Vieux Liége*** in 1894 trachtte zulk werk te volbrengen, stuitten zijn pogingen op spot en de vereenigde pogingen van verscheidene groepeeringen : Société de littérature wallonne, Dictionnaire wallon, Amis de l'art wallon, Institut d'archéologie en Société d'art waren noodig om nu, kort geleden, de grondslagen te leggen van het ***Musée de la vie wallonne,*** dat het tegenbeeld zal zijn van het museum van Antwerpen en voor de inrichting van hetwelk de kommissie koortsachtig werkt, opzoekingen doet oproepen tot het publiek richt.

Dat wil zeggen dat een folklore-tentoonstelling, al ware zij tot een streek beperkt, niet kan ingericht worden in eenige dagen noch zelfs in eenige maanden. Voegt erbij dat er in die zaak vele elementen zijn die niet altijd kunnen verbeeld worden door verzamelingsvoorwerpen : zoo is het met de volksliederen, de gebruiken, het volksgeloof, de oude volksgezegden, de plaatselijke of gewestelijke spijzen, de spelen en feesten in open lucht en wat weet ik al ?

Men moet eveneens rekening houden met de onverschilligheid, den kwaden wil of het gebrek aan begrip die men onvermijdelijk ontmoet bij degenen die, bezitters van belangrijke voorwerpen of dokumenten, geenszins bereid zijn om ze aan te brengen of in leening te geven.

Anderzijds, hoe kon men een duidelijke scheiding maken

tusschen de folklore en de geschiedenis, de oudheidkunde of de kunst ? De grenzen van de folklore kunnen slechts bij benadering bepaald worden, zoo zeer dringen die gebieden in elkander. Men moet er zich overigens over verheugen, want wegens die vaststelling, komen de bemoeiingen en opzoekingen van den folklorist belangrijker en hoogst nuttig voor. Worden zij wel eens door niet-ingewijden beschouwd als waardeloos, daar zij in schijn geringe zaken of een deel, gewoon uitziend, volksprodukt willen bewaren, zoo is daar slechts gebrek aan bevoegdheid of oordeel. In feite, welke richting de bemoeiingen der folkloristen ook volgen, zij komen in een midden, waar zij bij terugslag de historische wetenschap of de kunst aanbelangen zonder de menschelijke zielkunde te vergeten, die misschien het meest een studie waard is. We moeten dus niet klagen. Verklaren we ons integendeel voldaan over de ruimte die onze werkkring krijgt en begroeten we, zooals het behoort, de uitslagen welke de zoo goed geslaagde onderneming van Zout-Leeuw opleverde. Het is een belooning voor de volbrachte pogingen.

* * *

Welke zijn die uitslagen ? Ik vergenoeg er mij bij te wijzen op de treffendste.

Vooreerst wordt een gansche streek op de hoogte gebracht van de waarde der dingen die zij vroeger bezat en waarvan zij de beteekenis niet kende. Familiejuweelen, kleine herinneringen aan het verleden, kleederen uit vroeger tijden waren miskend of bestemd om te verdwijnen of vergeten te worden. Nu worden ze vereerd wegens de herinnering aan oude tijden. De tragische wet der ontwikkeling, de brutale werking der aanhoudende beweging van wezens en dingen veroordeelden ze tot versmading. Men vergat hun vroegere schoonheid en bekoring door de grillige wetten van de mode, die dwingende en veranderlijke dame die meer en meer heerscht ten gevolge van het modern snobisme. Nu is aan die overblijfselen uit vroeger tijden recht wedervaren en men maakt er zich aan gewoon ze terug

te zien met betere oogen en een schier erkentelijke, maar in alle geval, trouwe ziel.

Die terugkeer naar de gemeenzame zaken, de lieflijkheden en schoonheden van het verleden zal er velen toe nopen te hernieuwen of te herstellen wat door den tijd vernield werd. Mag men niet veronderstellen dat zulks zal gebeuren met het lief klokkentorentje dat vroeger op de collegiale kerk van Zout-Leeuw stond en met den beiaard die van daarboven den levendigen en gerythmeerden zang zijner klokken over de stad perelen liet ? Het is niet tevergeefs, hoop ik, dat deze tentoongesteld werden, naast het eiken getimmerte van den ouden klokketoren en de haakspijkers die uit het getimmerte genomen werden, en ik vertrouw dat deze tentoonstelling er toe zal bijdragen om de goede lieden van Zout-Leeuw — geholpen door de vrienden van kunst en schoonheid — aan te sporen, aan het eerbiedwaardig Brabantsch stadje een van zijne kostbaarste sieraden terug te geven. Maar ik vergeet het schitterendste voordeel van de poging die ginds gedaan werd. Het is de aanmoediging, verleend aan de provincie Brabant, aan den folkloristischen dienst die de tentoonstelling inrichtte, alsook aan het Bulletijn waarvoor ik deze regelen schrijf en verder aan alle vrienden, aan alle getrouwen, aan alle medewerkers die belangstelling in het Bulletijn stellen.

De tentoonstelling van Zout-Leeuw lukte schitterend. Zulke poging moet hernieuwd worden. Na het Vlaamsche land, het Waalsche land ! Te Nijvel bijvoorbeeld aanstaande jaar; daarna weer in het Vlaamsche land. Aldus worden de twee rassen die den Brabantschen grond bewonen op gelijken voet behandeld. Beide deelen van Brabant zijn omtrent even rijk aan belangwekkend materiaal. De propaganda moet in 't noordelijk en in 't zuidelijk gedeelte methodisch voortgezet worden. Geregeld moet er een oproep gedaan worden aan de vrienden van de folklore, van de kunst en van de schoonheid : dat is het programma dat de provincie, hoop ik, zal willen uitvoeren.

Zoo zal zich ons bezit verrijken; zoo zullen ten minste sommige onzer schatten uit de vergetelheid gered worden. Wij zul-

len een beter besef krijgen van hetgeen wij waren en van hetgeen wij zijn, en ons menschelijk en vaderlandsch bewustzijn zal ontwikkeld worden.

Is dat niet, in werkelijkheid, het echte ideaal dat de folklore beoogt ? Ik meen me niet te vergissen met bevestigend te antwoorden.

CHARLES GHEUDE.

P. S. — We rekenen het ons tot een plicht de personen, die vol toewijding hun medewerking aan de inrichting van de tentoonstelling schonken, den dank en de gelukwenschen toe te sturen die hun toekomen. Ik bedoel hier bijzonder de leden van het uitvoeringskomiteit, de heeren Hendrix, Van Hoven en Peeters van Zout-Leeuw, naast welke de heer Marinus moet genoemd worden, wier werkzaamheid en initiatief allen lof verdienen.

CH. GH.

Eigenaardige handteekening van een kwijtschrift der Kerkfabriek van Zout-Leeuw, 1605.
(Teekening van M. De Ridder.)

De juweelen der Gilden.

Ter gelegenheid der tentoonstelling te Zout-Leeuw, is men er in geslaagd, enkel voor het kanton en eenige omliggende gemeenten, een buitengewone reeks voorwerpen te verzamelen : veertien halssieraden, elf oude vlaggen, tien beelden van beschermheiligen, zeven ceremoniestokken, verschillende schotels, pinten, kruiken, naïeve en grove maar eigenaardige schilderijen, oude rekeningboeken, oude keuren, diploma's, breloques, trommels, enz. Deze verzameling viel zeer in den smaak van de bezoekers der tentoonstelling.

De gilden hebben hun levenskracht van vroeger verloren, toen zij als instelling beschouwd werden. Het zijn overblijfsels uit het verleden, door de traditie vereeuwigd, doch die langzaam verkwijnen. De bestaande gilden gaan nog groepsgewijze en met flappend vaandel in de processie; de koning draagt het halssieraad, de ceremoniemeester den stok. Eertijds bezaten de leden een uniform, waarvan de oude schilderijen nog alleen getuigen.

Deze genootschappen zijn alle toegewijd aan een heilige, wiens beeld in de kerk bewaard wordt. Op zijn feestdag wonen al de gildebroeders een godsdienstplechtigheid bij. In het lokaal (gildekamer) bevindt zich dikwijls ook het beeld van den Heilige, en het is te Zout-Leeuw nog de gewoonte — zeldzame overlevering van een oud gebruik — een kaars te branden vóór het beeld gedurende de zitting. Bij een stemming worden de stembriefjes op den trommel neergelegd, en op den trommel leggen de nieuwe leden ook den eed af, om de standregelen na te leven.

De gilden kwamen vroeger vaak bijeen op ritueele feestmalen. Zij hadden hun tinnen of porceleinen keukengoed, hun zilveren tafelgereedschap, hun geschilderde glazen pint en met tinnen deksel, hun kruiken in schoon gleyswerk of tin. Enkele eeuwenoude overblijfselen van dit tafelgoed waren insgelijks op de tentoonstelling vereenigd.

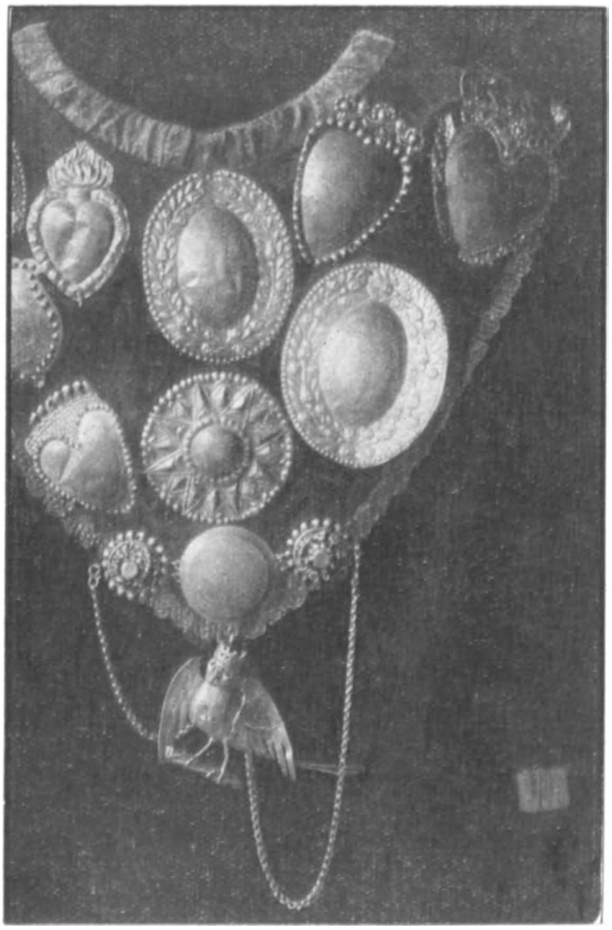

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Duras. — Koningsbraak met 18 platen. De vogel, een plaat en 2 medaillons zijn van de XVIIe eeuw. De anderen der XVIIIe, XIXe en XXe eeuw.

Deze Gilde heeft nog : Zijden vaandel der Gilde langs een kant Sint-Sebastiaan, langs de andere het wapenschild der familie der Graven d'Oultremont de Duras ; Dekenroede ; Modern kunststuk door de Gilde gewonnen.

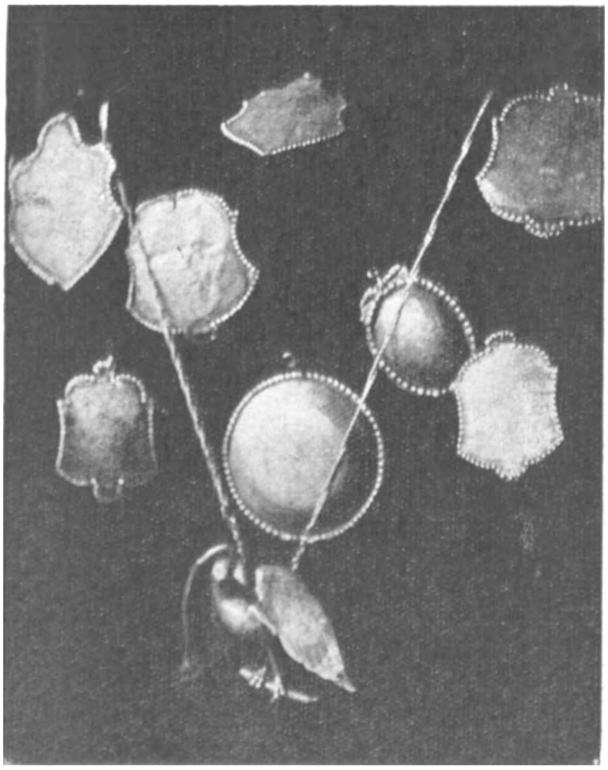

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Cortenaeken. — Koningsbraak met 27 platen, waarvan enkele der XVIIIe eeuw. De vogel is een werk der XVIIe eeuw; Zijden vaandel met het kruis van Burgondië.

Deze gilde heeft nog: Gedrukte keure op perkament door de hoofdgilde van Leuven aan de Gilde van Cortenaeken geschonken.

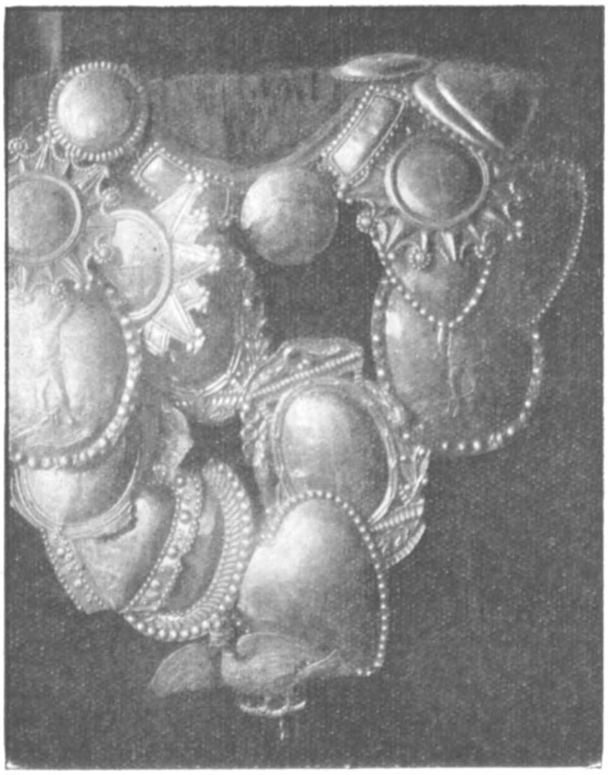

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

***Sint-Sebastiaansgilde**, Dormael.* — Koningsbraak met 47 platen, waarvan 5 van de XVIIe, 16 van de XVIIIe en 26 van de XIXe eeuw. De vogel hangt aan een plaat, verbeeldende den marteldood van Sint-Sebastiaan.

Deze Gilde heeft nog: Driehoekig zijden vaandel, jaartal 1844; Geschilderd houten beeld van Sint-Sebastiaan (XVIIe eeuw), uit de kerk van Dormael; Dekenroede.

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Geet-Betz. — Koningsbraak met 17 platen, 2 der XVIIe eeuw, de vogel met de 2 platen die hij draagt zijn van 1614 en 1615.

Deze Gilde heeft nog: Geschilderd houten beeld van St-Sebastiaan (XVIIe eeuw); Koningstok met elpenbeenen handvat (XIXe eeuw).

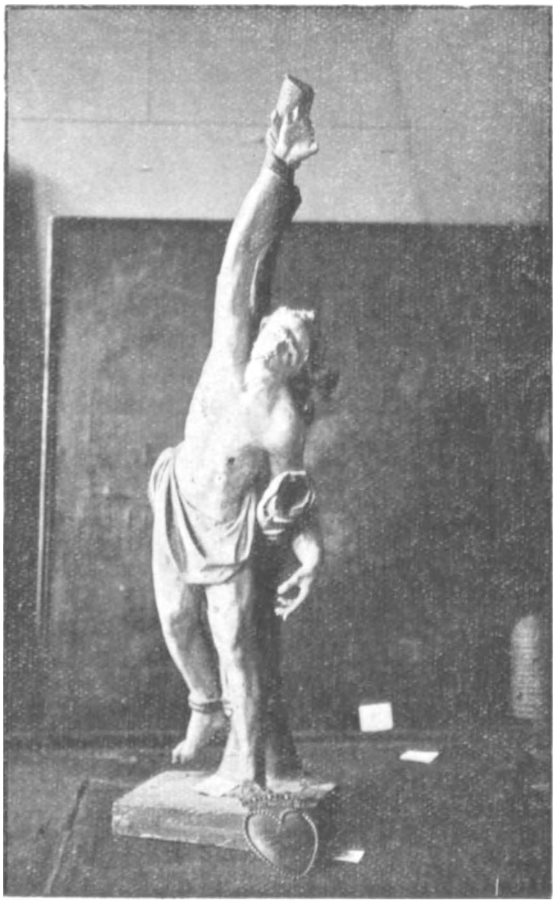

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Geet-Betz. — Geschilderd houten beeld van Sint-Sebastiaan (XVIIᵉ eeuw).

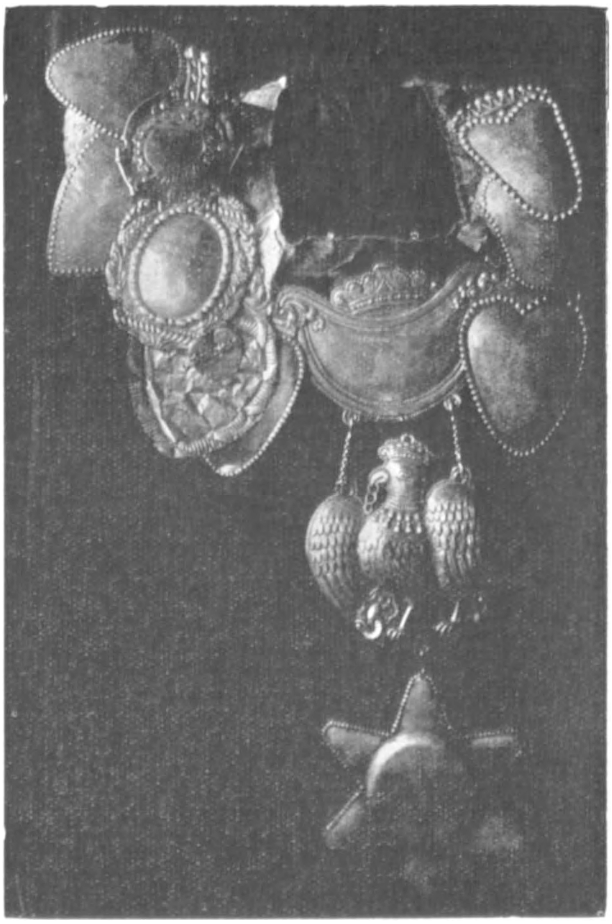

Tentoonstelling van Zout-Leeuw

Sint-Ambrosiusgilde, Geet-Betz. — Koningsbraak met 18 platen en een vogel; deze laatste zonder jaartal. De zilveren plaat, waar de vogel aangehecht is, verbeeld Sint-Ambrosius met den bieënkorf en heeft als opschrift: *Nicolaus Theadorus De Vree Hofman van St Ambrosius gilde tot Geet-Betz* (1772); onder den vogel eene ster met opschrift: *Nicolaus Pans als Prins van Geet-Betz* (1774). Meest al de andere platen zijn van de XIXe eeuw.

Deze Gilde heeft nog: Driehoekig vaandel, herwerkt in 1882; Reselutieboek der gilde van 1769.

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Goitsenhoven. — Koningsbraak met 13 platen waarvan één van 1774, de anderen der XIXe eeuw. De vogel, werk der XVIIe eeuw, draagt het opschrift : I. R. H. A. M. D. Goidsenhoven.

Deze Gilde heeft nog : Geschilderd houten beeld van Sint-Sebastiaan, einde XVIIIe eeuw ; Zijden vaandel der gilde, jaartal 1774 ; Hof-Caerte van de gilde, binnen Goidsenhoven (XVIIe eeuw).

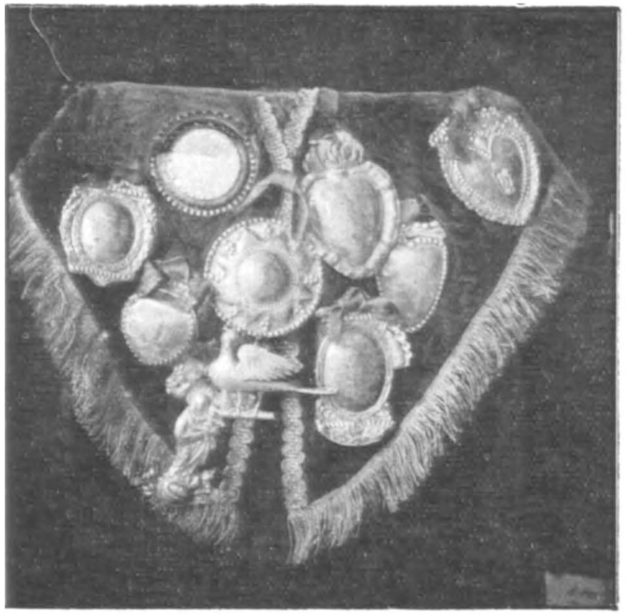

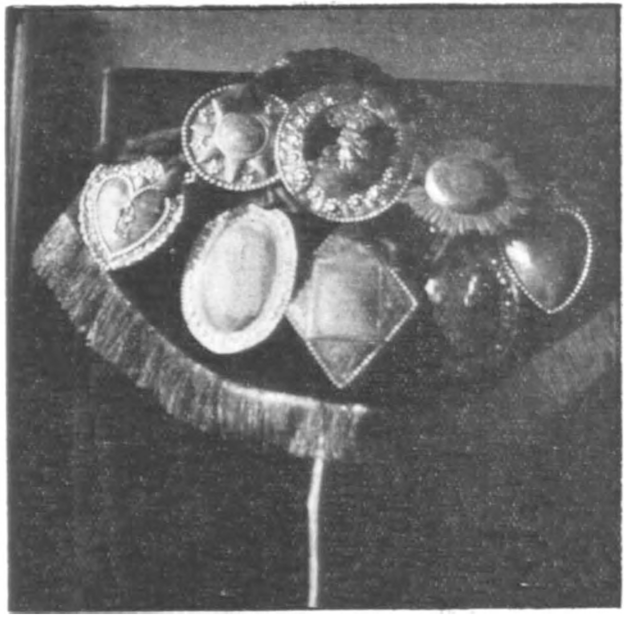

(Voorzijde) Tentoonstelling van Zout-Leeuw. *(Achterzijde)*

Sint-Sebastiaansgilde, Halle. Koningsbraak met 16 platen waaronder verscheidene der XVIII[e] eeuw. De vogel draagt het opschrift: *Judocus Sautermans, koning Judocus Herbauts, deken v. d. s. tot Hal.* A° 1699.

Deze Gilde heeft nog: Geschilderd houten beeld van Sint-Sebastiaan (XVIII[e] eeuw), uit de kerk van Halle; Driehoekig vaandel der Gilde zonder opschrift; Deken-roede; Rekeningboek van 1784.

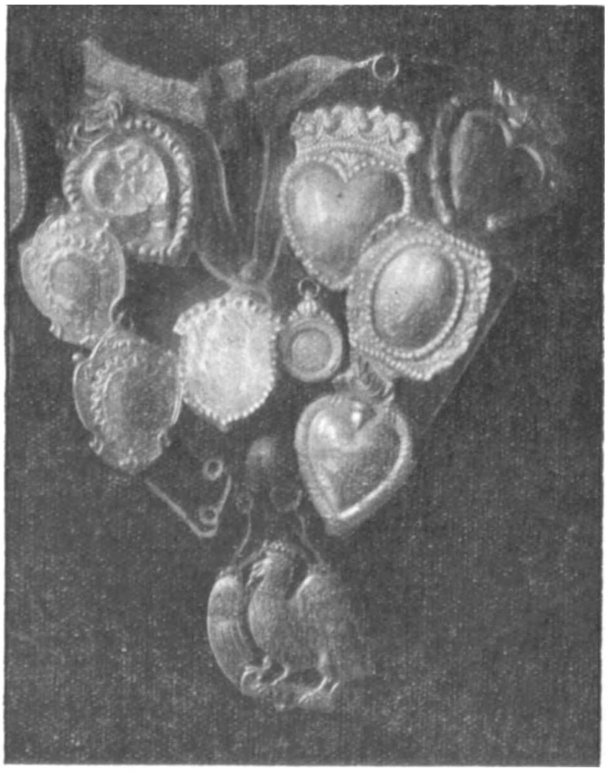

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Ambrosiusgilde, Halle. — Koningsbraak met 12 platen der XIXe eeuw, de vogel draagt het jaartal 1807.

Deze Gilde heeft nog : Geschilderd houten beeld van Sint-Ambrosius (XVIIIe eeuw), uit de kerk van Halle; Reglement der Gilde in 1793 vastgesteld; Ceremoniestok.

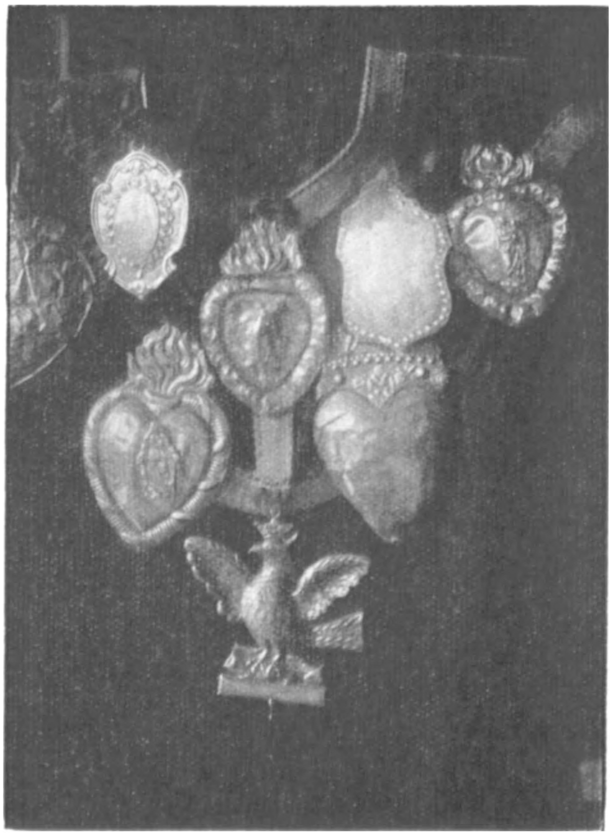

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Boyenhoven. — Koningsbraak met 39 platen enkel der XVIIIe eeuw, dragen een wapenschild. De vogel draagt het jaartal 1751.

Deze Gilde heeft nog: Beeld van den H. Odulphus, patroon van Boyenhoven, uit de kerk van Boyenhoven.

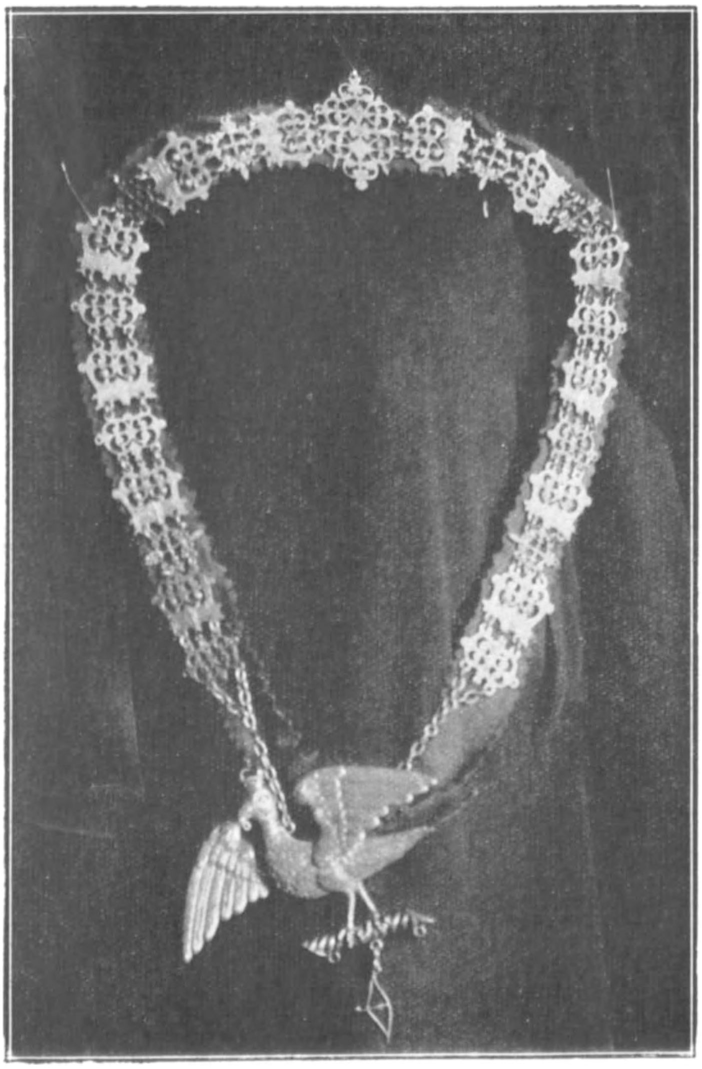

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Ambrosiusgilde, Nerm (Hougaerde). — Koningsbraak, aan een ketting van Burgondië hangt een prachtige vogel zonder jaartal.

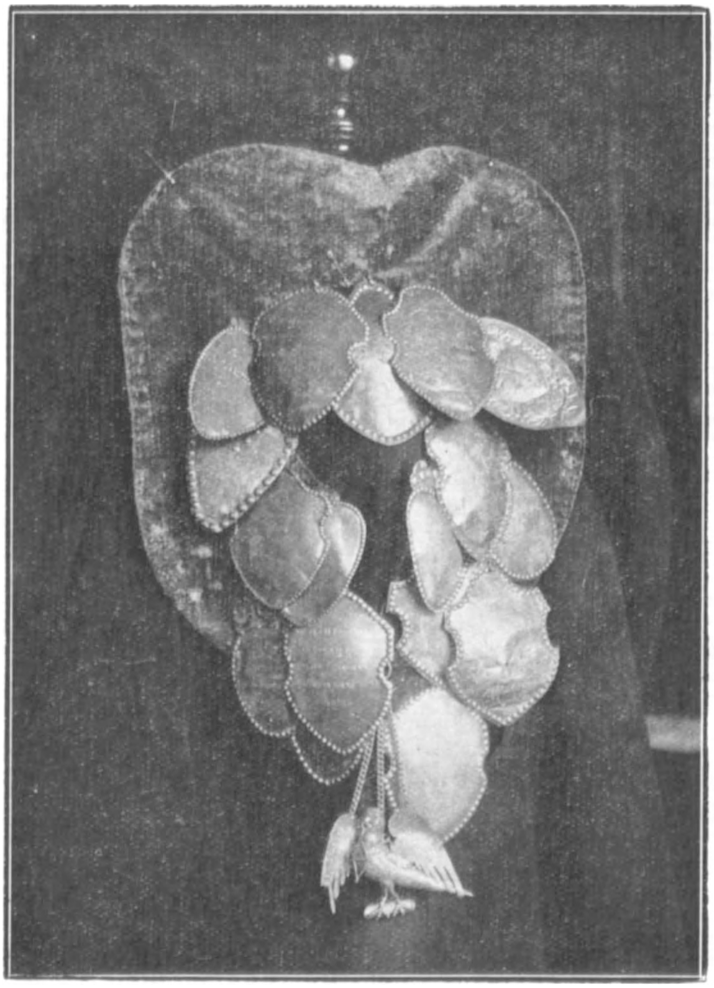

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Oirbeek. — Koningsbraak met 17 platen, meestal der XIXe eeuw. De vogel zonder jaartal schijnt een werk der XVIIe eeuw.

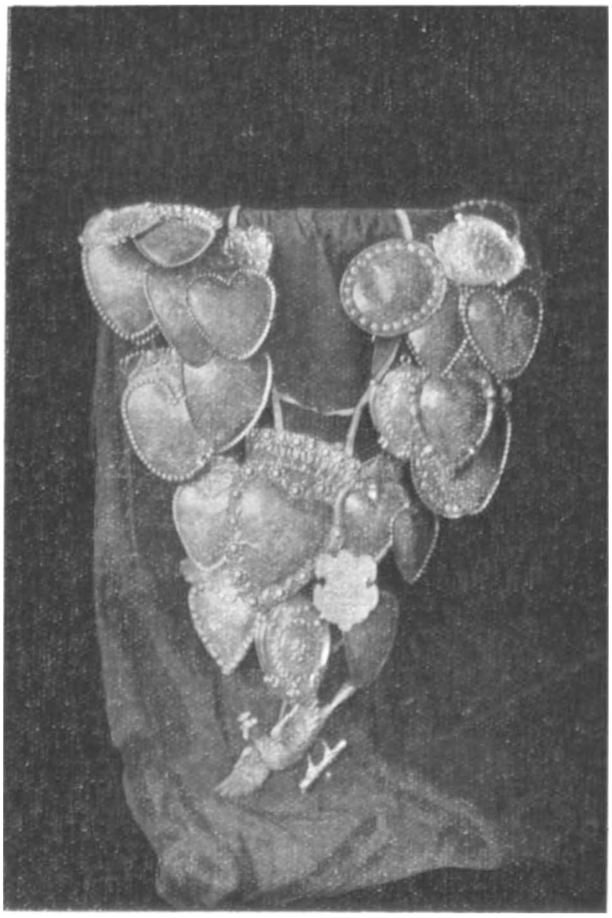

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Sint-Sebastiaansgilde, Wilderen. — Koningsbraak met 27 platen, enkele der XVIIIe eeuw met wapenschild. De vogel draagt het jaartal 1764.

Deze Gilde heeft nog: Zijden vaandel der gilde, einde XVIIIe eeuw; Geschilderd houten beeld van den H. Sebastiaan (XVIIIe eeuw). Dit beeld hoort eveneens toe aan de Gilde van Duras, uit de kerk van Wilderen; Kopij van 1786 der keure, verleend aan de Gilde van Wilderen, door Graaf van der Noot van Duras, enz.; Register der Confrerie (1743); Dekenroede.

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Zicht der ontvangstzaal. — In het midden: tafel met klokken van den ouden beiaard uit het klokkentorentje der Kerk, en oud keukengerief. Langsheen de muren, oude meubelen met ditto voorwerpen. Aan den muur, fragment der muurschildering van Langaskens: Sint-Leonardus, den oogst zegenend. In het midden, koperen beeld der XVI[e] eeuw. Aan den muur, kruisbeeld der XVII[e] eeuw.

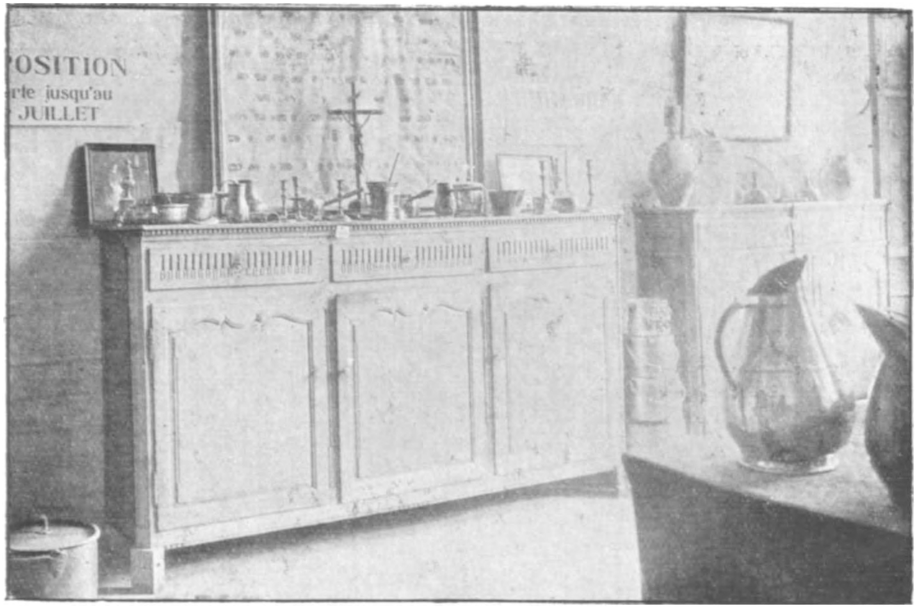

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Vlaamsche kast met drie laden, in gepolierden eik, versierd met kandelabers, mortiers, keukengerief, enz., in koper. Aan den muur. stamboom der familie van der Noot de Duras, heeren van Graesen en Rummen.

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

De groote haard der ontvangstzaal. Wedersamenstelling eener oude vlaamsche schouw uit het tijdperk der Hervorming, versierd met voorwerpen van den tijd en tinnen schotels. Middenpaneel van Langaskens met de wapens van Brabant. Rechts, vlaamsche leg- en schrijftafel. De legkast werd eerst later toegevoegd.

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Vlaamsche kast met twee laden, in gepolierden eik, versierd met potten en bronzen mortier. Links, gekleurd beeld uit de XVIIIe eeuw, Sint-Elisabeth van Hongarïe voorstellende.

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.

Oude vlaamsche kast met twee laden, met aarden potten, kruiken, drinkgerief voor veldarbeiders, aarden schotels die vroeger in de hoeven gebruikt werden bij 't gezamenlijk eetmaal; oude modellen van flesschen.

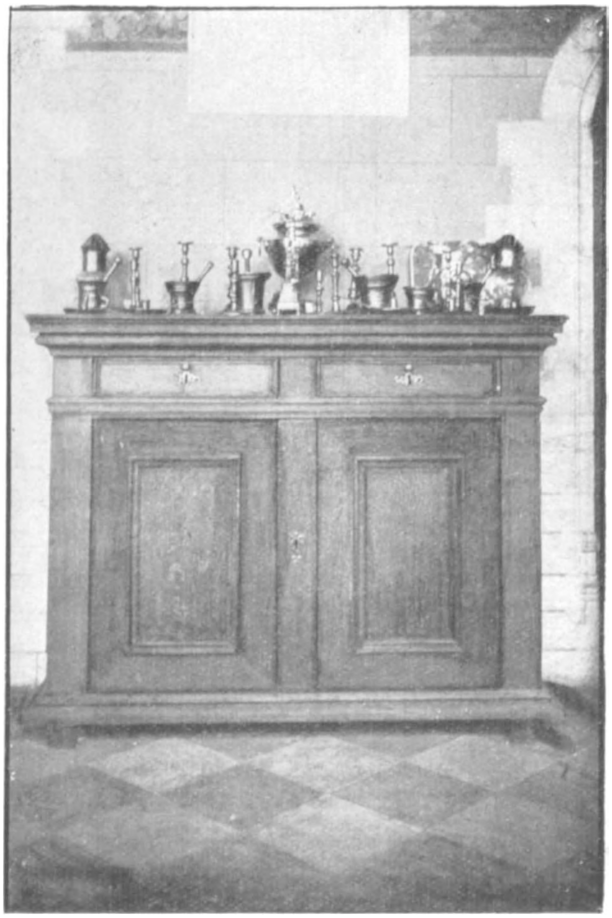

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.
Vlaamsche kast in gepolierden eik, met twee laden, zeer eenvoudig, koperen kandelabers, stampers, stallampen, enz.

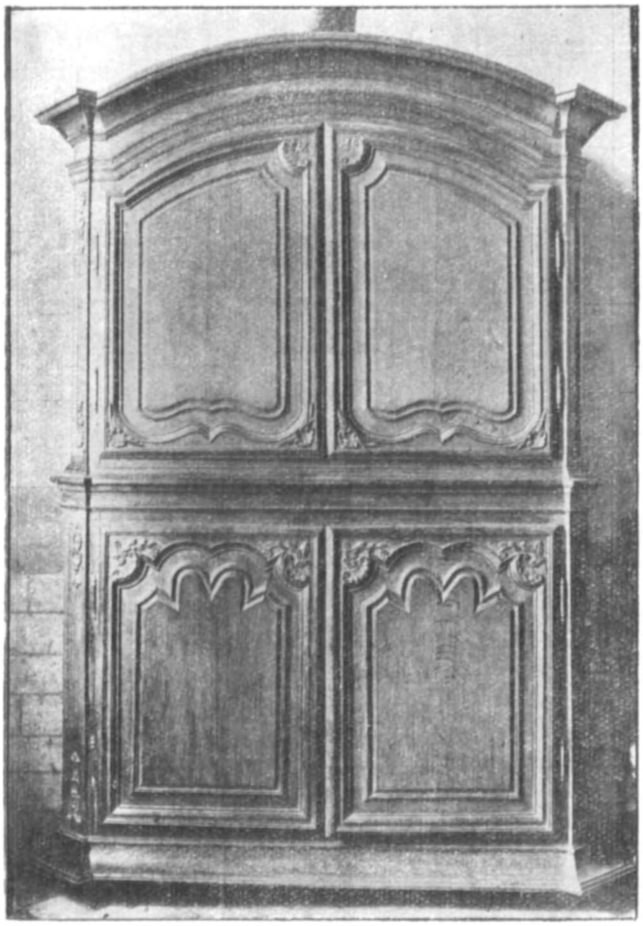

Eiken kast in vlaamschen stijl Lodewijk XIV.
(Foto J. de Borchgrave.)

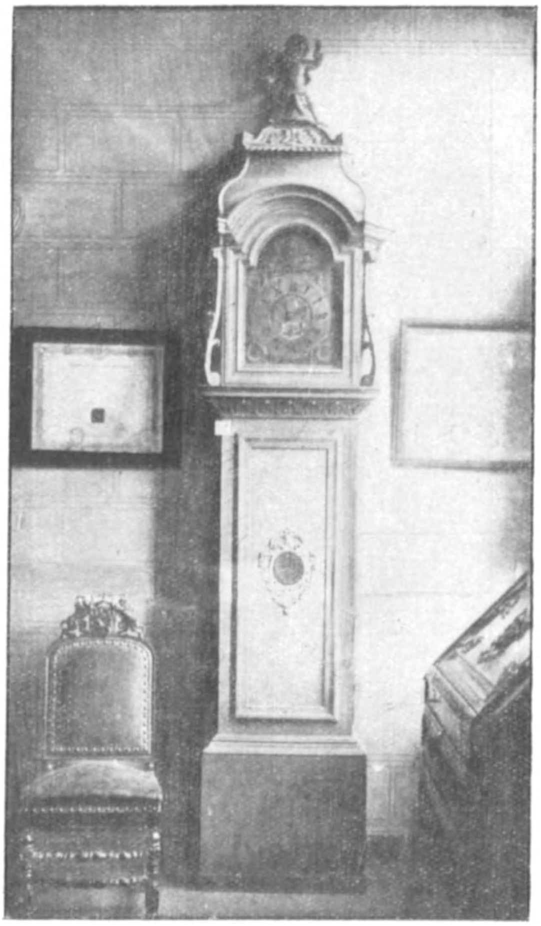

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.
Merkwaardige oude klok in vlaamschen stijl « Renaissance ».
Rechts, schrijftafel Louis XIV in gepolierden eik.

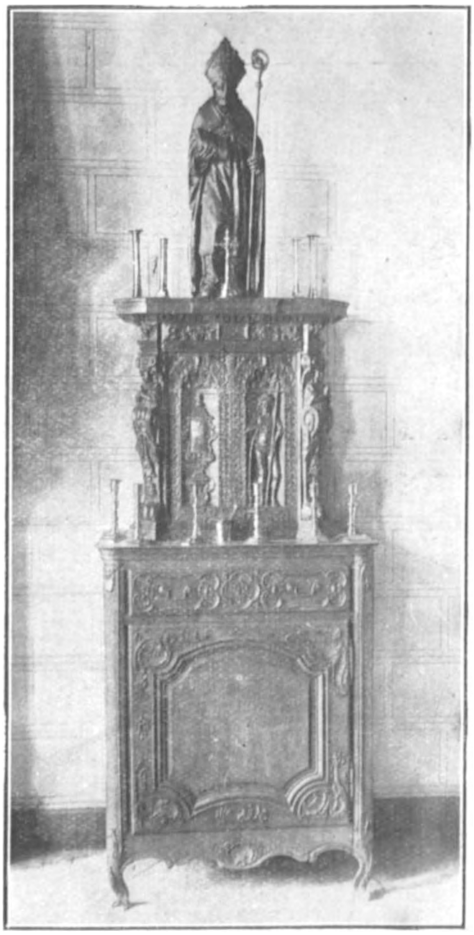

Meubel in Lodewijk XVI stijl.
Tabernakel der gasthuiskapel, vlaamsch Herlevingstijdperk, 1645.
De houten sint Leonardus van het « Wijnhuis » te Zout-Leeuw.
Oude kandelabers, koper en zilver.

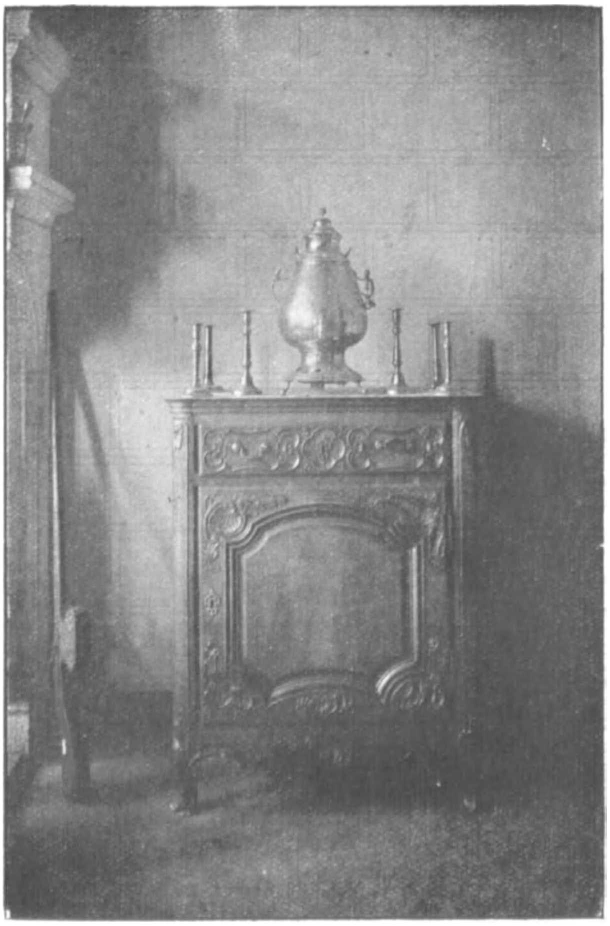

Tentoonstelling van Zout-Leeuw.
Buffetkast Louis XVI, versierd met zilveren kandelabers en « mêloir ».

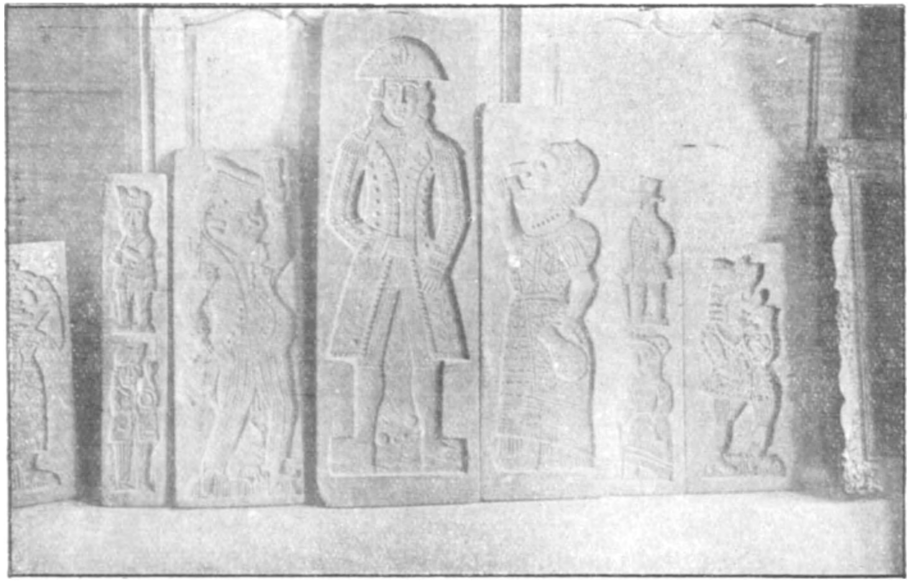

Zeer oude specu'oos-vormen, gebruikt door het huis Van Overstraeten, te Zout-Leeuw, waarvan de afstammelingen te Brussel wonen en thans nog deze vormen gebruiken.

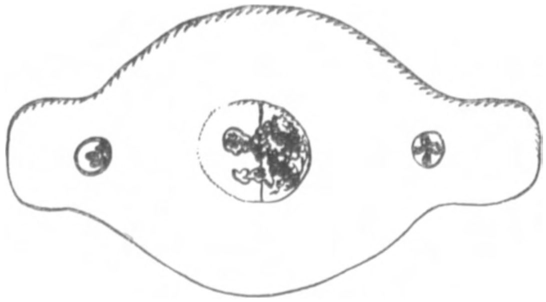

Model van Kerstmiskoek, « Toteman » genaamd, een oud geschenk voor de kinderen op Kerstdag. Deze koeken waren versierd met steenen, waarvan wij hier eenige teekeningen overdrukken.

Het was vóór den oorlog een gebruik met Kerstmis aan de kinderen koekjes te geven « Totemans » geheeten, voorzien van plaatjes in pijpaarde met onhandig gekleurde figuurtjes versierd.

Binnenzicht der Raadskamer. — Op de glazen kast, de schoone bronzen maten van Zout-Leeuw (beschermde voorwerpen). In de kast, archieven en zegels van Zout-Leeuw en van het kanton. Rechts, eene kast, beeldjes-verzameling en volksspelen.

Gemeentematen van Zout-Leeuw. — 1. Groote bronzen maat draagt opschrift: O God bewaert de Stat van Leeu en haren raet. — 2. Halve maat. — 3. Walpout met wapen der stad en vier kleinere maten. — 4. Twaalf ineenschuivende maten, ingesloten in een prachtig versierde bronzen bus met jaartal 16 (1516);

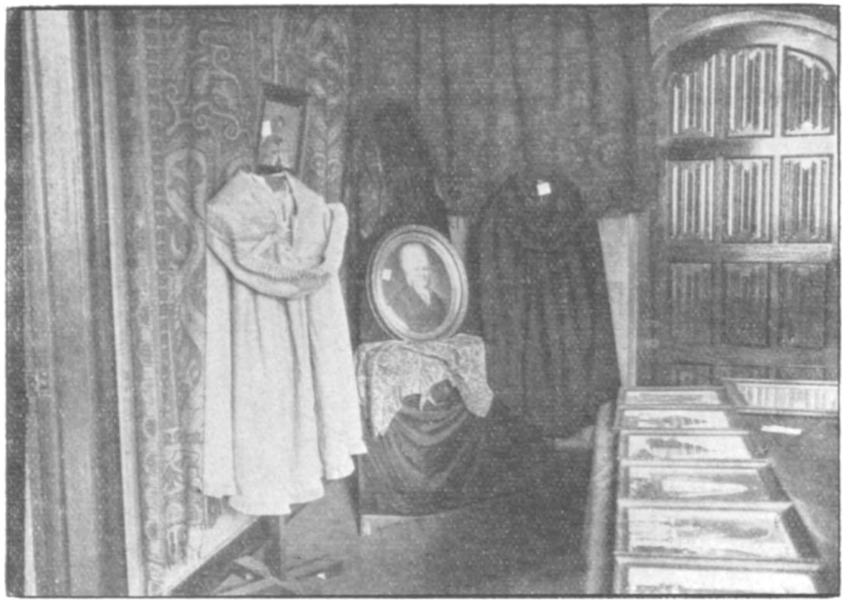

Een hoek van de kleine zaal der tentoonstelling van Zout-Leeuw, met kleederen der streek. Links, violetkleurigen katoenen kapmantel; rechts, kapmantel voor den winter van zelfde model, in rood en zwart laken. Pastel, portret eener Zout-Leeuwsche dame, met kanten muts, uit het jaar 1850. Aan den muur, omslagdoeken in cachemir, die vóór de huidige modes, door de vrouwen der streek gedragen werden.

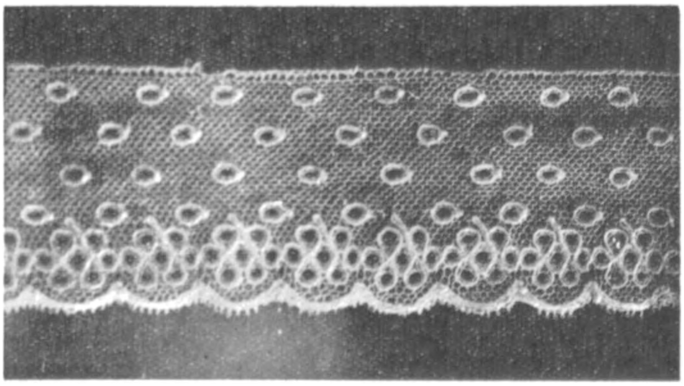

Kantwerk, dat vroeger veel te Zout-Leeuw vervaardigd werd. De inwoners noemden het « kant van Zout-Leeuw ». Eigenlijk, volgens aanduidingen gegeven door het Cinquantenaire Museum is het een « point de Lille ». Dit wend bijna overal gemaakt... behalve te Rysel.

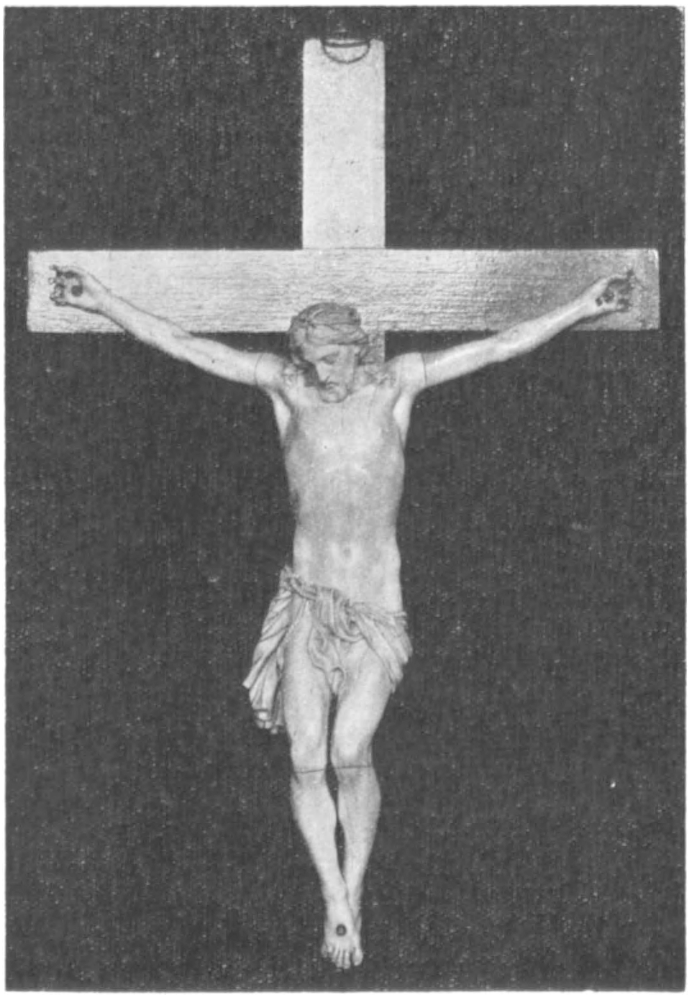

Kruisbeeld in gebeeldhouwd ivoor en hout. — Werk in vlaamsche stijl uit de XVIIe eeuw. Het beeldhouwen in ivoor werd in dat tijdperk met succes in de Nederlanden uitgeoefend. Frans Duquesnoy (1594-1644), Gerardus van Opstal (1595-1668), Lukas Faid'herbe (1617-1697) en Francis Bossuit (1635-1692) zijn de befaamdste ivoorwerkers van dien tijd. In de volgende eeuw, bezielden zij nog menige discipelen die, zooals zij, benevens godsdienstige onderwerpen, tal van kelken kleine muntstukken, drinkschalen en profane onderwerpen voorstellende beeldjes vervaardigden (J. de B.). — Hoort toe aan de familie de Creft, van Dormael.

(Foto J. de Borchgrave.)

Wijwatervat in gegoten, gedreven en gebeiteld zilver.
Einde der XVII[e] eeuw (J. de B.). — Hoort toe aan de familie de Creft, van Dormael.

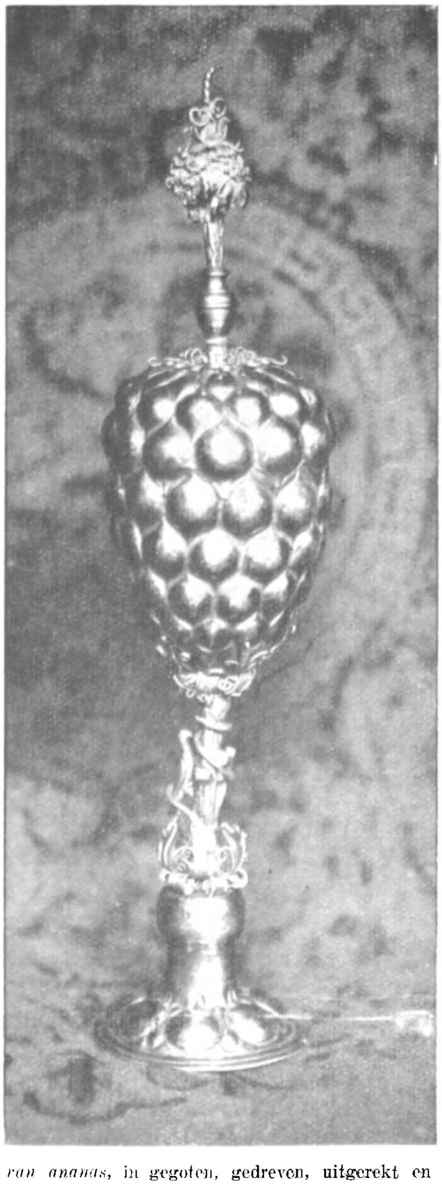

Schaal in vorm van ananas, in gegoten, gedreven, uitgerekt en gebeiteld zilver. Nurenbergsch werk uit het einde der XVIe eeuw. Nurenberg was toen, zooals Augsburg, een der voornaamste centrums voor zilverdrijverij in Duitschland. De Koninklijke Museums van het « Cinquantenaire » bezitten eene schaal die, als vorm, techniek en oorsprong, zeer op de bovengemelde gelijkt (J. de B.). Hoort toe aan M. Hendrix van Zout-Leeuw.

(Foto J. de Borchgrave)

Groep in gebeeldhouwd hout, Sinte-Anna, de H. Maagd en het Kind voorstellende (moderne polychromie). Brabantsch werk uit het begin der XVIe eeuw. Het monographisch onderwerp verbeeldt Sinte-Anna dragende de H. Maagd en het Kind, dat zelve door zijne moeder gesteund wordt, een druiventros aanbiedende. In de XVe en XVIe eeuw werd het meermaals in de Nederlanden en in Duitschland afgebeeld. Talrijk zijn in onze gewesten de kerken die nog zulke groepen bewaren, nemelijk in Limburg (J. de B.). Hoort toe aan M. Hendrix, van Zout-Leeuw.

(Foto J. de Borchgrave.)

De schilder Jos. Van Craesbeek (Vlaamsche school: zedenschetsen), geboren te Neerlinter bij Zout-Leeuw, rond het jaar 1606. Kwam te Antwerpen als bakker, werd te Sint-Lucas ontvangen in 1633-1634, onderging den invloed van Brouwer, vestigde zich te Brussel in 1651 en stierf er omstreeks 1654-1662.

Vergadering van rederijkers. — Een der rederijkers brengt een heildronk uit, waarschijnlijk over het lustig nat, zijn makkers wachten om het refrein te zingen of het te begeleiden. Een knaap vult een beker, op den voorgrond een meisje dat met een hondje speelt, op den achtergrond een landschap. Van Craesbeek heeft hier waarschijnlijk herdacht dat hij van Neerlinter was en een schilderachtig hoekje van zijn geboortedorp geschildderd.

De edelman et de rariteitenhandelaar. — (Paneel: 0m32 hoog.; 0m28 breed).

Aan een tafel gezeten, bedingt een edelman met een rariteitenhandelaar de waarde van een kunstwerk dat hij in de hand houdt.

De edelman is in een breeden zwarten mantel gehuld; hij draagt een muts met twee pluimen en een kuifje versierd.

De handelaar draagt een rood kleed. Op de tafel bemerkt men een papieren rol. — (Handteekening C. B. vooraan op de tafel.)

Eigendom van den Heer Van Gelder, Ukkel.

50

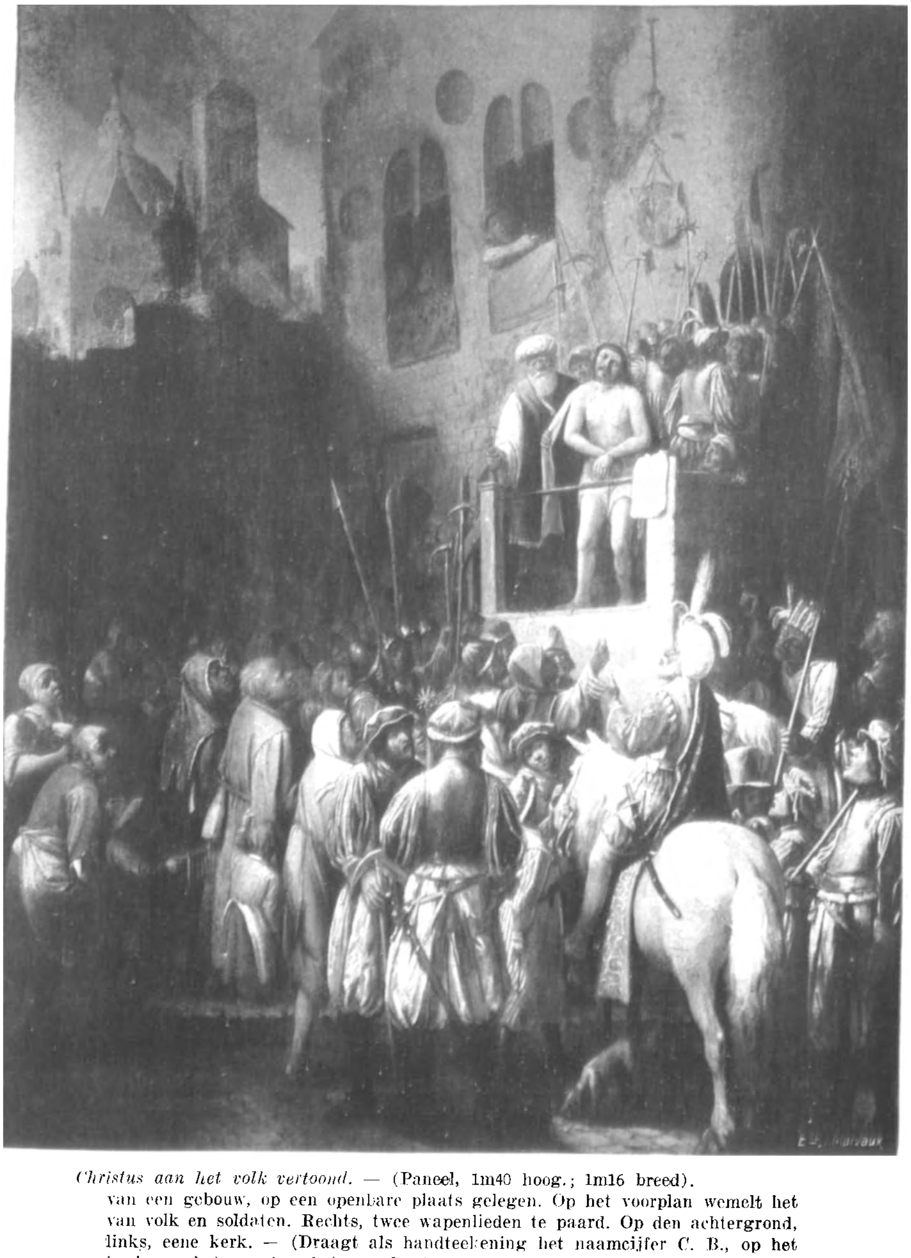

Christus aan het volk vertoond. — (Paneel, 1m40 hoog.; 1m16 breed).
van een gebouw, op een openbare plaats gelegen. Op het voorplan wemelt het van volk en soldaten. Rechts, twee wapenlieden te paard. Op den achtergrond, links, eene kerk. — (Draagt als handteekening het naamcijfer C. B., op het kruis van het paard op het voorplan.)

Tentoongesteld onder nr 65 in de verzameling « Tresor de l'Art Belge du XVIIe siècle », te Brussel in 1910.

Eigendom van den Heer Van Gelder, Ukkel.

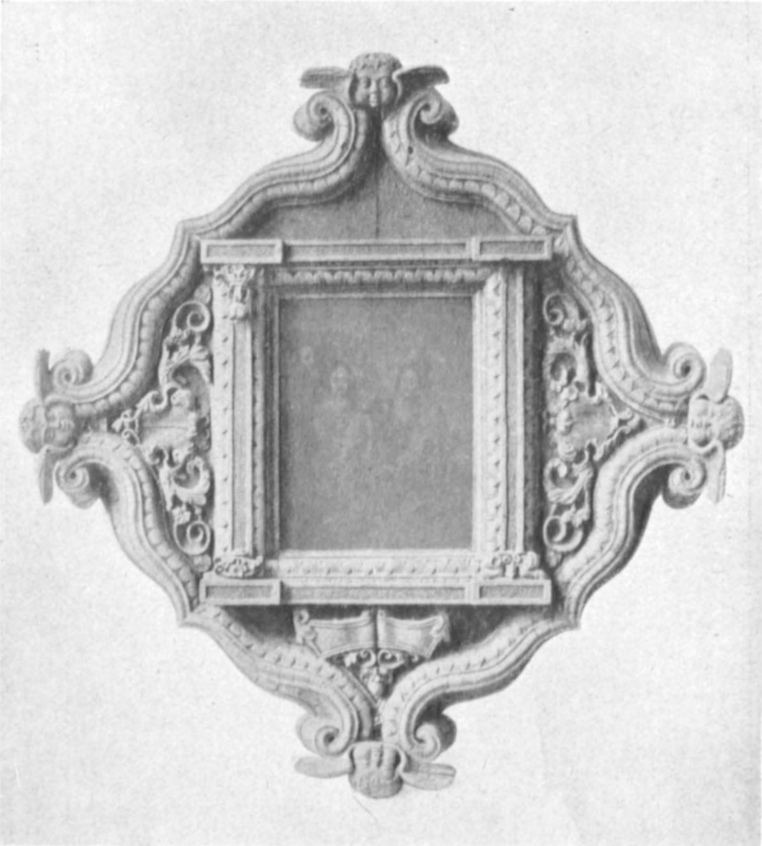

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Zout-Leeuw. — Kartel der Rederijkerskamer « De lelikens uit den Daele », XVII[e] eeuw. Houten kartel geschilderd en verguld. Het geschilderd onderwerp stelt voor de H. Familie met Sinte-Anna en de kenspreuk: Joonst voor Const, anno 1650.

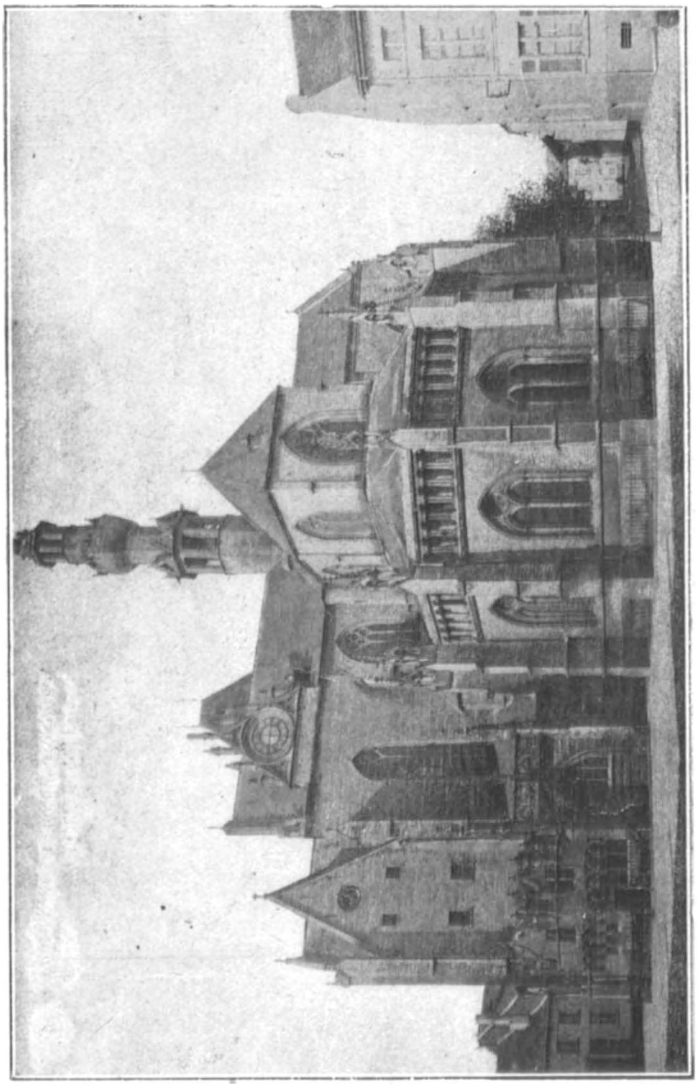

De kerk van Sint-Leonardus. — Op den achtergrond, het koor; links, de sacristij in vlammenden spitboogstijl.
Klokketorentje.

Sint-Leonarduskerk.

Het gebouw en zijn kunstschatten.

(*Vertaling.*)

In gansch de Vlaamsche landstreek is er geen schooner kerk dan die van Sint-Leonardus, te Zout-Leeuw; zij is schoon door haren stijl, door haar uitzicht, door al de wonderen die zij bevat. Het is een eenig gebouw, in dezen zin dat het, gelegen aan het uiteinde van de Scheldekom, tegelijkertijd Brabantsch en Maaslandsch is door zijn karakter. De twee gewestelijke invloeden verbinden zich tot een geheel, dat het monument een bijzonder uitzicht geeft. Waneer men die kerk eens gezien heeft, blijft het beeld ervan duidelijk in het geheugen, zonder dat er verwarring ontstaat met andere gebouwen, zelfs met de prachtigste van de middeleeuwen.

Evenals alle groote gothieke kerken, ligt de harmonie van Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw in hare verscheidenheid, daar zij ontstaan is op verschillende tijdstippen en daar de deelen versmolten zijn door de verstandige kunde van bouwmeesters en door de bestendigheid van het godsdienstig gevoel waardoor deze bezield waren. De kerk is gebouwd op het plan van het Latijnsch kruis, maar aan de kern van den middenbeuk, van het koor en van den dwarsbeuk, zijn zich andere deelen komen voegen door de tijden heen, gelijk in sommige bloemen zich na de ontluiking blaadjes bij de kroon voegen om de teekening aan te vullen en den geur te versterken.

Sint-Leonardus is dus als een groote steenen bloem gegroeid op een hoekje grond waar de waters van onze twee groote stroomen bijna in elkander vloeien, gelijk de twee landstalen in elkander dringen, gelijk het Hageland en Haspegouw aan elkander raken, rijke landbouwstreken, waar Vlamingen en Walen nevens elkander wonen. Is het daarom dat de kerk tegelijkertijd ernstig en lief, stroef en aantrekkelijk is ? In haar liggen de hoedanigheden van twee rassen : hare schoonheid is geboren uit het huwelijk van twee zielen.

De twee uiteindelijke deelen : koor en gevel, zijn de oudste; zij werden aangevangen in 1237. Wat wij hun verbindingsteekens zouden willen noemen, het schip, den dwarsbeuk en de zijgangen werden honderd jaren later gebouwd en men moet nog meer dan eene eeuw wachten, eer men tusschen de steun-

beeren de mooie kapellekens verschijnen ziet die lijken op de cellen van een bijenkorf, die als zoovele kunstgewrochten zijn. De oudste O.-L.-V.-kapel werd gebouwd in 1507. En drie en twintig jaren later vulde men het gebouw aan, door, boven het centrum van den dwarsbeuk, een slanken toren te bouwen, die men naderhand wijzigde en waaraan men in den laatsten tijd den oorspronkelijken vorm teruggegeven heeft.

De gevel tegen het Westen vertoont twee torens, van ongelijke hoogte, waartusschen een middengevel, in 1551 gemaakt door bouwmeester Halemans, en waarin boven het portaal niet een roos, maar een breed venster met een kruis aangebracht is, dat in den loop der tijden eenigszins gewijzigd werd. De noordelijke toren, genaamd Sinte-Barbaratoren, loopt uit in een achthoekig prisma, waarop zich een spitse pyramide verheft en die afsteekt op den hoogeren, ernstigeren en edeleren zuidelijken toren waarin de klokken zingen.

Aan het andere uiteinde is er rond het koor een gang met vijf nissen, die elk overeenkomen met een kapel, verlicht door een dubbel venster; die kapellen zijn gescheiden door steunbeeren die van boven verbonden zijn door een zuilengalerij, waar men den invloed merkt van de Maaslandsche bouwkunde. Meer Brabantsch zijn in hun minder strenge lijnen, waar rechte en kromme lijnen zich aangenaam verbinden, de vier noordelijke kapellen, gemaakt tusschen de pijlers van de steunbeeren van het middenschip, langsheen de zijgangen. Ten Zuiden is er een negende kapel, genaamd Sint-Leonarduskapel, gebouwd in 1442 in de verlenging van den dwarsbeuk en heden vervormd in sakristij; zij is log en koud en steekt zonderling af met de kapittelzaal, een mooie zaal gebouwd tegen den oostelijken muur van de Sint-Leonarduskapel. Het is wellicht ten opzichte van de vormen en van de versiering het bekoorlijkste deel van die zoo prachtige kerk dat reeds aan de « Renaissance » denken doet. Men treedt in die zaal door een kleine deur met dwarshout en langs beide zijden van die deur ziet men drie rechthoekige vensters; boven deze loopt, als een lief, steenen festoen, een snoer gevormd door volle bogen die, elkander snijdend, scherpe hoeken teekenen. Boven die twee vensters met dwarse verdeeling van de verdieping uitstekend, zijn er twee spitse zijgevels, met tinnen onder elkaar verbonden door echt steenen kantwerk. Het is lief en bekoorlijk; in de strenge massa van den tempel is dat onverwacht als een glimlach op een gelaat dat gewoonlijk streng is.

Kerk van Sint-Leonardus. — Algemeene zicht toen deze noge voorzien was van haar klokkentorentje. (Teekening van L. Bogaerd.)

In de kerk treft men ook die soberheid, dien eenvoud aan, die van buiten zulken indruk maken. De middenbeuk uit de XIVe eeuw, zonder versiering, heeft hooge cylindrische zuilen en leidt naar een prachtig koor uit de XIIIe eeuw, dat het schoonste deel van de kerk is; boven de bogen is er een triforium met galerij, waarvan de pijlers versierd zijn met zuiltjes en de voetstukken in witten en in ijzerachtigen steen zijn; dat is de eenige verscheidenheid van materialen in heel die beuk, verscheidenheid die herinnert aan het gekleurd uitzicht van sommige kerken in Noord-Italië. Heel van boven loopt een blinde galerij. Heel die blankheid, gebroken door eenige roode vlekken, maakt indruk door hare evenwichtige grootheid waar alle bestanddeelen overeenstemmen door de reinheid en de lenigheid van een teekening die nooit gestoord wordt. Zoo komt het dat Sint-Leonarduskerk, zonder een zeer belangrijk gebouw te zijn, een verrassenden indruk van grootschheid maakt. Deze ontstaat ook door de soberheid van de versiering : het eerste gothiek tijdperk, het tweede gothiek tijdperk drukken zich daar uit in een gewrocht, waarvan de vormen in hun hoofdlijnen spreken. Zoo er van buiten eenige te zeer versierde deelen zijn, is zulks te wijten aan de fantasie van herstellers die den wil van de bouwmeesters, die het plan dier kerk teekenden, niet eerbiedigden.

Katholieke tempel, is Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw ook een museum van kristelijke kunst. Het juweel is het kistje waardig, want de schat van die kerk is een der rijkste die in onze provinciën bestaan. De beuk, de zijkanten, de kapellen, het koor, de sakristij bergen kunstwerken en werken van versierende kunst die het talent en het vernuft van onze oude meesters, van onze oude werklieden verkonden. Beeldhouwers, schilders, goudsmeden, borduurders, schijnen onder elkaar gewedijverd te hebben om den tempel te voorzien van wonderen die, door vele eeuwen heen, de geschiedenis van onze nationale kunst samenvatten, zonder dat zij de scheppingen van vreemde scholen uitsluiten wilden.

Zoo wordt de groote veelkleurige houten groep van de glimlachende Maagd met het kindeken Jezus, dat de armen naar haar uitstrekt, naar onze meening, met reden toegeschreven aan een Rijnlandschen beeldhouwer, groep die hangt aan den eersten dwarsbalk van den middenbeuk en uit de XVe eeuw dagteekent; rondom het beeld vormt een rozenkrans een nimbus en die wordt gedragen door zes engelen die, in de

ruimte zwevend, gelijken op de engelen van de Van Eycks, van Memling en van Geeraard David.

Hier en daar zijn er andere werken in hout van eerste gehalte : de ruime gedrapeerde standbeelden van de Maagd en van Sint-Jan, voortkomend van een kruisheuvel die in 1451-1454 door Willem van Goelen uitgevoerd werden; de Pieta uit denzelfden tijd, maar van grooter waarde, want die lijdende Maagd, houdende haren gekruisigden Zoon op hare knieën, is een meesterstuk van pathetische kracht; het werd ongelukkiglijk in waarde verminderd door eene herstelling die de kleuren schond; het altaar en het altaarblad van O.-L.-Vrouw, de geschiedenis voorstellend van het leven der moeder van Kristus, een dubbel meesterstuk, fijn bewerkt en gebeiteld, uit de XIVe en XVe eeuw; het altaarblad van de Maagd; het altaar en het altaarblad van Sint-Leonardus, waarvan het voornaamste deel door Arnoul van Brussel uitgevoerd werd in de tweede helft der XVe eeuw; het altaarblad van Sinte-Anna, dat uit het begin der XVIIe eeuw is, tijdstip waarop, ook onder vorm van altaarstuk, gemaakt werd het grafgedenkteeken in gekleurden eik van kanunnik Specken, onder den vorm van de verheerlijking van het Heilig Kruis. Overal onder de gangen, tegen de pijlers, ziet men standbeelden, verbeeldend Sint Sebastiaan, Sint Rochus, Sint Isidorus, Sint Antonius de Eremijt, Sint Philippus, Sint Jacob, Sint Hubertus, Sint Florentius, Sint Joris; deze, prachtig van beweging, in volledige wapenrusting op een flink opgetuigd paard met dekkleed; de heilige Barbara, Gertrudis; overal ook kleine beelden, waarvan de meest volmaakte verbeelden : Sint Leonardus, gezeten, een beroemd werk in de geschiedenis van de kunst, Sinte Elisabeth van Hongarije, il albast; Maria-Magdalena, en David dansende vóór de ark op de wijze van een boer. En ziehier laag verheven beeldhouwwerk : de geboorte van Kristus, primitief van gevoel, en een grafsteen, waarop gebeiteld werden, in 1558, de beelden van Maarten van Wilre, heer van Oplinter, en van zijne vrouw Marie Pyllepeerts. Het is die milde edelman die aan Cornelius De Vriendt, genaamd Floris, den teekenaar van het grafgesteente van Karel den Stoute in O.-L.-Vrouwkerk te Brugge, het beroemd torentje van het Heilig Sakrament bestelde, gemeenlijk genaamd het tabernakel van Zout-Leeuw, en dat het grootste en merkwaardigste beeldhouwwerk is dat Sint-Leonarduskerk bezit. Het is zelfs het hoogste van de voortbrengselen van die soort. Met reden heeft men gezegd dat be-

doeld monument geen weerga heeft als versiering en pracht, als technische volmaaktheid. Maar de vorm, ofschoon evenwichtig en vol harmonie, is beïnvloed door de Italiaansche esthetiek. Het is een stout en ingewikkeld werk van een geleerden romanist, die zijn stiel kent, die een figuur kan uitbeelden, maar die de lessen van zijn ras verloochent en zich afscheidt van de gewestelijke overleveringen. Dat zonderlinge monument is een opeenstapeling van oude kunstorden, waar, van boven naar onder, allerlei personnages uit alle tijden opgebracht zijn, profeten, koningen, rechters, evangelisten, doctoren, martelaars, engelen, met geduld gebeiteld in de witte steen van Avesnes en die, één voor één, prachtig van plastiek zijn, maar met de massa van het torentje een verwarring van vlakken en lijnen vormen, waarin men moeilijk lezen kan. En dat alles is nochtans prachtig, lief en krachtig tevens en vol veelzijdig, trillend leven. Heel die produktie in hare verscheidenheid geeft een overzicht van de langzame verandering der vormen door drie eeuwen heen, met de ontwikkeling van het gevoel, dat van het ernstig Romaansch idealisme overging naar het positivisme van den aanvang der Renaissance en doorheen het waarnemend, beleefd en min of meer scherp realisme van het ogivaal tijdperk kwam. Men volgt ook de beweging in hare voornaamste tijdperken, wanneer men naar de tijdsorde de schilderijen van Zout-Leeuw beziet, muurschilderijen en kleine schilderijen : fragmenten van fresco's uit de XV[e] en XVIIIe eeuwen, verbeeldend het laatste oordeel en de gezichten van Sint Servatius, Sint Albertus, Sint Egidius en Sint Rochus; de zeer ontroerende paneelen der Heilige Vrouwen, in de tweede helft der XVe eeuw door Jan Mertens geschilderd, onder den invloed der Van Eycks; het altaarstuk der Zeven Weeën van de Maagd; de drie luiken van verschillende waarde, de eene gothiek, de andere romanist, van de Zeven Vreugden van de Maagd en van Sint Erasmus, van Maria-Magdalena, van den Doop van Kristus, van de Verrijzenis van Kristus, dit wordt toegeschreven aan Michel Coxie; zonder te vergeten de Bekeering van Sint Hubertus, die wel van de hand van een Duitschen meester schijnt te zijn.

Zoo de kerk van Zout-Leeuw rijk is aan kunstwerken, zij is het niet minder aan werken van versierende kunst; onder hare oude gewelven, waar zij als goud glanzen, kan men de wonderbaarste dinanderieën zien die er bestaan. Het is in de eerste plaats de koperen koorlessenaar uit de XVe eeuw, te Zout-Leeuw

de « Pelikaan » genaamd, waarvan de zeskantige voet gedragen wordt door drie liggende leeuwkens en aan den top waarvan een groete arend, de vleugels openspreidend, de zware klauwen uitsteekt; dan het groot geelkoperen wijwatervat, dagteekenend uit 1468; daarna de geelkoperen doopvont, 2 m. 30 hoog, uit denzelfden tijd, en die met zijn deksel gelijkt op een reusachtigen kelk of liever op een hostiekelk. Hier is nu het meesterwerk der meesterwerken, het wonder der wonderen : de paaschkandelaar, de prachtigste dien de xv^{e} eeuw voortbracht. De Brusselaar Renier van Thienen, die, naar zijn naam, uit Thienen afkomstig was, smolt hem in 1483. Gansch in geel koper is hij bijna 7 meter hoog. Zijn sterke voet wordt gedragen door drie zittende honden en drie leeuwen die afwisselen boven een koorlessenaar; dan komt de centrale steun, zes takken versierd met loofwerk en met wijndruiven, vervolgens dragen drie takken, uitloopend in consoles, de beelden van de Maagd, van Maria-Magdalena en van Sint Jan, rondom een kruisbeeld geplaatst. Die figuren hebben een karakter van grootheid, een stijl, een uitdrukking, een ontroering, die ze verwant maken met de onsterfelijke scheppingen van Claus Sluter en van Claes de Werve, de stichters van de Fransch-Vlaamsche of liever van de Nederlandsche School van Burgondië. Zij hebben een monumentaal karakter in hun vaste en natuurlijke houding, die versterkt wordt door den stillen eenvoud der draperieën.

Die paaschkandelaar, beroemd over heel de wereld, loont de moeite van een reis naar Zout-Leeuw, kleine stad die eenigszins afgelegen is en die daardoor wellicht hare schilderachtigheid en hare primitieve ziel bewaard heeft. En welke fijne zaken nog, minder zeldzaam, minder grootsch, ongetwijfeld, werden aldaar gevonden : kazuifels, kerkmantels werken van die ambachtslieden van voorheen. Die werken, in de sakristij bewaard, zijn de eigenlijke schat. Het zijn vooreerst een onvergelijkbare reeks van oude kerkelijke kleeren, eenige jaren geleden als bij mirakel in een grooten gothieken koffer, die, in den tijd van de revolutie, in de holte van een gewelf verborgen, werden gevonden : kasuifels, kerkmantels, wijde overkleeden versierd met borduurwerk en kant, altaarversiersels met lieflijke teekeningen, oude weefsels met rijke kleuren. Elders ziet men een relikwiekas in verguld koper uit de XIIIe eeuw; een verguld zilveren wierookvat uit de xv^{e} eeuw, het schoonste dat men kent; het zilveren borstbeeld van Sint

Leonardus, gemaakt in 't begin van de Renaissance, waartoe ook behooren een zilveren doos, waarop rozen gegrift zijn; wierookvaten, zilveren vaatjes, alle soort van metalen smeedwerk, waarvan de prachtige versieringen den stempel van den smaak des tijds dragen, stukken die met elkaar wedijveren om de reinheid van hun stijl.

Er zijn vele kunstwerken in de kerk van Zout-Leeuw die een teeken dragen dat hun oorsprong te kennen geeft, vooral degene die aanvankelijk verzameld waren in de Sinte-Anna-kapel, patrones van de rederijkers van Zout-Leeuw, kapel die eertijds het godsdienstig centrum was van de aloude Kamer van rhetorika; zij zijn versierd met motieven die het meiklokje verbeelden, het symbool van die vereeniging. Men ziet ruikers van die schoone bloemen geschilderd op de luiken van het triptiek der Moeder van Maria, of gebeeldhouwd op de friezen van het monument van deken Spiecken, groote waadigheidsbekleeder van de Kamer van rhetorika. En heel die bloei van vormen geeft een soort van geur aan die lieve en ontroerende scheppingen van zoovele bezielde kunstenaars. De Sint-Leonarduskerk is een boek, waarin in talrijke bladzijden van steen, koper, hout en zilver alle gewijde legenden voor den geest komen, ja, gansch de gewijde geschiedenis herleeft. Ook vindt men er iets van de wereldlijke legenden, die zoo vaak de kloeke werkelijkheid van voorheen opwekken. Aan een deur van de dwarsbeuk aan den zuidkant, heeft een onbekende beeldensnijder in 't volle hout de legendarische figuur van Uylenspiegel gesneden die in al die godsdienstigheid zijn spotlach brengt. Hoe mystisch onze oude kunstenaars ook aangelegd waren, toch wendden zij hun geest niet af van de fabelhelden van het ras en van het vaderland, waarin belichaamd zijn de burgerdeugden van onze dappere voorouders die te Zout-Leeuw meer dan elders in de herinnering voortleven. Kunst en herinnering leven aldaar voort; daarom is Zout-Leeuw een bezoek waard.

Sander Pierron.

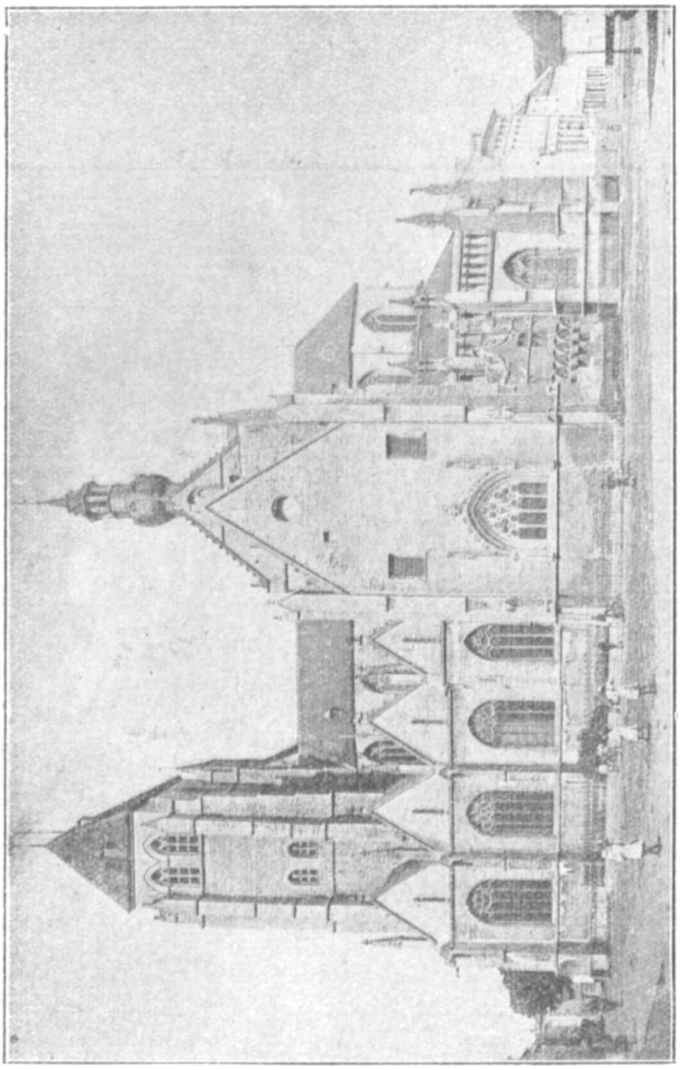

Zout-Leeuw. — Algemeen zicht der kerk van Sint-Leonardus.
Rechts, een der laatste « **Meiboomen** » die voor het huis van den burgemeester geplant werden.

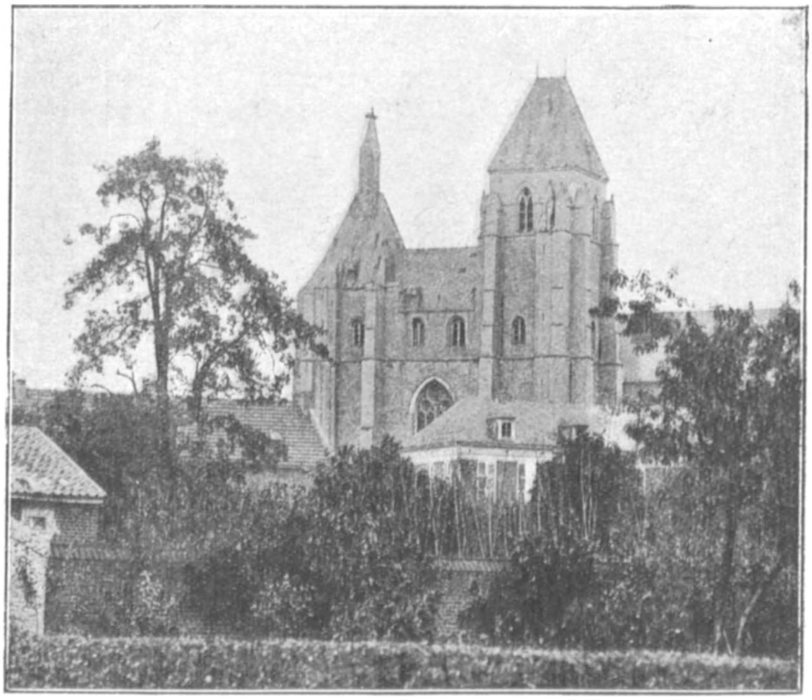

De voorgevel der kerk van Sint-Leonardus.

Het klokketorentje van Sint-Leonarduskerk met de beiaardklokken, volgens eene waterverfschilderij van Jan Baes (1889). Moest afgebroken worden daar het dreigde in te storten.

Binnenzicht der Sint-Leonardusskerk. — Links, het tabernakel; rechts, het altaarblad van Sint-Leonardus. Rondom het koor bemerkt men het sierlijke triforium.

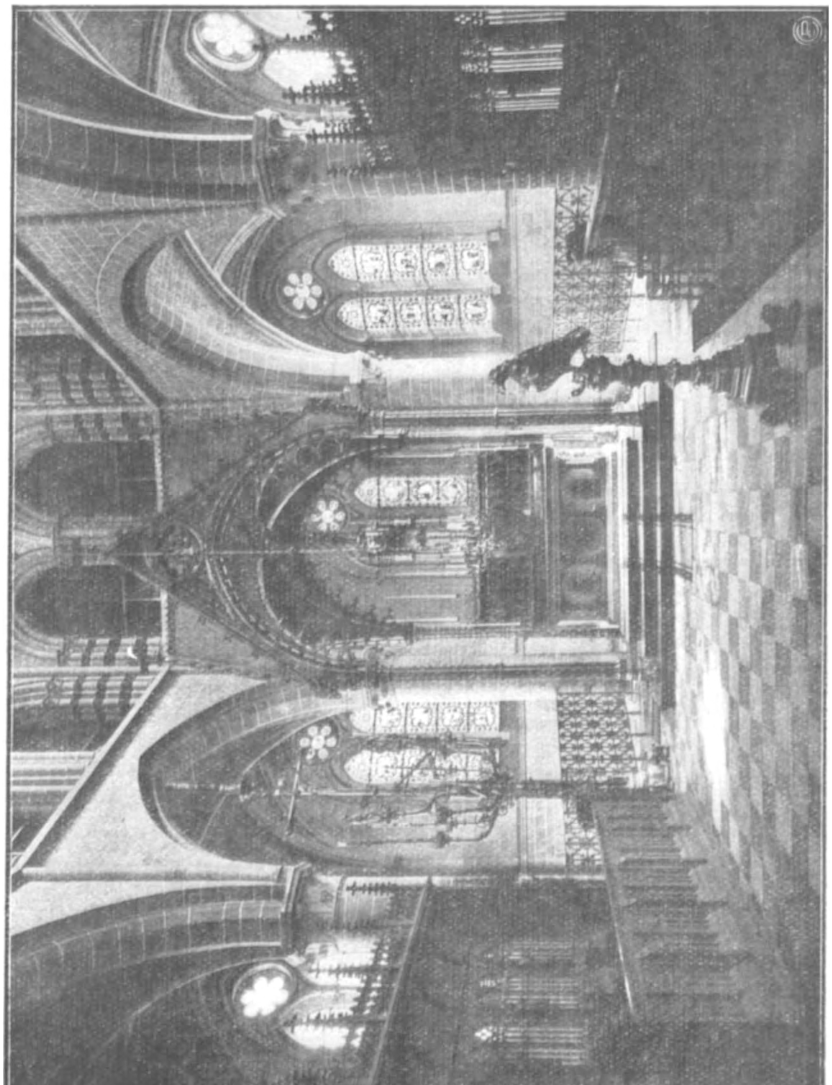

Het koor der kerk van Sint-Leonardus. — Rechts, de koorlessenaar; links, de Paaschkandelaar.

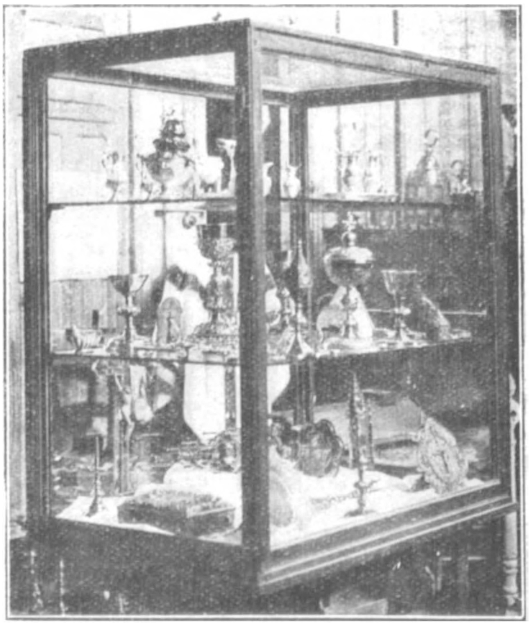

De schat van de kerk Sint-Leonardus. — Zichier de voorwerpen die gedurende de tentoonstelling werden uitgestald in de glazen kast : Remonstrantie in verguld zilver (1450) ; Drie kelken, een ciborie ; Relikwiekast in verguld koper (deels XIIIe en deels XVe eeuw) ; Een vergulde en geëmailleerde pyxide ; Een vrededrager (1602) ; Een koorkapgesp (1678 of vroeger) ; Een zilveren Sacramentsdoos (1697) ; Eene wierookdoos (1776) ; Een koralen rozenkrans met torentje en *Agnus Dei* ; Een zilveren staf (1744), enz.

Het hangende beeld der H. Maagd in Sint-Leonarduskerk. — Dit beeld, vervaardigd in den loop der XIVe-XVe eeuw, is tweezijdig, en rijkelijk gekleurd. In 1533 aan de kerk geschonken, is dit beeld misschien veel ouder, waarschijnlijk afkomstig uit de Rhijnstreek.

(Foto Bulloz, Parijs.)

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.
Zout-Leeuw. — Gothiek beeldje van Sint-Bonifacius, patroon der kleermakers.

Pieta (xv^e eeuw).

(Foto Bulloz, Parijs.)

Sint-Sebastianus.
(XVIe eeuw.)

Sint-Laurentius.
(XVe-XVIe eeuw.)
(Foto Bulloz, Parijs.)

Sint-Guido.
(xv^e-xvi^e eeuw.)

Maria-Magdalena.
(xv^e eeuw.)
(Foto Bulloz, Parijs.)

Sint-Rochus (XVIe eeuw).

(Foto Bulloz, Parijs.)

Sint-Antonius den Kluizenaar.
(xv^e-xvi^e eeuw.)

Sinte-Lucia.
(xv^e-xvi^e eeuw.)
(Foto Bulloz, Parijs.)

De dansende David, het naïefste, en misschien wel het oudste, der houten beelden die de sacristij versieren.

Tryptiek (middenvak) van de kapel der Weeën in Sint-Leonarduskerk, de zeven Weeën der H. Maagd voorstellend. Eerste herlevingstijdperk. Schilder onbekend.

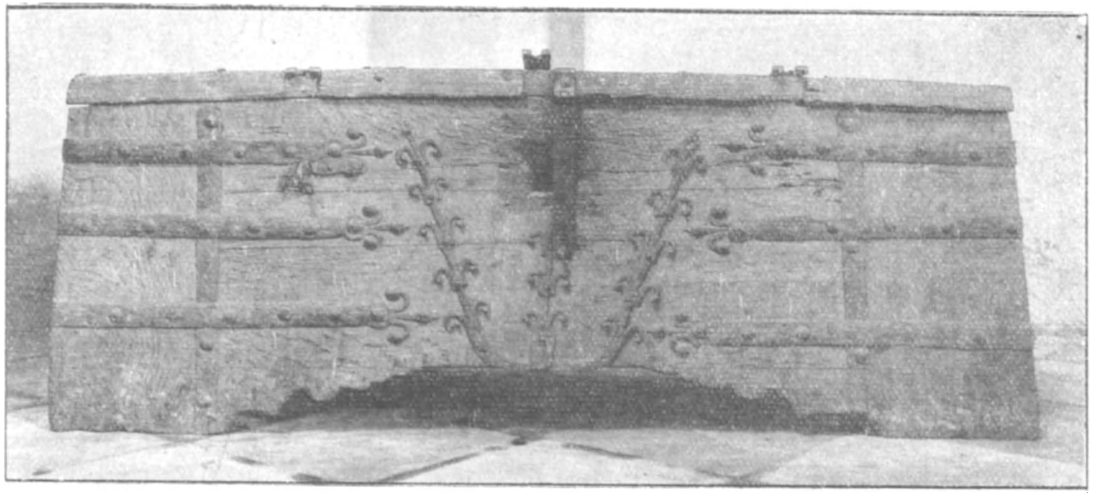

Kerk van Sint-Leonardus te Zout-Leeuw. — Oud koffer der XIVe eeuw (foto van den graaf J. de Borchgrave. Het is waarschijnlijk in dezen koffer, in de zolderingen der Kerk geplaatst, dat tijdens de Fransche Omwenteling de kunstschatten der Kerk en de kerkkleeden verborgen werden.

Een koffer uit de XIVe eeuw.

De koffer, waarvan ik hier een zicht laat verschijnen, bevindt zich in de kleine sakristij, die op de zuiderkruisbeuk van de Sint-Leonarduskerk te Zout-Leeuw, uitgeeft. Ik deed hem daaruit dragen in Juli ll. om hem te kunnen fotografeeren. Gedurende de Folkloristische Tentoonstelling, kon men hem bezichtigen juist tegenover het retabel van Arnoldus den Schilder. Dit meubel is vervaardigd uit dikke eiken planken, op een primitieve wijze aaneengevoegd. De planken sluiten in elkaar zonder veel nauwkeurigheid, bij middel van groeven en tongetjes, ofwel zijn ze eenvoudig tegen elkander geplaatst. Breede ijzeren banden houden de zijden samen en bedekken de vertikale voegen. Aan de vier hoeken vormen verlengde sterke houtstukken, de voeten van den koffer. Massief en zwaar, effen gekapt met de bijl, is dit meubel het werk van een timmerman die zeker de kunst van het werken met lijsten en paneelen niet verstond. De algemeene vorm der kist, haar techniek (1) en deze van de banden (2) welke ze stevig maken laten toe ze te dagteekenen uit de XIVe eeuw.

Daar men weinig werken van onze meubelmakers van dit tijdvak bezit, was het misschien niet van belang ontbloot er melding van te maken in den *Brabantsche Folklore*. Hij is een voorganger van de koffers waarvan men er zoovele aantrof in heeren- en burgerwoningen van de Middeleeuwen, ook tijdens de Renaissance : meubelen welke de bewoners van het platteland, niet lang geleden, nog gebruikten.

Graaf J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA.

(1) Zie ROBERT SCHMIDT, *Möbel*. Berlijn, 1920, hoofdstuk I-II.

(2) Te vergelijken o. a. met de banden van een kast uit de XIVe eeuw, bewaard in het kasteel Kreuzenstein (zie VON FALKE, *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, blz. 303, fig. 235) en met de Rijnlandsche meubelen van latere datum die VON FALKE heeft laten verschijnen in *Kunst und Kunstlandwerk*, 1907, blz. 481, fig. blz. 482 en blz. 485.

(3) Voor het gebruik van den koffer en de wijzigingen van dit meubelstuk raadplege men het zeer mooi boek van ROGER DE VELICE, *Le meuble français du moyen âge à Louis XIII*. Parijs, 1922.

De familie de Wilré.

(*Vertaling.*)

In een brochure gewijd aan de familie de Wilré schrijft de heer Louis Wilmet :

Onder de talkijke antiquiteiten, die van Sint-Leonarduskerk te Zout-Leeuw een echt museum van kristelijke kunst maken, is er eene die, zoo zij al eens de aandacht der bezoekers trok, toch niet altijd bij hen de herinneringen opwekte, die zij doet oprijzen bij de vorschers naar merkwaardige dingen, die gretig zijn om de ziel van het verleden dezer meesterwerken te kennen.

Die eenigszins verwaarloosde zaak, is hetgeen er overblijft van een graf.

Wij, stervelingen, houden er niet aan ons lang op te houden bij de graven en de haastige voorbijgangers van onze koortsige eeuw hebben geen tijd om opschriften te ontcijferen die op grafgesteenten half onder stof verdwijnen.

Maar wij, die in de schaduw van de oude torens der kollegiale Sint-Leonarduskerk leven, wij kunnen op ons gemak alle meesterwerken en relikwieën in de kerk onderzoeken en bestudeeren.

Hier ziet ge in de dwarsbeuk, tegenover het vermaard tabernakel, een grooten grafsteen in den muur gemetseld. Vroeger dekte hij een graf en men ziet er nog twee figuren op, verbeeldend de eene een ridder met een wapenrusting bedekt, de andere een vrouw gekleed als een staatsiedame. Beide hebben de handen op de borst gevouwen tot het gebed. In plaats van een leeuw is het een hond die aan de voeten van den overledene ligt en zijn helm ligt naast hem in plaats van hem het hoofd te dekken. Het gesteente is versierd met samengevoegde wapenschilden van de echtelingen en met hun adelijke kwartieren Wilré-Boot— Pylepeerts-Halle en het draagt het volgend opschrift :

Hier leyt begraven die edele Jonker Marte van Wilre, heerre yan Op linteren; Hy sterf int jare ons Heeren 1558, 13 X ber, ende Joffrau Pyllepeerts syn huysvrouwe, die sterf A° 1554, 23 X ber ende hebben ter eere Goedts dit sacramentshuys hier gestelt.

Vroeger dekte die steen het graf dat, gedolven aan den voet van het tabernakel, het lijk bevatte van Maarten de Wilré en

van zijne echtgenoote Maria Pyllepeerts; en om te voorkomen dat het gesteente zou afslijten onder de stappen der voorbijgangers, hief men het op en metselde het in den muur vast.

De akten der XIIIe, XIVe, XVe en XVIe eeuw vermelden die familie als eene der patriciërsfamiliën van de stad en daarin zijn aangeteekend talrijke daden van mildheid door haar ten voordeele van Sint-Leonarduskerk volbracht.

De schrijver van de brochure vermeldt namelijk :

Den 28 Mei 1547 (of 1548 volgens Daniël Godts en Wauters) schenken zij Sint-Leonarduskerk een groote en schoone zilveren monstrans, wegende 22 marcs en 12 1/2 sterlings, en twee ampullen van hetzelfde metaal, of « Engelschen » op uitdrukkelijke voorwaarde dat de kerkfabriek of de stad Zout-Leeuw de gift noch vervreemden noch in pand geven mag om 't even om welke reden en met voorbehoud dat die gift in geval van verkoop te niet gedaan worden zal. De ampullen moesten alle Donderdagen gebruikt worden bij gelegenheid van de Heilige Sakramentmis. Een oude schrijver schrijft over die monstrans als volgt : « De kerk heeft een zilveren monstans met groote kosten prachtig verguld, versierd met vele figuren die de goudsmeden verbazen. Die monstrans dient ieder jaar sedert Sinxen tot aan het Octaaf van het Heilig Sakrament, waarna men ze in de fabriek opsluit. »

Den 13 Augustus 1550 sloten de echtelingen Wilré-Pyllepeerts een kontrakt met den beeldhouwer Cornelis Floris van Antwerpen voor het maken van het vermaard tabernakel der kerk, waarvoor de schenkers zich verbonden 600 gulden Carolus te betalen wat, in dien men den Carolus-gulden van 20 zilveren stuivers tegen 20 frank rekent, een uitgave van 12,000 frank vertegenwoordigt.

Laat ons opmerken dat het kontrakt het volgend beding bevatte : « het tabernakel zal gemaakt worden naar het model en volgens de wijzigingen van het plan, waarop heer Maarten zijn naam plaatste, maar heer Maarten en zijn vrouw willen er op niet « gecontrefeyt » of afgebeeld worden. »

De echtelingen verwierpen dus in hun nederigheid het ontwerp dat de beroemde beeldhouwer opgevat had, hun standbeeld te voegen bij dat van de bijbelsche personnages die het tabernakel schragen. Zij vergenoegden zich ermee er hun wa-

penschilden op te laten plaatsen, gedragen door overwinningsbeelden met den palm in de hand.

Den 17 Maart 1555 (den 17 Mei volgens anderen) sticht de ridder een dagelijksche mis te 11 uur, mits afstand van een rente van 50 Carolussen 's jaars. Die mis moest opgedragen worden op het altaar van Sint-Erasmus.

Het onderzoek van die stichting en van de vorige doet ons onderstellen dat Maarten de Wilré de schenker was van de twee groote geschilderde triptieken die de kapel van Sint-Erasmus en die van Sinte-Lucia versieren, die vroeger « de kapel van Wilré » genoemd werd.

De schilderij die het eerste altaar versiert, is op het middenpaneel op 1554 gedagteekend en verbeeldt de zeven blijde mysteriën van het leven van Maria; die welke het tweede altaar versiert, verbeeldt de zeven pijnlijke mysteriën en op de buitenluiken ziet men episoden uit het leven van Sint-Maarten. Daarbij op een der binnenluiken ziet men de figuur van een ridder geknield op het voorplan van het tafereel en die een portret van den schenker schijnt te zijn. Zou dat het portret van de Wilré niet zijn ?

Den 14 Mei 1555 sluit Maarten de Wilré een kontrakt met Bartholomeus Van den Kerchoven, brusselsch borduurder, voor de levering van een koormantel van het beste laken met in fijn goud geborduurde versiersels en met in fijn goud geborduurde kap en gevoerd met blauwe satijn. Op den koormantel waren afgebeeld de Besnijdenis, den Doodstrijd, de Geeseling, Jezus op het kruis genageld, de Zijde met een lans doorstoken. De kap verbeeldde de Doornenkroon; op de omslagen waren figuren van heiligen en de zeven sakramenten verbeeld.

De overeengekomen prijs was 550 carolussen (11,000 frank), som bijna gelijk aan den prijs van het vermaard tabernakel.

De kerk bezit nog slechts een kap en de borduursels van dien tooi en op twee plaatsen leest men er den datum 1555.

Een oud schrijver stelt vast dat men zich van den gouden koormantel — wonderwerk van hooge waarde — bediende in de plechtige processiën, d. i. drie maal per jaar : den eersten Paaschdag, in den namiddag, wanneer men de zalvingsolie, in processie, in het Begijnhof halen ging; den tweeden Pinksterdag en den Sakramentsdag, in de processiën van die feestdagen.

Zooals wij hooger trachtten te bewijzen sprekende van twee triptieken, meenen wij dat de ridder overigens andere schenkingen aan zijn duurbare kerk deed; maar de bekende dokumenten laten niet toe het met zekerheid te beweren. We meenen nochtans zijn mildheid te herkennen in den mooien en eigenaardigen kleinen kroonluchter, die, volgens een traditie, vroeger te zien was voor het tabernakel van de Wilré. Die wordt Gods lamp genoemd en verbeeldt een « wilden man ». Hij is in geel koper, is drie voet hoog en heeft zes takken voorzien van kleine bekkens in den vorm van schalen. De voornaamste tak draagt een behaarden en gekroonden man en eindigt van onder met een dubbelen doggekop, waar een ring doorheen ligt. Alle kenners meenen dat hij uit de XVIe eeuw is en wie herkent niet in den « wilden man », die er het voornaamste sieraad van is, dengenen die deel uitmaakt van de wapenteekens van de familie de Wilré en die eraan herinnert dat de naam van den heer, dikwijls « de Wilder » geschreven, beteekent « den wilden man »? Die veronderstelling geeft een redelijke beteekenis aan een werk dat anders niet goed te verstaan is. Die schenkingen bepaalden zich overigens niet enkel bij de pracht van den eeredienst en de versiering van Gods huis. De plebaan Daniël Godts die van 1733 tot 1797 te Zout-Leeuw leefde en die de trouwe aanteekenaar was van de herinneringen uit het verleden en veel belang stelde in de geschiedenis der stad, bevestigt dat het stadhuis op kosten van Maarten de Wilré herbouwd werd. De herbouw in 1526 begonnen en in 1538 geëindigd, werd verscheidene malen onderbroken bij gebrek aan geld, zeggen de geschiedschrijvers; en het is niet onmogelijk dat de weldoener der kerk de noodige sommen verschafte om een monument te voltooien dat de stad tot eer strekken moest. De deken Bets haalt die bijdrage als zeker aan (deel II, 262, 268 voetnota) en hij stipt aan dat onze kristelijke voorouders in hun schenkingen de burgerlijke inrichtingen niet vergaten.

Louis Wilmet.

Over twee beelden van sint Leonardus in de kerk van Zout-Leeuw.

In zijn geschiedkundig werkje over Zout-Leeuw, deelde Charles Piot (1) ons mede, dat Hendrik Rosen, beeldhouwer van Leuven, in 1496-1497, een beeld van sint Leonardus vervaardigde voor de kerk van deze stad. Piot voegt er aan toe, dat dit beeld heel waarschijnlijk ten huidigen dage in de middennis van het altaarstuk staat, dat in 1478 door Arnoul den Schilder of den Maeler gebeeldbouwd werd. Van den Sint-Leonardus, door Piot vermeld, verscheen hier in 1922 een afbeelding met eenige ophelderingen, in een zeer belangwekkend artikel van Jean-Ch. Peeters (2). Het beeld is dus voldoende door de lezers van de *Brabantsche Folklore* gekend, waarom ik een verdere beschrijving overbodig acht. De meening van Piot werd aangevallen door den heer Destrée (3). Hiervan spreekt ook Rousseau (4) en heden vinden wij er nog sporen van in den « Beknopte Gids van Sint-Leonarduskerk te Zout-Leeuw » (5), ofschoon de naamlooze schrijver en de heer Peeters deden opmerken dat de Sint-Leonardus ouder was dan het werk van Arnoul den Schilder; dat hij dus vóór 1478 gebeeldhouwd werd en *a fortiori* vóór 1496-1497, datum van het beeld van Hendrik Rosen. Deze redeneering was feitelijk overbodig om te doen begrijpen dat Piot het mis voorhad, want zijn dwaling is klaarblijkend (6). Inderdaad de Sint-Leonardus, die het voorwerp is van een zóó grootsche vereering, 's Maandags van Pinksteren is niet alleen tientallen jaren ouder dan het werk van meester Hendrik, maar werd wel twee eeuwen vroeger gemaakt, iets wat klaarblijkend is, als men de houding van het beeld alsmede de détails en de plooien der kleederen nagaat. De kristallen gesteenten (cabochons), gebruikt om het kleed van den Heilige te tooien, schijnen me kenschetsend; die techniek is een overblijfsel uit het Romaansch tijd-

(1) *Revue d'archéologie*, deel II, blz. 60, voetnota.

(2) *Brabantsche Folklore*, 2ᵉ jaar, nʳ 7, blz. 11, plaat 2 en 3.

(3) JOSEPH DESTRÉE, *Etude sur la sculpture brabançonne*, 1894, blz. 167.

(4) HENRI ROUSSEAU, *Notes pour servir à l'histoire de la sculpture en Belgique*, Bruxelles, 1896, blz. 80.

(5) *Beknopte Gids van Sint-Leonarduskerk te Zout-Leeuw*. Ch. Peeters, Zout-Leeuw, 1923, blz. 33, en *Inventaire des œuvres d'art du Brabant*.

(6) Cfr. J. DESTRÉE, *op. cit.*, blz. 167, voetnota.

perk, toen onze beeldsnijders die methode van de goudsmeden overnamen. De bijval, waarmee zij die toepasten, is gekend; getuige het prachtig beeld der *Sedes Sapientiae*, in de Sint-Janskerk te Luik (omstreeks 1250) (7). Dit vastgesteld, blijft me enkel aan te duiden welk het echt werk is van Hendrik Rosen. De taak is niet moeilijk. Inderdaad, de kerk van Zout-Leeuw bezit een tweede beeld van sint Leonardus, gezegd der Kruisdagen. Dit beeld waarvan M. Peeters (8) de wondere uitdrukking doet uitschijnen, wordt als volgt beschreven in den *Beknopte Gids* (9): « De heilige abt zit in een stoel met troonhemel en is voorzien van : den abtelijken staf, het regelboek, de koorkap en zware ketens. De mijter echter ontbreekt. De groote monnikskruin bekroont dit vrome hoofd, dat spreekt van strengheid door zachtmoedigheid getemperd. » Heel juist is er bijgevoegd : « Jonger dan de meeste andere beelden der kerk, trekt dit beeld van sint Leonard de aandacht door zijn verdiensten die ons nog aan de middeleeuwen herinneren en reeds de Renaissance aankondigen. » De zware kap, de vorm der koorkapgesp, de versiering van den troonhemel van den stoel (gedrukten boog, vlammen), de perkamenten die de zijpaneelen van den stoel opsmukken; alles wijst er op dat bedoeld beeldhouwwerk gemaakt werd op het einde van de xv[e] eeuw, datum die overeenstemt met dezen, dien de rekeningen voor het werk van Hendrik Rosen aangeven.

Voegen wij er bij — en dit schijnt mij een afdoend bewijs van mijn stelling — dat andere rekeningen, die van 1503-1504 (10), ofschoon zij er aan herinneren dat Hendrik Rosen de maker is van een Sint-Leonardus, ons leeren dat zijn werk bestemd is om gedragen te worden in de processie der Kruisdagen. Men weet dat het beeld waarvan sprake is vóór vele jaren hier nog toe diende.

GRAAF J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA.

(7) We deden dit reeds opmerken aan de leden van de « Société d'Archéologie » van Brussel, toen die vereeniging op 12 Juli ll. Zout-Leeuw bezocht.

(8) *Brabantsche Folklore*, 1922, n[r] pl. V, blz. 16-17.

(9) *Op. cit.*, blz. 23.

(10) PIOT, *op. cit.*, blz. 67.

(11) *Beknopte Gids*, blz. 23.

De Paaschkandelaar van den beeldhouwer Reinier van Thienen.

(*Vertaling.*)

Onder de kunstvoorwerpen, tentoongesteld in de kerk van Zout-Leeuw, bevond zich de beroemde kroonkandelaar van den smelter-drijfwerkmaker Reinier van Thienen, opgevat in den rijksten stijl der gebloemde boogbouwkunst.

Ziehier aangaande dit kunstwerk eenige minder gekende bjzonderheden welke het herinneren wel waard zijn :

Reinier van Thienen, wiens naam zijn Thienschen oorsprong schijnt aan te duiden, woonde te Brussel toen hij, in 1509, eene bestelling ontving voor het smelten van twee beelden, volgens modellen hem door den beeldhouwer Jan Borreman gezonden. Hij werd bovendien door Margaretha van Oostenrijk belast een butoor, een arend, een leeuw en een eekhoorn in koper te gieten; de beelden werden vernietigd onder de Fransche heerschappij, bij het einde der XVIIIe eeuw. Wat er van de dieren geworden is weet men niet. Te oordeelen naar de voorwaarden der overeenkomst die Reinier van Thienen teekenen moest voor de vervaardiging dezer kunstvoorwerpen, blijkt het dat hij ook het graf van den heer van Ravenstein beitelde dat, in de Brusselsche dominikaner kerk geplaatst, in de XVIe eeuw door de beeldstormers vernield werd.

Verschillende kunstvoorwerpen, die hij voor de Abdijkerk van Koudenberg te Brussel vervaardigde, alsmede zes dubbele kroon kandelaars die hij in 1470 aan de Rekenkamer leverde, zijn eveneens verdwenen. Zooals men ziet vielen de kunstwerken van Reinier in 't bijzonder aan den vernielingsgeest ten prooi. Al deze voorwerpen, waarvan het bestaan schriftelijk bevestigd werd, zijn vernietigd en het is dus onmogelijk geworden over hunne waarde te oordeelen. Men was dus wel genoodzaakt bij de eenvoudige veronderstelling te blijven dat Reinier van Thienen een groot kunstenaar moest zijn, zooniet zou Margaretha van Oostenrijk hem geen werk toevertrouwd hebben. Het was eerst in 1850 dat de herkomst van den koperen kandelaber, in het koor der kerk van Zout-Leeuw bewaard, kon vastgesteld worden. Dit meesterstuk van smeltwerk bestaat uii zes groote hoofdtakken die een kruisbeeld schragen. Aan den voet van dit kruis bevinden zich drie kleinere armen, met beeldjes versierd en door fijn uitgesneden steunboogen verbonden: onder deze takken staat een koorlessenaar waarop de

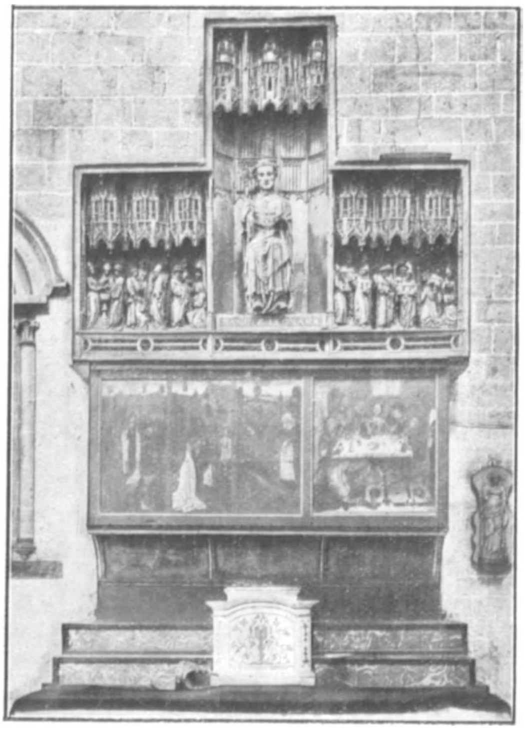

Zout-Leeuw. — Retabel bestaande uit twee boven elkaar geplaatste deelen. Het eene komt voort van het retabel in 1478-1479, uitgevoerd door Arnould de Maeler, voor Sint-Leonardus kapel; het andere van het altaar van de H. Maria-Magdalena, gebeeldhouwd (1466-1467) door een genaamden Leonardus, hersteld in 1557-1558 door den schilder Philippe.

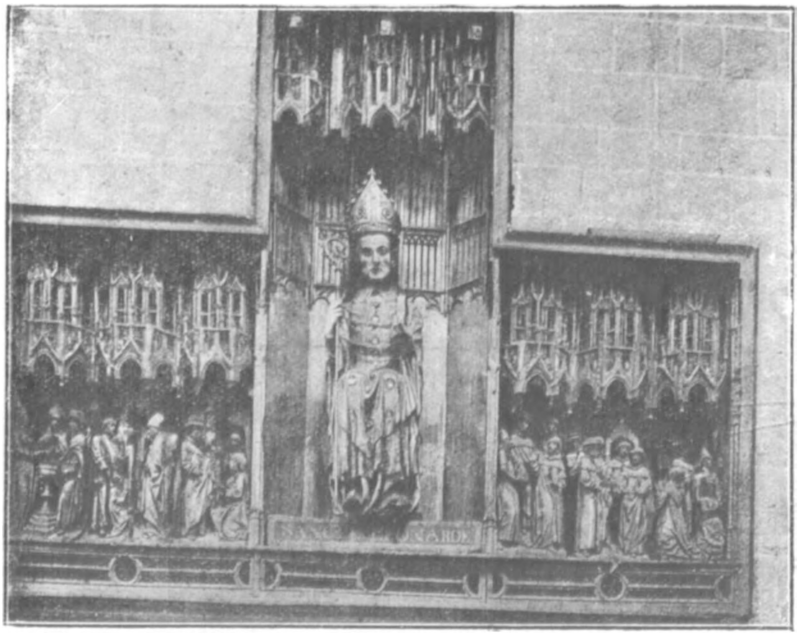

Bovenste gedeelte van het altaarblad van Sint-Leonardus (1478-1879), door Arnold de Maeler.

In het midden, het beeld van sint Leonardus, ouder dan het altaarblad.

Links, doopsel van sint Leonardus; verder, de heilige plaatst zich onder de bescherming van sint Remy; verder nog, de gezanten van den koning ontvangend.

Rechts, sint Leonardus verstoot de rijken, richt de eerste Mariakerk op, en geneest de kreupelen.

Het oude beeld van Sint-Leonardus, afgehaald van het altaarblad van Arnold de Maeler en omhangen met het plechtgewaad voor de Pinkster-processie.

Het beeld van Sint-Leonardus, van het altaarblad afgehaald. Stijve polychromie streng en koud. In de eene hand draagt het beeld het boek der standregels, in de andere den abtstaf. De op het hoofd geplaatste myter ontsiert het beeld, dat bij bedevaartdagen door de menigte vereerd wordt. Volgens nota van M. de Borchgrave is dit een beeld uit de XIIIe eeuw.

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.
Zout-Leeuw. — Beeld van den Sint-Leonardus in gebeeldhouwd hout (xv[e] eeuw).

Beeld van den Heiligen Leonardus, in gepolierden eik, afkomstig uit het thans afgebroken, oude Wijnhuis.

Beeld van Sint-Leonardus (XVIIe eeuw). — De koperen plaat wordt bewaard in de kerk. Waarschijnlijk deelde men vroeger ook bedevaart-vlaggetjes van Sint-Leonardus uit, zooals dit thans nog in verschillende gemeenten geschiedt. Dit wordt althans door de archieven bevestigd, maar wij zoekten vruchteloos naar een exemplaar voor onze verzameling.

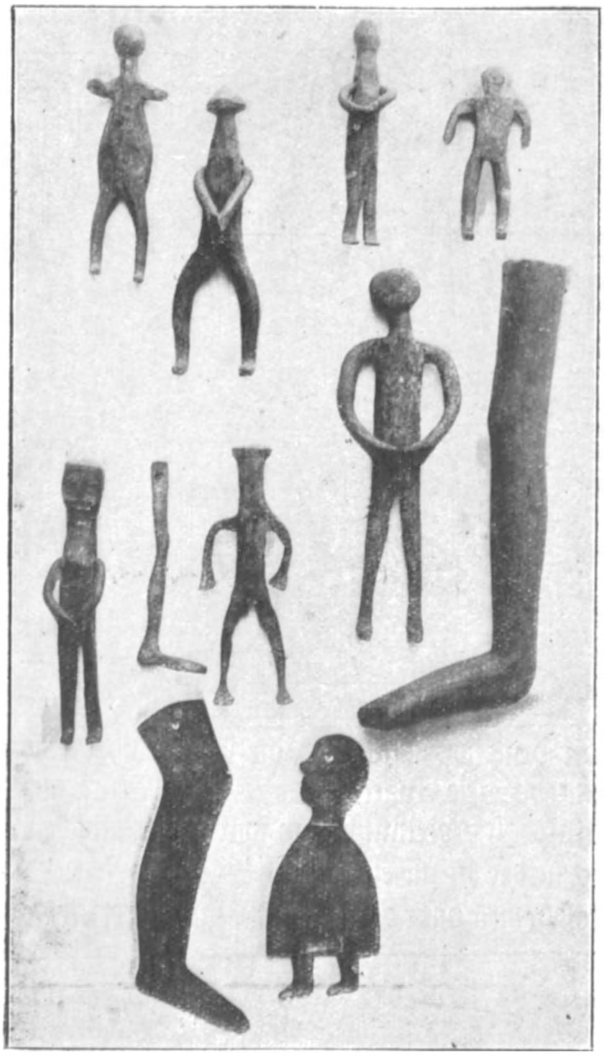

De geloovigen die sint Leonardus om genezing van jicht- en lamheid te verzoeken, offerden vroeger ex-voto's in gesmeed ijzer als blijk van dankbaarheid.

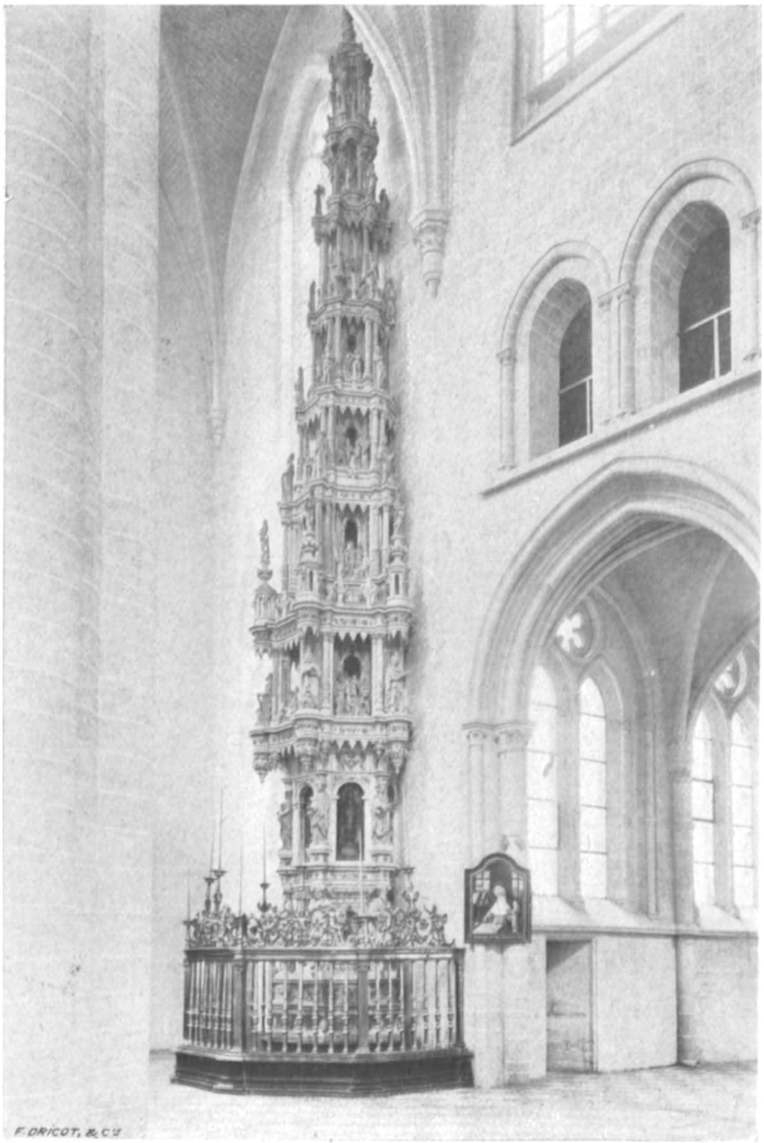

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Zout-Leeuw. — Het tabernakel in Avesnes-steen met koperen omheining
Vervaardigd door Cornelis Floris in 1552. — Gift van heer Martin van Wilré.

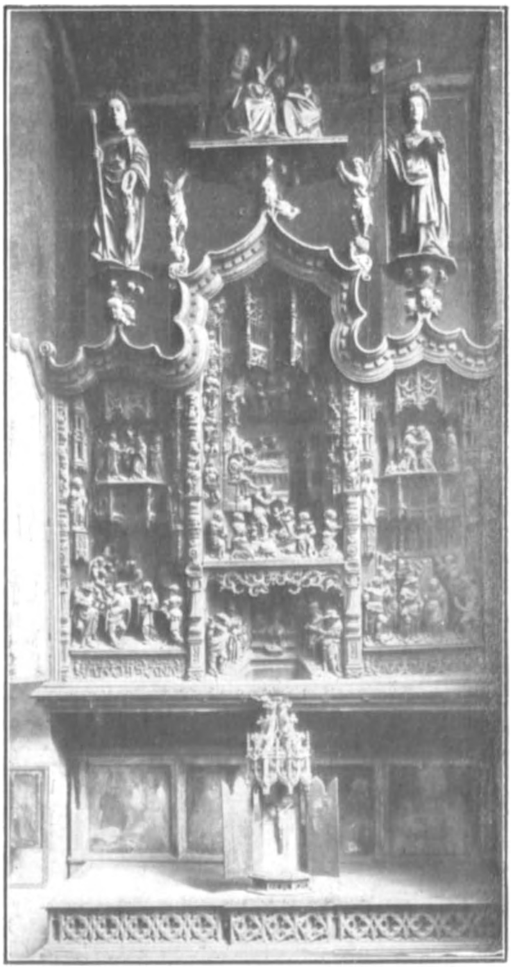

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Het altaarblad der Sinte-Anna kapel (oorspronkelijk). — De onderdeelen zijn van ongelijke waarde. De tryptiek (1565) stelt de legente en het leven van sinte Anna voor. De predella, erg beschadigd, verbeeldt de vier Evangelisten (1575).

Op het altaar klein monument in gebeeldhouwd hout in den vorm van nis, verguld en veelkleurig gevefd met geschilderde luiken. Draagt het opschrift : Jonst voert const. Komt voort uit de Rederijkerskamer « Lelikens uit den Dale ».

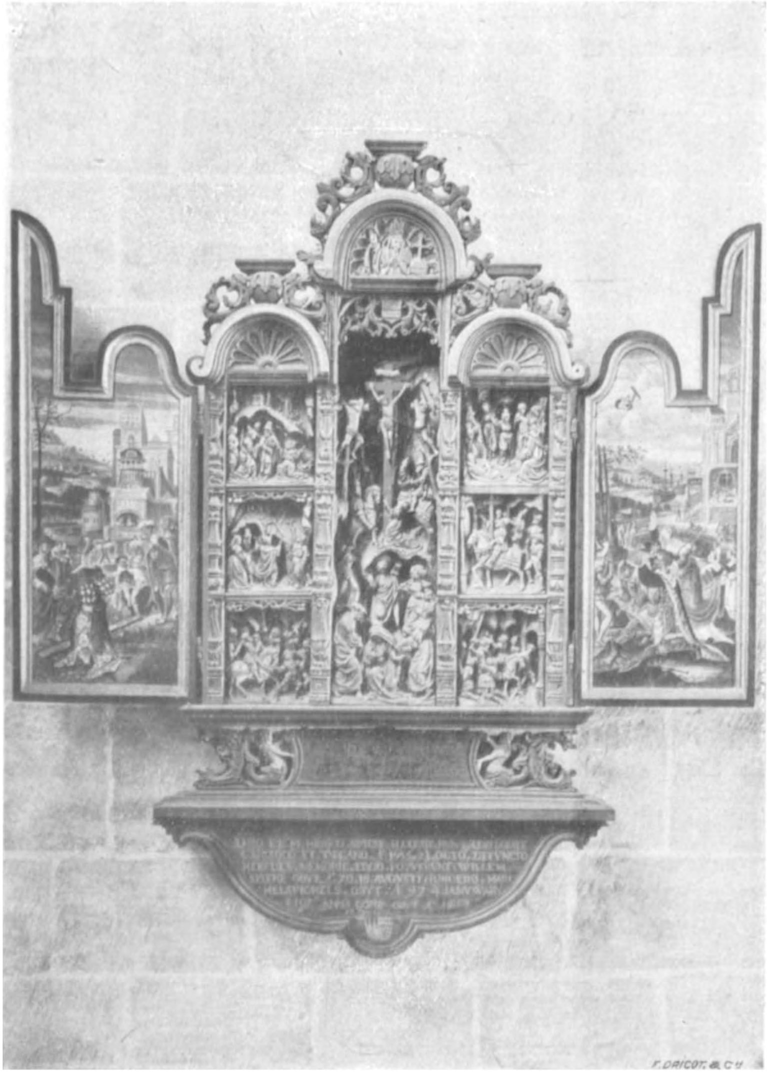

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Zout-Leeuw. — Klein retabel geheeten « Monument Spiecken », tot gedachtenis van een Leeuwschen inwoner van dien naam. Het stelt den Kalvarieberg voor (1570-1604).

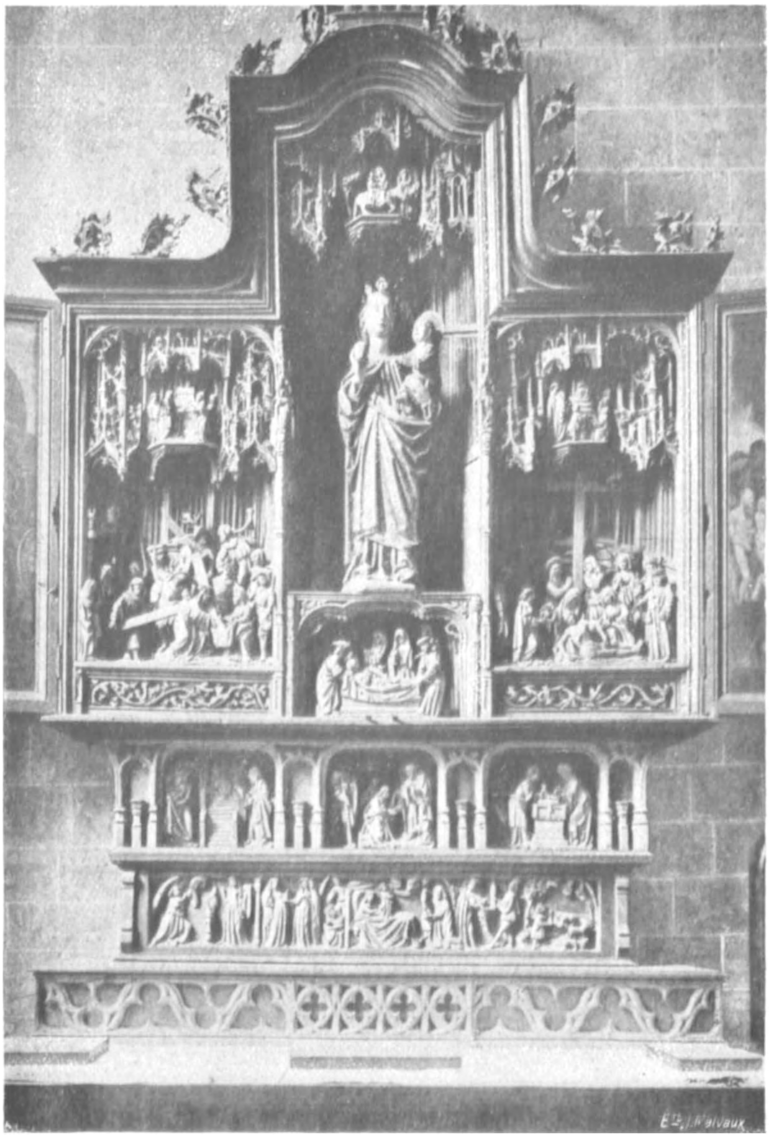

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Zout-Leeuw. — Retabel met geschilderde luiken. Het beeldhouwwerk uit het midden stelt tafereelen uit het leven de Zaligmakers voor; de predella tooneelen uit dit der H. Maagd.

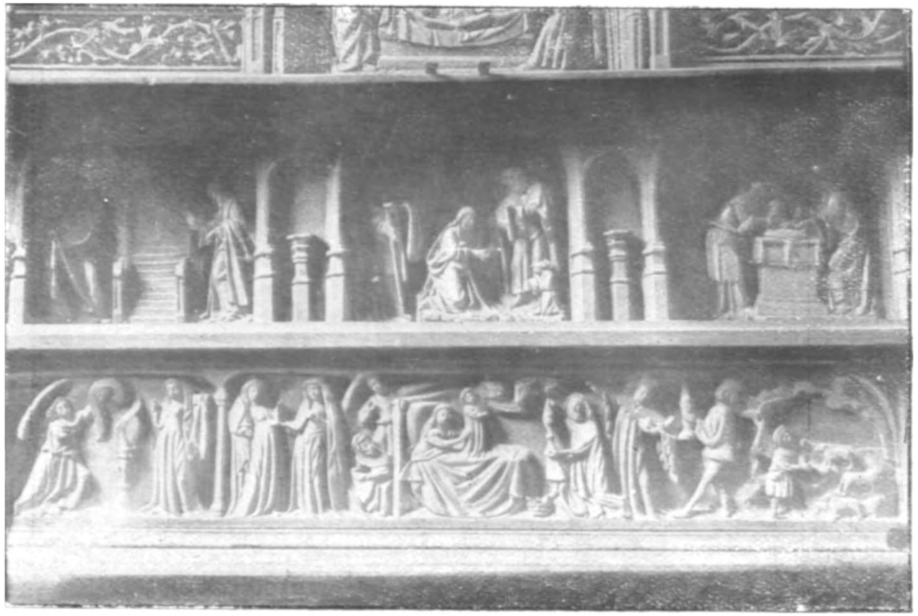

Altaarblad van O. L. Vrouw, te Zout-Leeuw (einde der XIV[e] eeuw). Onderaan, verschillende tafereelen uit het leven der H. Maagd: De blijde Boodschap, de Visitatie, de Aanbidding der wijzen, de Roeping der herders. In het bovenvak: Opdracht in den tempel, Geboorte en Besnijdenis.

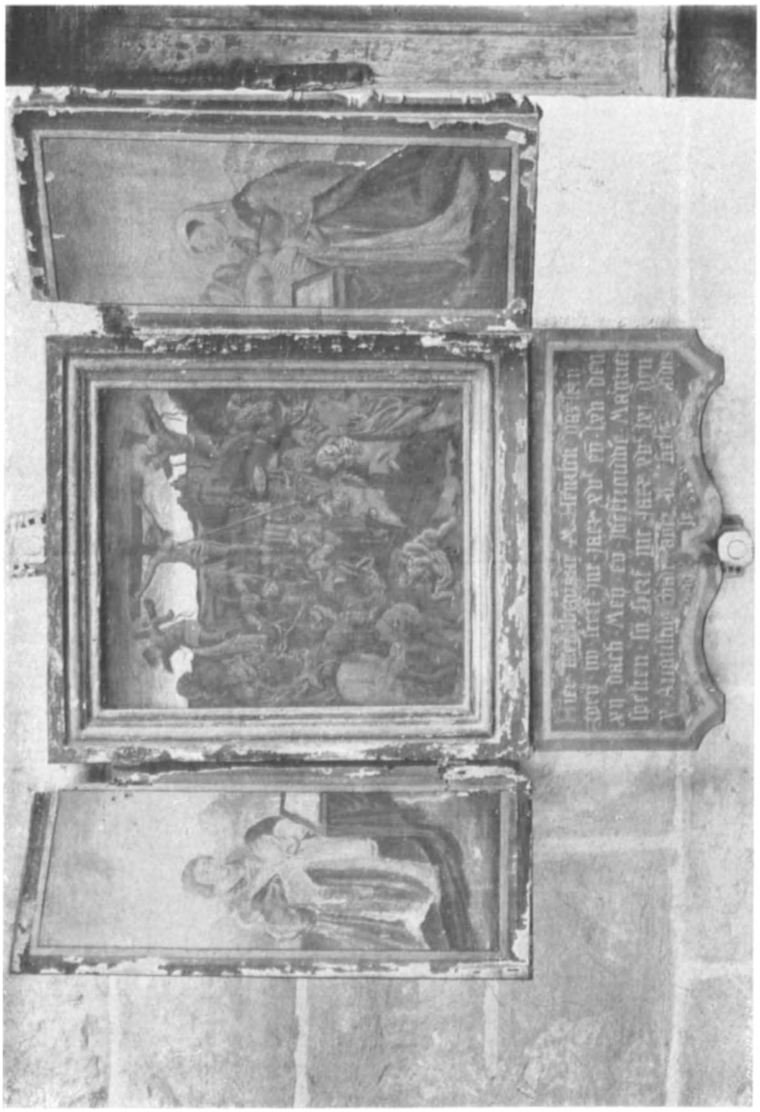

Inventaris der Kunstwerken van Brabant. *Zout-Leeuw*. — Ex-voto onder geschilderd glas (1571). Monument van Steenrooy.

1° Rood Kazuivel; 2° Kazuivel, deelmakende van het gouden gewaad, de koorkap draagt het jaartal 1555;
3° Purperen Kazuivel. (Foto Bulloz, Parijs.)

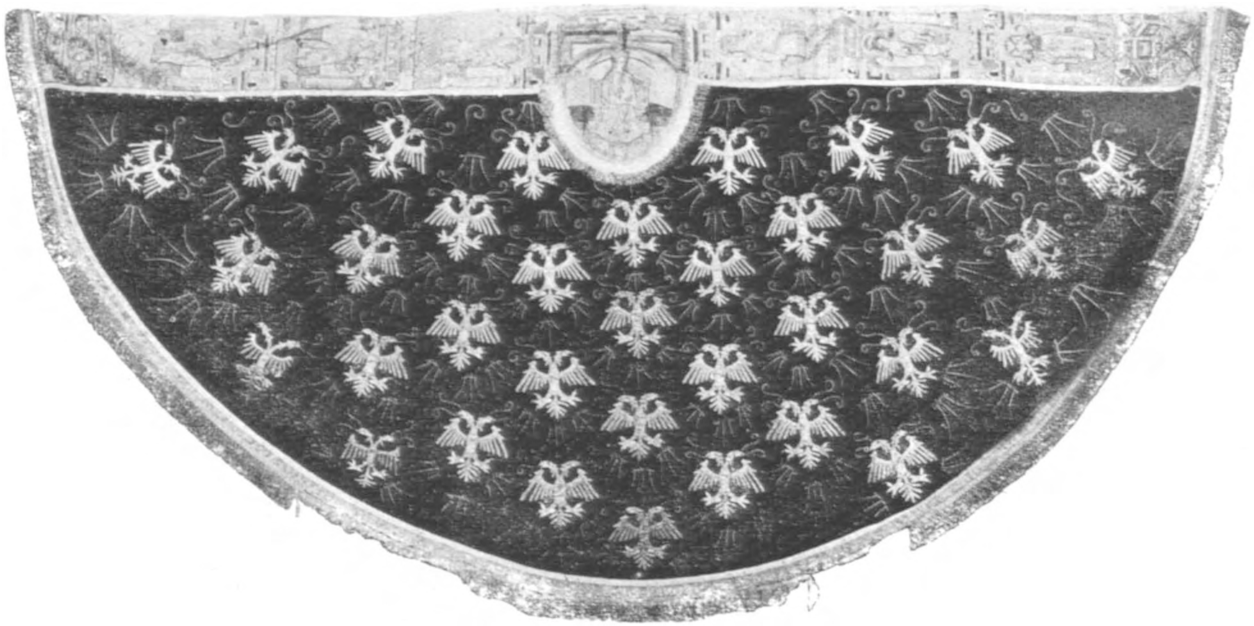

Kazuifel in groen fluweel, met tweehoofdige gouden adelaars geborduurd, aan St-Leonarduskerk geschonken door Maximilaan van Oostenrijk. Het borduurwerk is erg beschadigd. Teruggevonden in een koffer op de zolders der kerk. (Foto Bulloz, Parijs.)

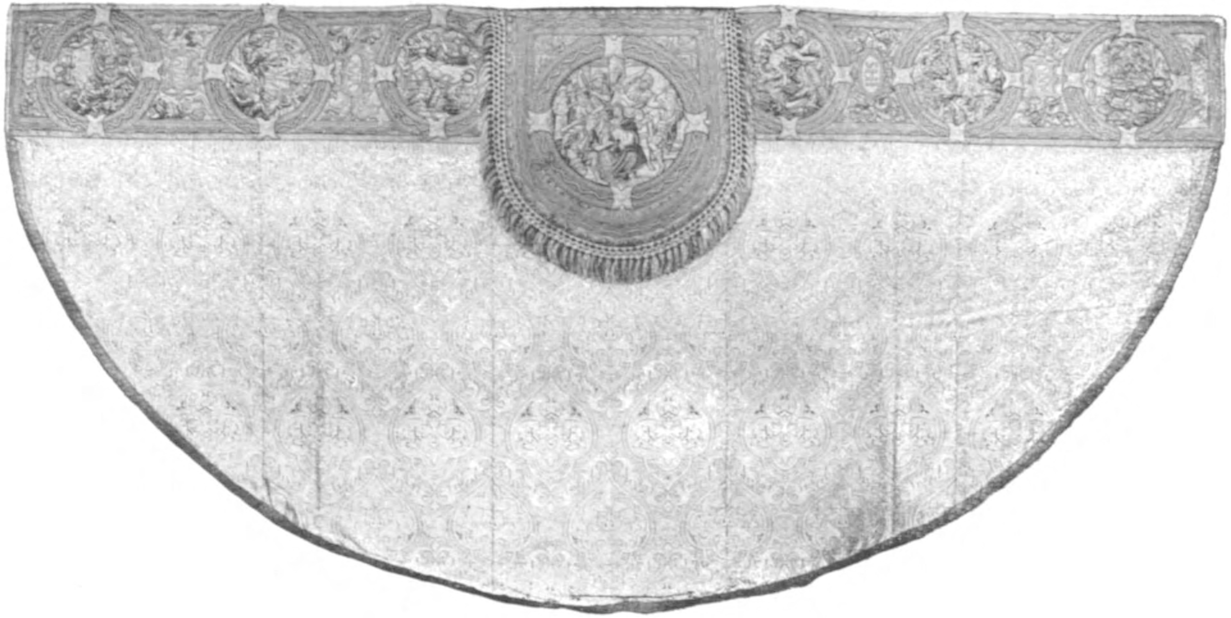

De ontvouwd kazuifel van het prachtige gouden priesterkleed van het jaartal 1555, teruggevonden in een koffer op de zolders der kerk, met de dalmatica, het onderkleed en drie koormantels met zelfde teekening.
(Foto Bulloz, Parijs.)

Waschtafel in romaanschen stijl in de sacristij der kerk van Sint-Leonardus. Boven, zeventakkige koperen luchter, « Joodsche lamp » geheeten.

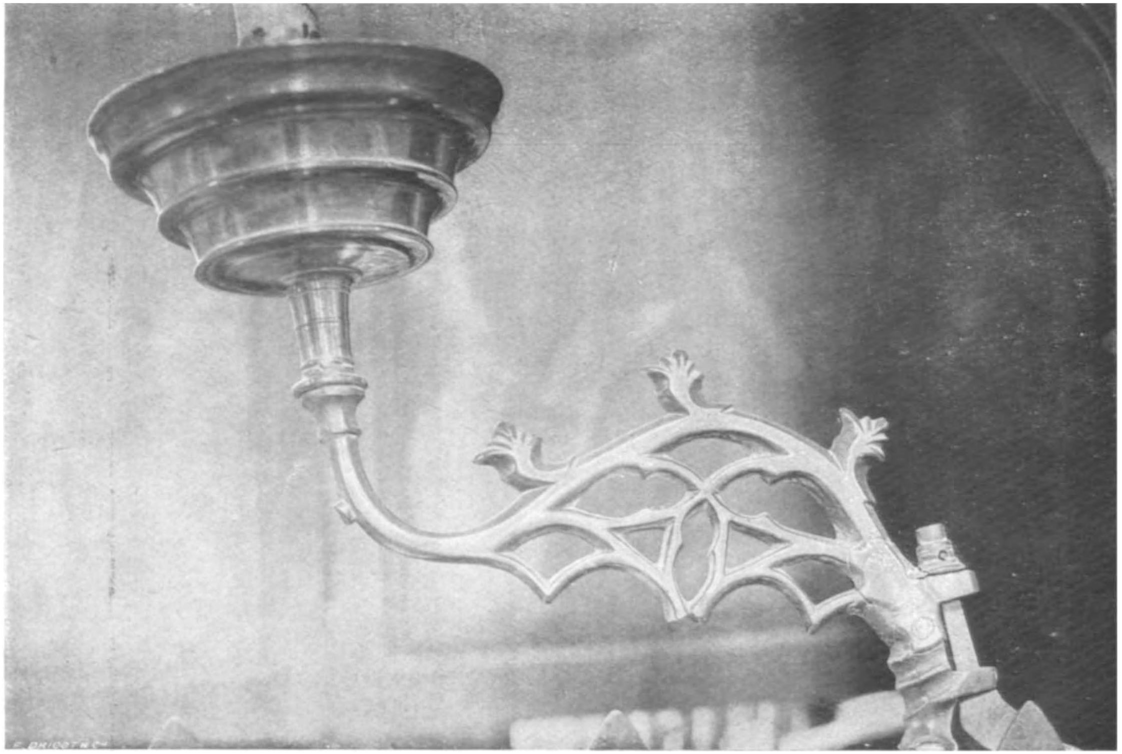

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.
Zout-Leeuw. — Bronzen tak, **gebloemd** gothieke.

Zout-Leeuw. — Wijwatervat in messing op gesteeld voetstuk. Geplaatst op een marmeren basis. Diameter 0m64, hoogte 0m90. Klein wijwatervat, insgelijks in koper (1468).

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.
Zout-Leeuw. — Doopvont in gebloemd gothiek messing, hefboom in gesmeed ijzer.
Hoogte der kuip, 2 m. 30; doorsnede, 0 m. 85.

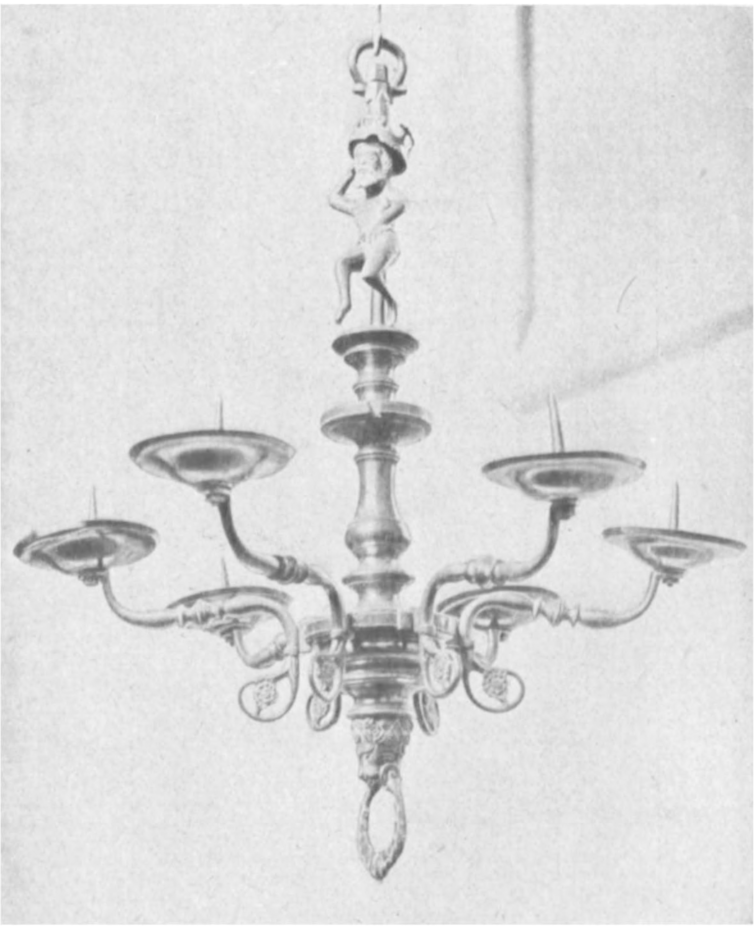

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Zout-Leeuw. — Kleine koperen luster uit de XVIe eeuw.
De kern wordt door een wildeman gevormd. — Hoogte, 0m. 70 op 0 m. 65.

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Zout-Leeuw. — Koperen koorlessenaar, door de inwoners « Pelikaan » geheeten. De arend houdt in zijn klauwen een draak, den geest des kwaals afbeeldend.

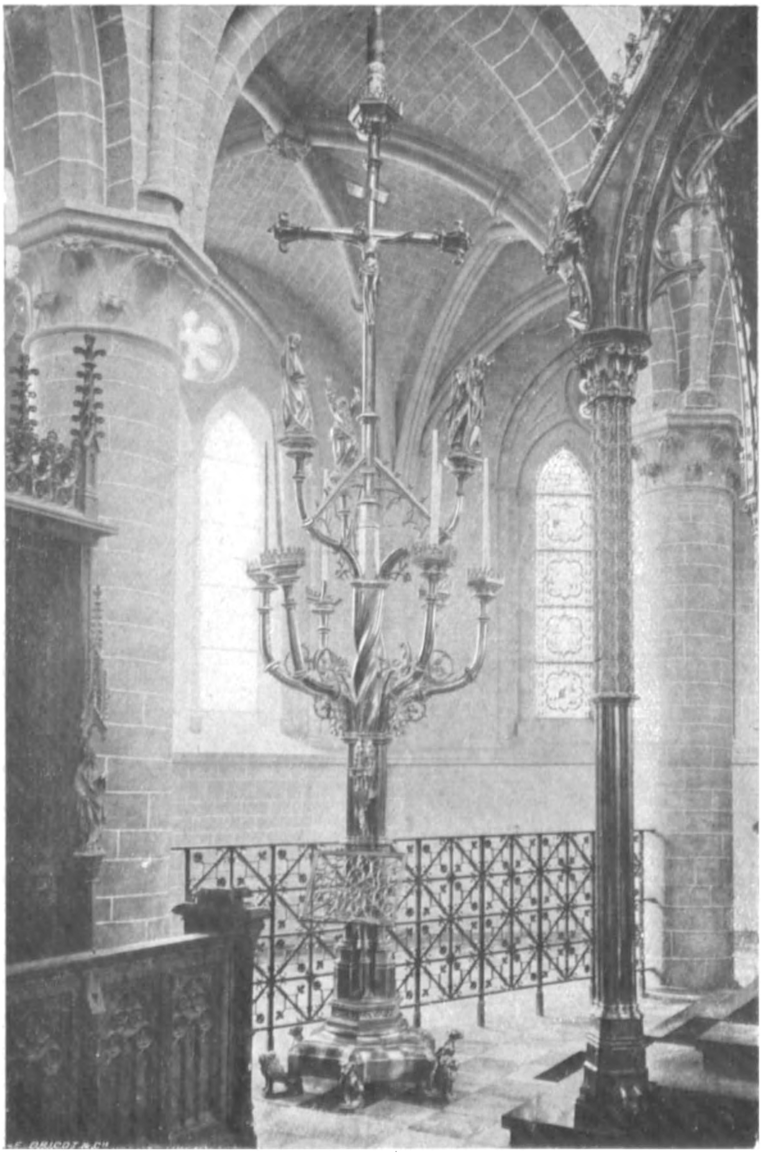

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Zout-Leeuw. — Paaschkandelaar. Vervaardigd in 1482-1483, door Renier van Thienen.
Hoogte : 5 m. 68.

Evangelieboeken rusten. De lessenaar zelf rust op een breeden voet door leeuwen gedragen.

Wat de waarde van dit kunstwerk nog verhoogt, is dat de kunstenaar zelf het plan en de teekening heeft opgevat, die van een rijken en sterken inbeeldingsgeest getuigen.

De kandelaber is dus het eenige werk dat ons toelaat het talent van Reinier van Thienen te beoordeelen. Het kunstwerk werd in November 1483 door de kerkfabriek aangekocht, aan den prijs van 285 Rhijnsche guldens; het weegt 1,839 1/2 pond en is 20 voet hoog.

Toen Reinier van Thienen dezen kandelaber plaatste, leverde hij er nog een tweeden voor het koor derzelfde kerk. Volgens overeenkomst moest deze laatste kandelaber dezelfde zijn als deze aan de kerk van Sinte Goedele te Brussel geleverd. Beide kunstwerken zijn vernield, alsook de koperen leuning die het hoofdaltaar der kerk van Zout-Leeuw omringde en die ook door Reinier gegoten werd.

Volgens het tijdstip der levering blijkt het, dat de kunst van den meester vooral van 1470 tot 1509 in vollen bloei was. Men kent noch het tijdstip zijner geboorte noch dit van zijnen dood.

ARMAND DE TERWANGNE.

Ziehier een uittreksel der rekeningen van de kerkfabriek van Sint Leonardus te Zout-Leeuw.

Compte de la Saint-Jean 1483-1484.

Novembre 1483.

Acheté de maître Renier Van Thienen, demeurant à Bruxelles, un candélabre destiné au grand chœur, pesant 1,839 livres et demie, les 100 livres coûtent 15 florins du Rhin; le tout monte à 285 florins du Rhin, sur laquelle somme les marguilliers précédents ont payé 50 florins du Rhin. Et nous, marguilliers actuels, nous avons payé au dit Renier, lorsqu'il plaça le candélabre, le 8 de ce mois, 58 florins du Rhin.

Dépensé en même temps, lorsque maître Renier susdit et ses ouvriers vinrent à Léau pour placer le candélabre au grand chœur, ainsi que celui du chœur de Saint-Léonard, et aussi la balustrade au grand chœur; pour souder plusieurs autres pièces et nettoyer le candélabre de Saint-Léonard : 6 florins du Rhin.

Payé pour avoir transporté de Bruxelles à Léau le candélabre du grand chœur : 6 florins du Rhin.

Payé à Henri Hoenen, Léonart Hoenen et Gautier Voesterman, pour avoir soutenu le pied sur lequel le candélabre est posé, pour en maçonner le fondement, et pour avoir aidé à dresser et poser le candélabre dans le chœur de Saint-Léonard, 35 sols.

Mars 1484.

Encore payé à maître Renier, fondeur de cuivre à Bruxelles, en déduction de ce qui lui est dû pour les deux candélabres, 133 florins

Zout-Leeuw en zijn Geschiedenis.

O neen, de roem
Is als een bloem
Die nimmer wederbloeit,
Wanneer zij eens ontblaarde.
KAREL LEDEGANCK.

Weinig gemeenten van België kunnen trotsch gaan op zoo een heerlijk verleden als het bevallige stadje Zout-Leeuw, waarvan de monumenten en kunstschatten thans nog schitterend getuigen van zijn vroegere grootheid. Bovendien is ook het meerendeel van zijn oude oorkonden, keuren en archief bewaard

Zegel van het klooster « N.-D. aux Clercs ». — De oorspronkelijke koperen zegel, in goeden staat, hoort toe aan den heer Aug. Cremer de Monty, à Verviers. De Congregatie « des Clercs » bestond reeds te Zout-Leeuw in het jaar 1290.

gebleven. Uit deze bewijsstukken werd ruim geput door ALF. WAUTERS, bij het opbouwen van zijn standaardwerk *La Géographie et l'Histoire des communes belges*, alsook door Z. E. H. pastoor-deken P. V. BETS, voor het samenstellen van zijn uitstekende geschiedenis van Zout-Leeuw. Wij hebben dan ook deze beide schrijvers geraadpleegd voor het opstellen van deze geschiedkundige verhandeling waarmede wij denken eenigszins bij te dragen om een stille vergeten Brabantsche kunststad beter te leeren kennen.

Even als voor tal van plaatsnamen, kan tot nu toe de oorsprong van de benaming *Zout-Leeuw* niet met zekerheid worden uitgemaakt. Door de bevolking der streek wordt het stadje kortweg *Leeuw* geheeten. De Fransche benaming *Léau* dagteekent slechts van de Fransche overheersching (1).

Stempel der stad Zout-Leeuw, April 1248. —Bruine was, met dubbelen perkamenten wimpel. Beschrijving: leeuw kruipende naar rechts.

Legende: † SIGILLUM. HOC. EST DE LEWA.

Keure waarbij de burgemeester, schepenen, dekens en leden van het Leeuwsche gild, eensgezind, een reglement maken voor het vervaardigen van hun laken en voor het loon der meesters en der vollers.

Sommigen beweren dat de plaatsnaam zou voortvloeien van *lee, lede, lei* (2), die overgang of doorgang beteekenen. Deze overgang zou in de vroegere eeuwen aan het riviertje de Kleine Geet bestaan hebben. Verder wordt ook nog verteld, dat eertijds in het stadje een bergplaats van *zout* zou bestaan hebben, waar de bevolking van 't omliggende zich van zout kwam voorzien.

Anderen leiden « Leeuw » af van het oud Frankische woord

(1) Volgens sommige plaatsnaamkundigen zou zij echter ontstaan zijn gedurende den Spaanschen tijd.

(2) Dezelfden stam vinden wij terug in het werkwoord leiden. Men vergelijke nog Sint-Pieters-Leeuw bij Halle, Denderleeuw. (REDAKTIE.)

hléo, dat heuvel beteekent. Eeuwen her werd op den heuvel, *Castelberg*, een vesting gebouwd, die tot het ontstaan der stad aanleiding heeft gegeven. Deze versterking werd aan de Oostersche grens van Brabant opgetrokken om het gebied tegen de invallen van uit het Luikerland te verdedigen.

Langen tijd beschouwden de krijgskundigen dat vooruitgeschoven bolwerk als den « sleutel van Brabant ».

Van den naam der gemeente Leeuw wordt in de geschiedenis voor de eerste maal gewag gemaakt in het jaar 657. Omtrent dit tijdstip, werd ten Zuiden der huidige stad, de parochiekerk, toegewijd aan den Heiligen Sulpicius, gebouwd. Ten jare 1231,

Tegen stempel van Zout-Leeuw. — Zelfde was. — Legende : ✝S'. SECRETA. DE. LEWA. Overeenkomst gesloten te Leuven, den 28 Januari 1262, tusschen de steden Zout-Leeuw en Brussel, verlangende een einde te stellen aan hunne geschillen.

werd de kapel van den Heiligen Leonardus tot parochiekerk verheven en vier jaren later, de Heilige Sulpiciuskerk aan de kloosterorde *Scholierendaal* afgestaan. De *Scholieren* bouwden hun klooster nevens de oude kerk. Leeuw bezat aldus twee kerken; een in 't midden der stad en Zuidwaarts, buiten hare muren. Een gedeelte der stad was toen reeds met wallen omgeven, waarbinnen de burgerij van handel en nijverheid leefde.

Bloeitijdperk. — In de XIe en XIIe eeuw, had de opkomst plaats van een groot aantal steden. De hertogdommen Brabant, Limburg, Luxemburg, de graafschappen Henegouw en Namen, kwamen tot stand. Om de grenzen van deze nieuwe Staten tegen allen aanval te verdedigen, was het oprichten van vestingen en versterkte steden volkomen noodzakelijk.

In de XIIe eeuw, was Leeuw de hoofdplaats van een uitge-

strekte dekenij, verbonden aan het bisdom Luik, en waartoe tal van parochiën behoorden. De parochie Leeuw was zeer aanzienlijk en oefende niet alleen gezag uit op het tegenwoordige grondgebied der stad maar ook op Boyenhoven, Budingen en Geet-Betz.

Stempel van Zout-Leeuw, 1355, 8 Maart. — Beschrijving: Links, kruipende leeuw waarvan het veld omgeven is door een met leliën bezaaiden kring.

Legende: SIGILLUM PROPRIUM OPIDI LEWENSIS.

Overeenkomst gesloten onder de gemeenten-meesters, schepenen, gezworenen en raadsleden van twee-en-veertige goede steden. In Leuven afgesloten.

De hertogen maakten de rivieren, gelegen tusschen Leeuw en Antwerpen bevaarbaar, zoodat in het jaar 1213 de scheepvaart in het stadje van groote beteekenis was geworden.

Na den slag van Steppes, bij *Montenaken* (1213), waar de Luikenaars over de Brabanders zegevierden, werden Hannuit, Landen en Leeuw, alsook twee-en-dertig dorpen van de streek, door den vijand leeggeplunderd en platgebrand.

Ten einde de gevolgen van deze ramp zoo spoedig mogelijk te verhelpen, werden aan de stad, bij de keure van 1213, door

den hertog, belangrijke voorrechten en vrijheden toegekend. Dit charter was het begin van ontvoogding der Leeuwenaren; uitgebreide handelsvrijheden werden haar toegekend en een jaarmarkt van acht dagen, vanaf den Zondag vóór O.-L.-H.-Hemelvaart, werd ingesteld.

Zout-Leeuw beleefde weldra een tijdperk van groote stoffelijke welvaart; de lakennijverheid was er vooral bloeiend. De stad leverde blijken van haar rijkdom door belangrijke sommen geld te verschieten aan den Hertog Jan I, die in oorlog was

Zegel van Dormaal aan dezelfde overeenkomst gehecht. — Boom met vogel.

Legende: SIGILLUM. DE DORMAEL.

met den Bisschop van Luik. Na den beslissenden slag bij *Woeringen* (1288), werden aan de Leeuwenaren, als belooning voor hun opofferingen, bij keure van 1291, belangrijke gunsten geschonken.

De groote volksontvoogdingsstrijd, die zich in al de Brabantsche steden ontplooide, na de schitterende overwinning behaald te Kortrijk (1302), door de Vlaamsche gemeentenaren op het Fransche ridderleger, waaide ook over naar Zout-Leeuw; doch hier, evenals te Leuven, Brussel, enz., werd de beweging ge-

dempt dank het hand in hand gaan van hertog, adel en hooge burgerij. Een keure werd echter in 1307 aan de stad gegeven waardoor haar belangrijke rechten bevestigd en uitgebreid werden.

In 1312, riep Hertog Jan II, een beruchte vergadering te *Kortenberg* bijeen; leenmannen en baanderheeren van Brabant, afgevaardigden van Brabantsche steden waren op deze plechtigheid aanwezig. De zeven voornaamste steden Leuven, Brussel, Antwerpen, 's Hertogenbosch, Thienen, Leeuw, Nijvel, kregen het recht naar de Staten van Brabant afgevaardigden te zenden om de algemeene belangen van het hertogdom te bespreken. Gedurende geheel de XIVe eeuw, zien wij Zout-Leeuw haar zegel plaatsen op de voornaamste akten van het hertogdom.

Zegel van Haelen. — Bruine was met rood zijden koortje. Beschrijving: schild met tweehoofdige arend en er op aangebracht een kleine vlag.

Legende: S. SCAB. DE HALEN. DAT. AB. EC. LEOD.

Dezelfde, 28 Januari 1262, tusschen Haelen en Zout-Leeuw.

De inhuldiging van de soevereinen als hertogen van Brabant was een gewichtige gebeurtenis opgeluisterd door een lange reeks feesten. Deze plechtigheid, bekend onder den naam van « Blijde Inkomst » greep opvolgentlijk plaats in de voornaamste steden van het land, waaronder ook Leeuw. Voor den vorst was het tevens een gelegenheid om aan de oude Brabantsche vrijheden een nieuwe bekrachtiging te geven. De hertogen van Brabant gingen ook dikwijls een tijd doorbrengen te Zout-Leeuw; zij verbleven in het klooster Scholierendaal.

Omtrent het midden der XIVe eeuw bereikte de stad het top-

punt harer macht; sedertdien zag zij langzamerhand haar voorspoed verslappen. De voornaamste oorzaak was de oneenigheid door de ambachtslieden en door de lakenwevers verwekt. Dit feit had voor gevolg dat de goede werklieden uitweken. Bovendien leefden Leeuw en St-Truiden gedurig in twist; in 1347, werd Leeuw door de Sint-Truidenaars geplunderd.

De scheepvaart bleef nog langen tijd een voorname welvaartsbron; de stad was een stapelplaats waar men van wijd en zijd allerlei goederen kwam lossen en laden. In 1383, bestond de koophandel vooral in zout, haring, koren en smidskolen (1).

Zegel van Haelen. — Zelfde oorkonde als voor blij 159, zelfde beschrijving en legende als voor blij 157.

Het Huis van Burgondië was in vele opzichten noodlottig voor ons land, daar het tot voeren van oorlogen zware belastingen moest betalen. In 1488, voegden de meeste Brabantsche steden, waaronder Leeuw, zich bij de Vlamingen, die in opstand waren tegen aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, weduwnaar van Maria van Burgondië.

De gunstige ligging van Leeuw en zijn versterkingen spaarden de stad in 1507 van de plunderingen die verschillende steden van de omgeving teisterden.

In de xvI^e^ eeuw, leefde de bevolking in welstand en beoefende

(1) De zoogenaamde Gobertangesteenen werden per wagen naar Zout-Leeuw vervoerd en van daar voor Antwerpen en de Vlaanders inge-

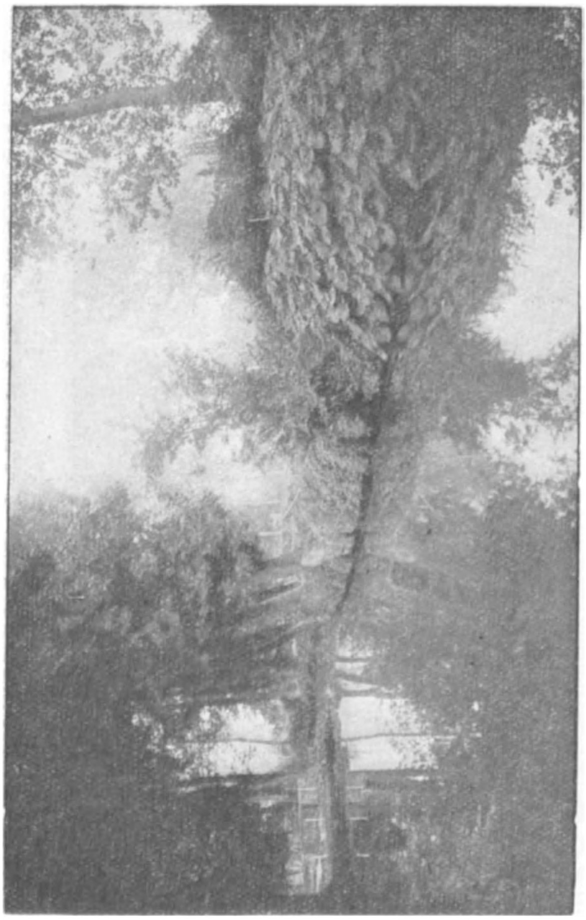

De vallei der Gethe stroomopwaarts van Zout-Leeuw uit. — De omliggende velden zijn omzoomd met dichte rijen van populieren.

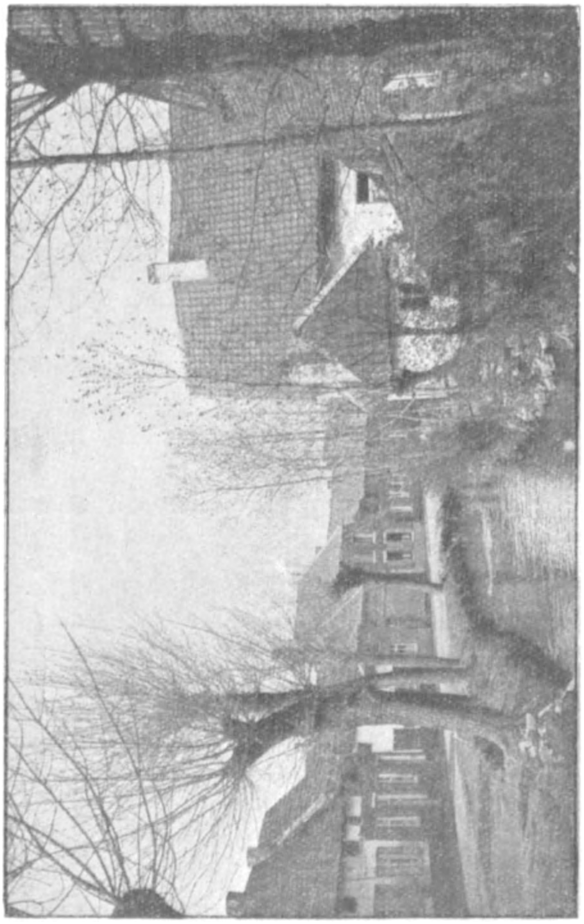

Eene straat van Zout-Leeuw langsheen de Gethe. — Links, eene rij huisjes in ouden stijl, rechts, een boerenwoning

Oude pomp op de Markt te Zout-Leeuw. — Stappen worden thans gedaan om deze pomp te bewaren en te herstellen.

Stadhuis van Zout-Leeuw, XVIe eeuw.

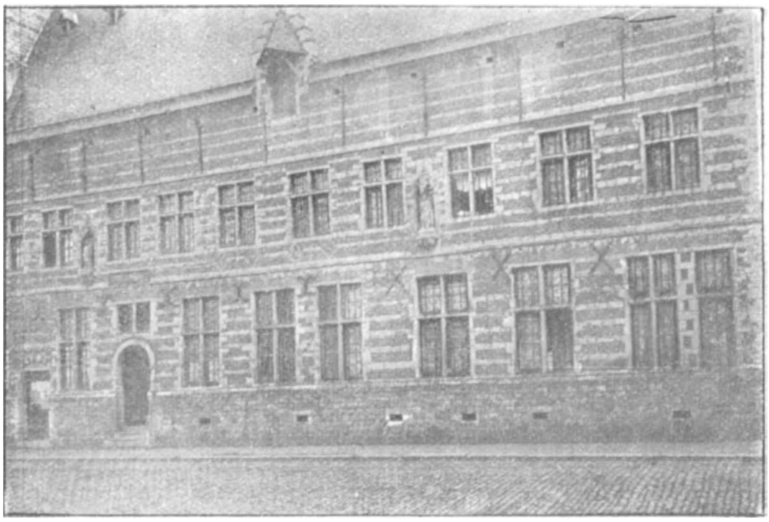

Oude Hallen van Zout-Leeuw op de Markt, thans kazerne der gendarmerie.

De poort van het oude klooster Scholierendaal en oude vlaamsche huisjes der Thienschestraat.

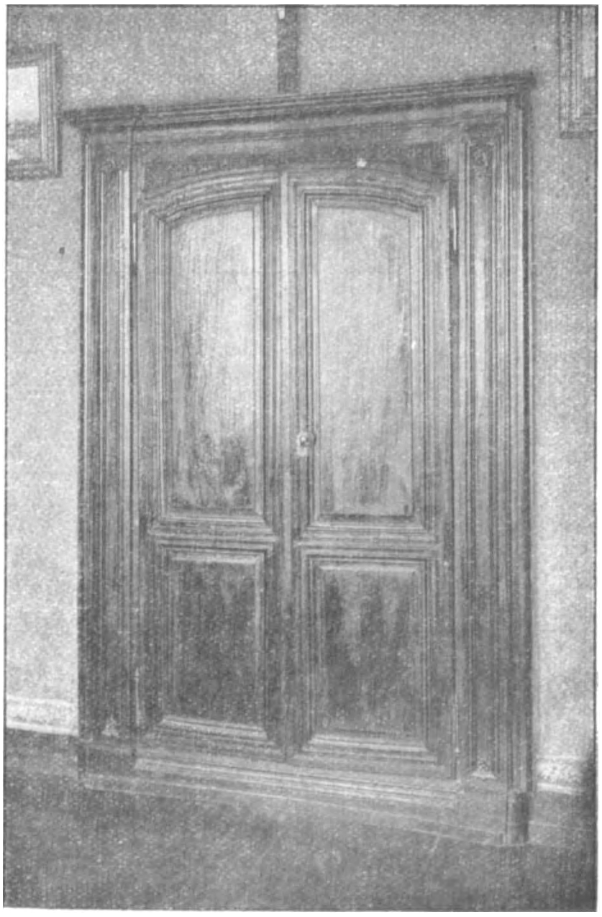

Gedurende de spaansche bezetting woonde te Zout-Leeuw een gouverneur. Het huis dat hij bewoonde wordt thans nog « Het Governement » geheeten. Bovenstaande plaat stelt een der deuren van dit huis voor.

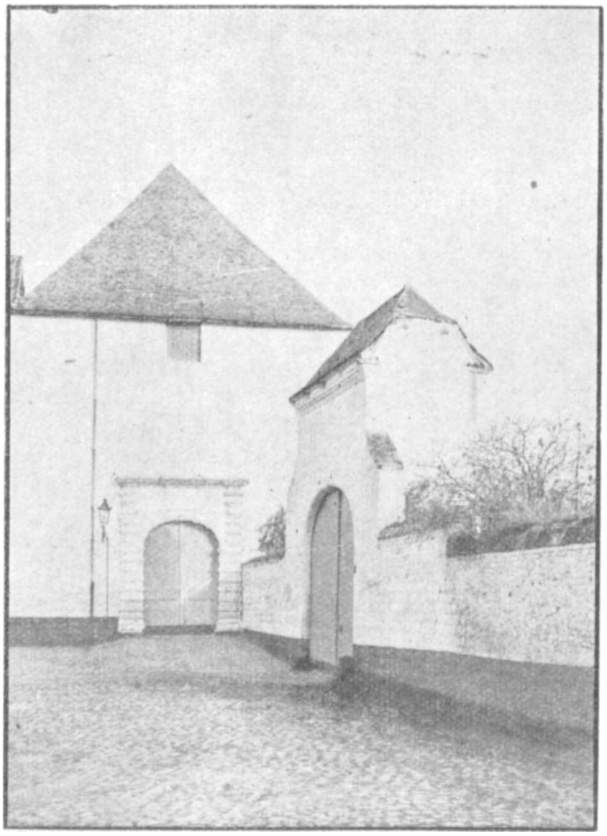

De oude kapel van het Bogaerdenklooster, thans in schuur veranderd.
Rechts, de schoone hoevepoort.

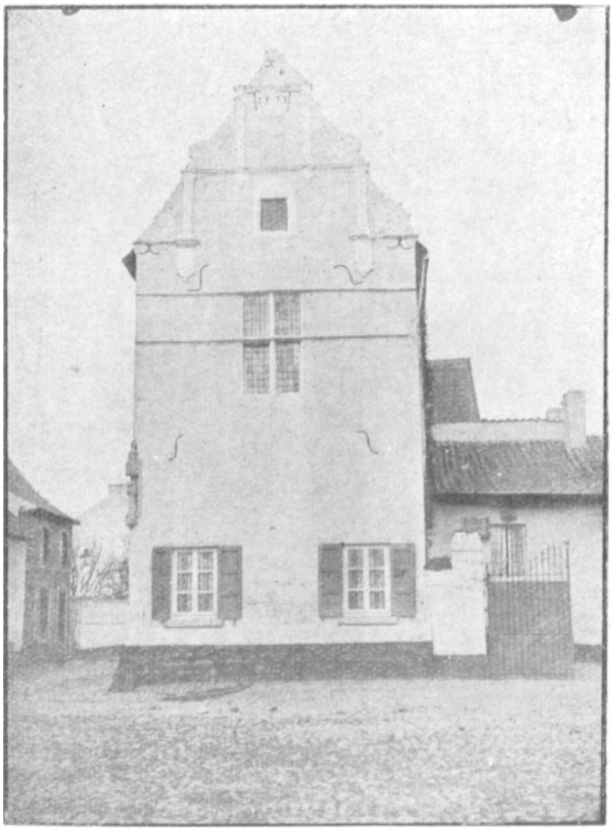

Het « ***Helspiegel-Huis*** » op de Markt, te Zout-Leeuw. Zeldzaam versierde spitsgevel. Rechts, de mooie geloften kapel. De oorsprong van den naam van dit huis is niet bekend.

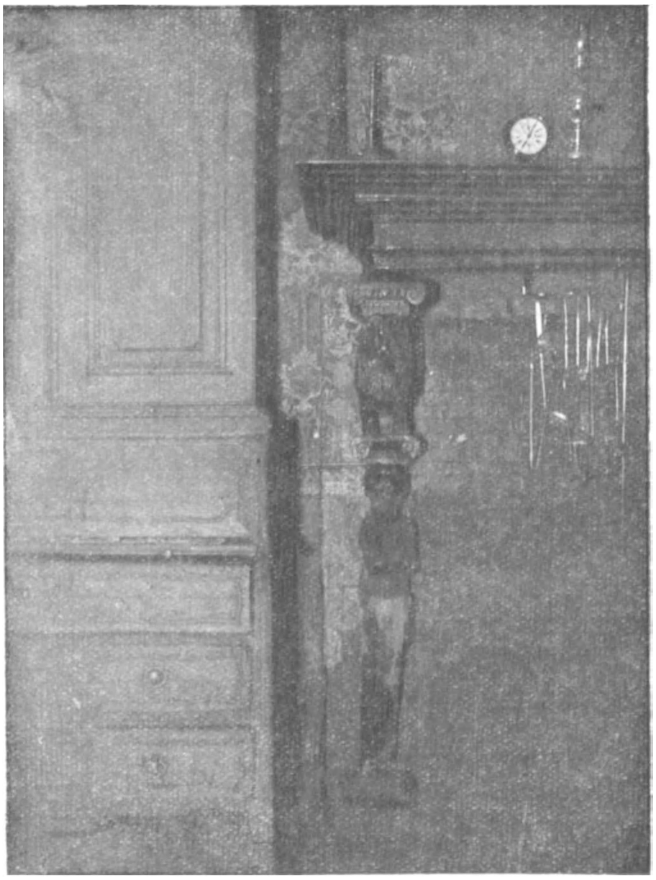

Binnenzicht van het huis Helspiegel. — Oude haard met de heele verzameling oud haardgerief. De opname van dit zichtje werd zonder bijzondere schikkingen gedaan. Rechts, vlaamsche eiken legkast.

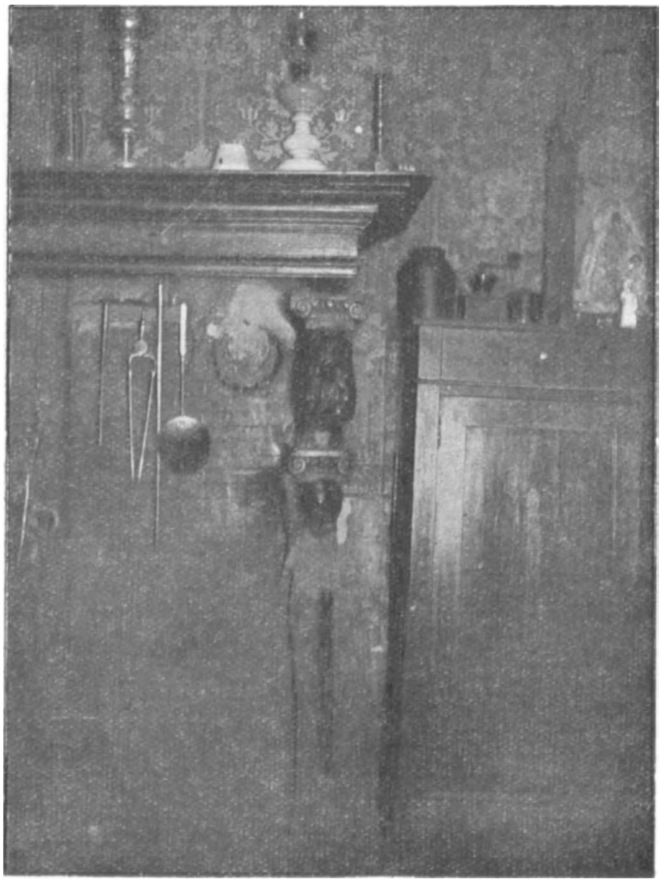

Helspiegelhuis. — De andere zijde van den haard.

Hoekmeubel met klok in het huis « Helspiegel » te Zout-Leeuw, in geschilderd zacht hout, versierd met koperen en tinnen voorwerpen. Vroeger vond men vele meubels dezer soort in het Luiksche; men vindt ze uiterst zelden in Brabant. Muurlijst met koperen en porceleinen potten. Oude zetel in without.

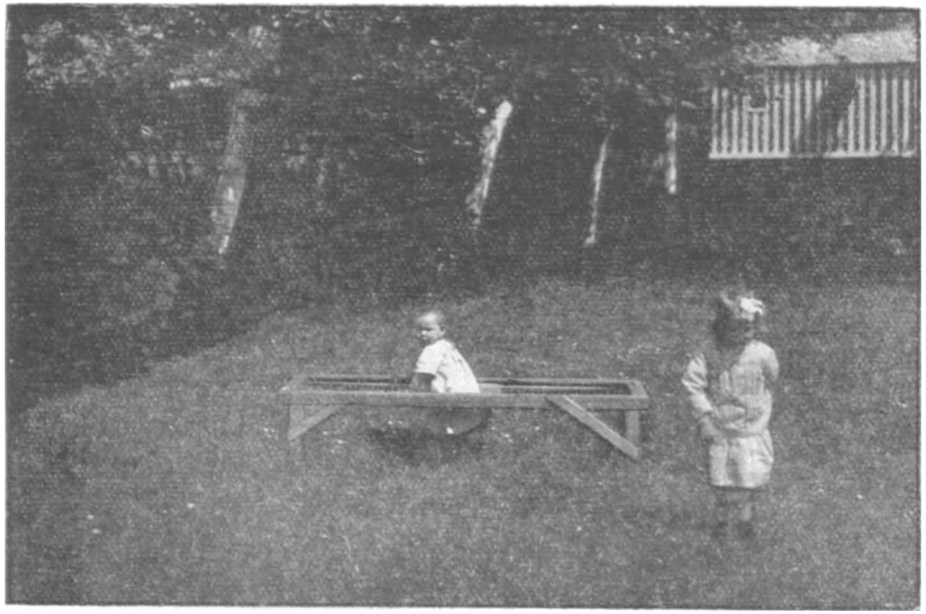

Toestel om de kinderen te leeren loopen. Vroeger door heel het land verspreid, worden deze loop-banken thans nog in de streek van Zout-Leeuw gebruikt.

Hoe men melk afroomde vóór het gebruik der mechanische afroomers. De melk wordt overgegoten in een twingtal geverniste pannen voorzien van een sleufje. De boerin plaats den duim op deze sleuf om de vloeistof te laten wegloopen en alzoo den room in den pot te houden.

Te Zout-Leeuw. — De boerenmeiden trekken in groep naar de weide om de koeien te melken. Zij dragen kruik en emmer op de bekoorlijke wijze der wijnvaas-draagsters uit oude tijden.

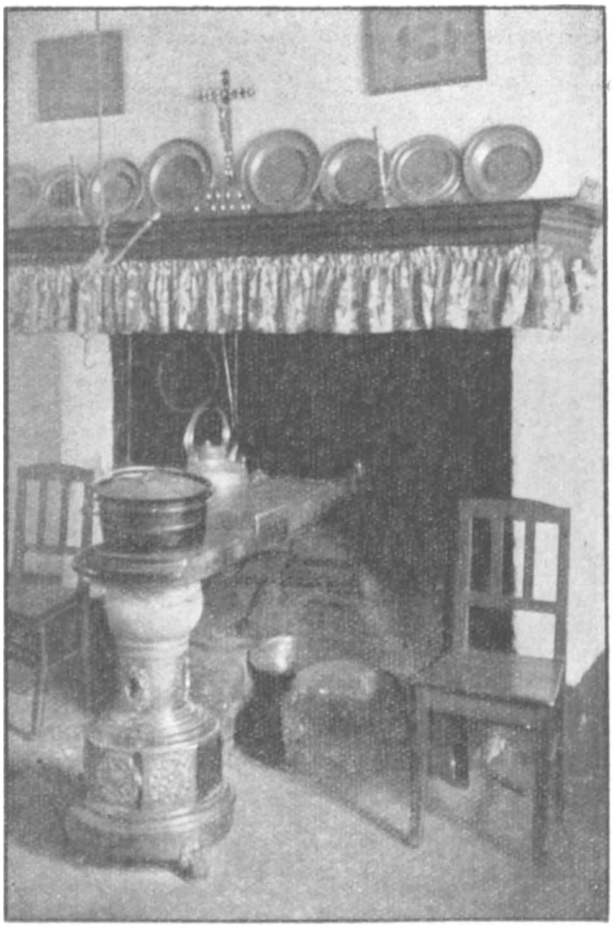

Binnenzicht van een boerenhuisje in de streek van Zout-Leeuw. — Vroeger maakte men vuur op de plaats waar thans den kolenbak staat; de opening was afgemaakt met baksteenen. Boven de leuvenschen kachel hangt een windasje, om gemakkelijker de zware ketels te lichten die boven het vuur geplaatst worden. Schouwboord versierd met tinnen platen en koperen kandelabers.

De kapel van Bethanië te Zout-Leeuw. — Bezat vroeger een altaarblad en mooie houten beelden die naar Leuven vervoerd zijn.

De geloovingen komen er de genezing der kinderziekten afsmeeken, en hechten, als ex-voto's, linten aan het traliewerk. Elke geloovige neemt een stuk van het lint van den bedevaartganger die vóór hem kwam, alzoo een eeuwige « keten » tusschen de pelgrims vormend.

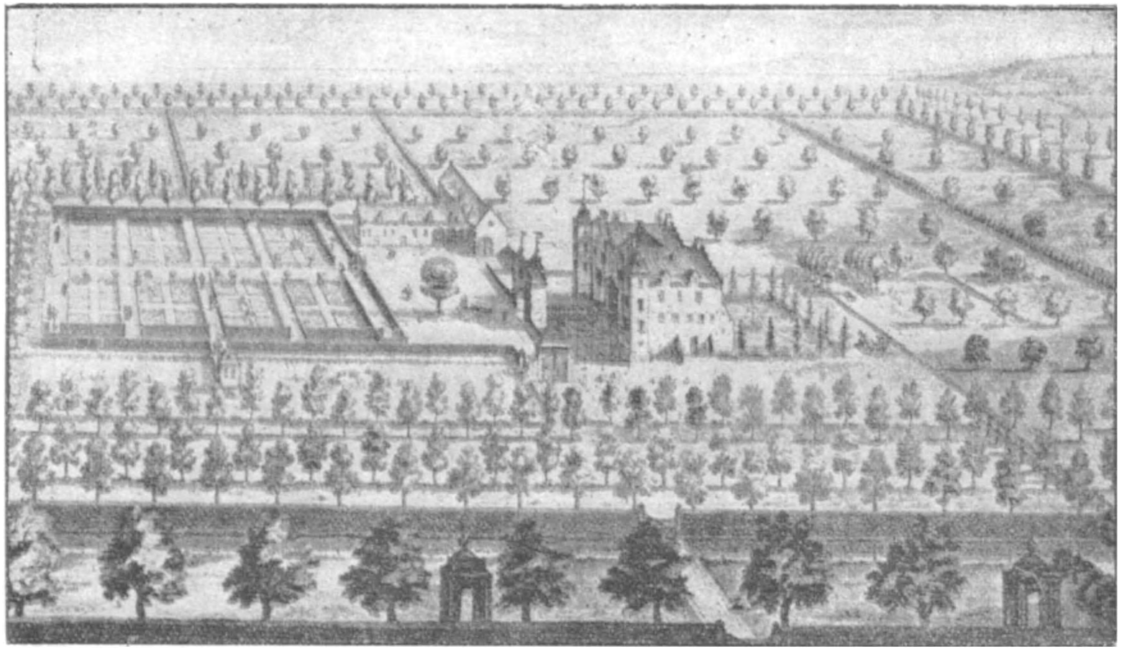

Overname eener gravuur, van onbekenden oorsprong en erg beschadigd, van het kasteel en de hoven van Zout-Leeuw in de XVIIIe eeuw. Men bezit geen juiste gegevens omtrent de ligging van dezen eigendom. De Provinciale Dienst der Opzoekings zou zelfs hierover gaarne nauwkeuriger inlichtingen ontvangen.

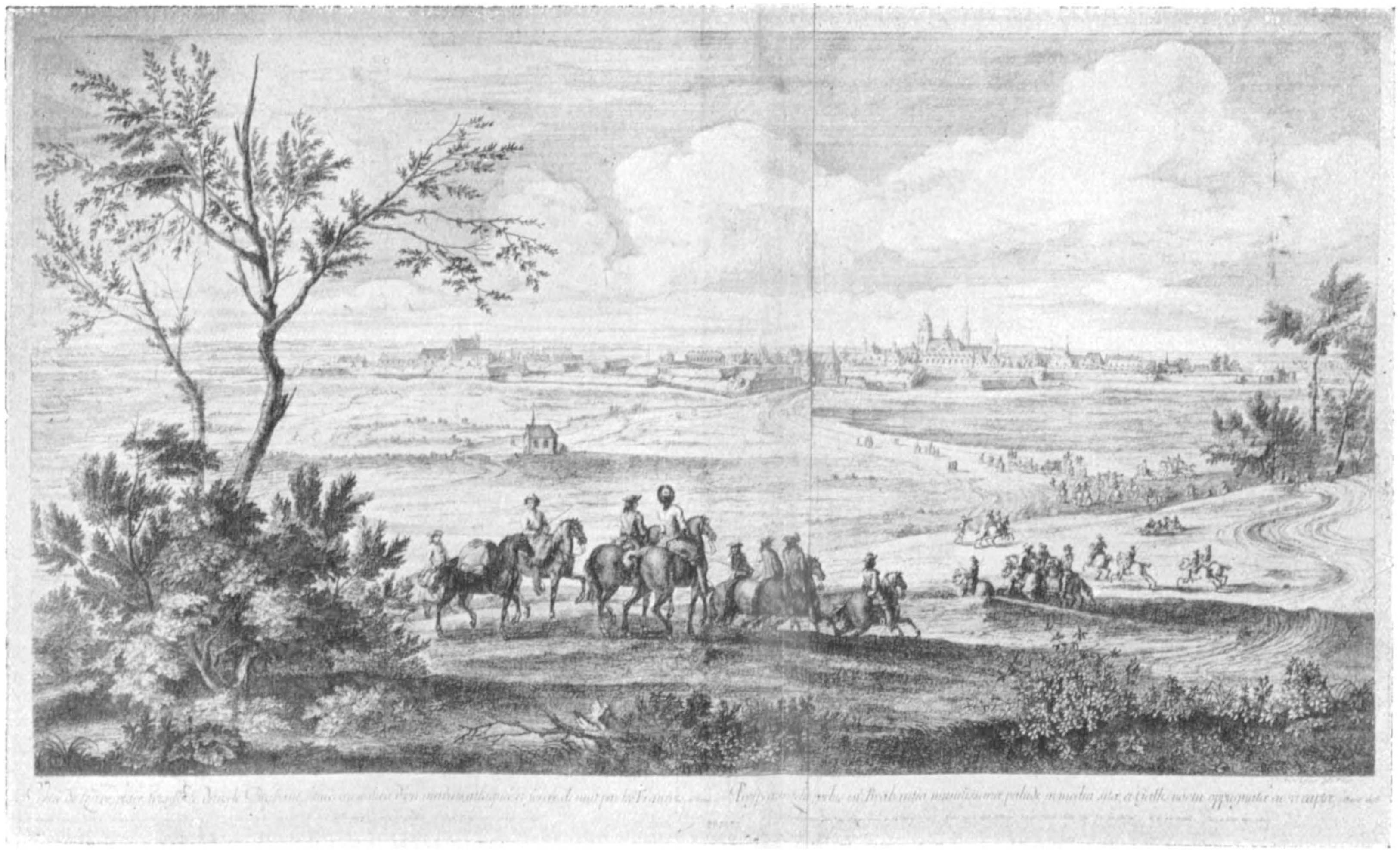

De gravuur van Vander Meulen (1678), gemaakt na de inname van Zout-Leeuw in de loop van dat jaar door Lodewijk XIV.

de kunst. De kerk werd met buitengewone pracht versierd. De gemeente deed een raadhuis in Renaissance stijl bouwen. De rederijkers *Leliekens uit de Dalen*, met hun kenspreuk « Jonst voor Const », behaalden verscheidene prijzen op den grooten wedstrijd van 1561. Leeuw zond steeds afgevaardigden naar de Staten van Brabant en was ook vertegenwoordigd bij den troonsafstand van Karel V.

Verval. — Het verval begon in de XVIe eeuw, onder de regeering van Philips II, die zeer rampspoedig was voor onze gewesten. Door de blokkade der Schelde (verdrag van Munster 1648), werd het ekonomisch leven onzer Vlaamsche steden met lamheid geslagen. Allen, waaronder Leeuw, gelukten er niet in zich later weder op te richten.

Leeuw was toen bijna gedurig bezet door een garnizoen dat in vredestijd een ware plaag was; de slecht bezoldigde soldaten teerden op den rug der inwoners. De stad ging gebukt onder de schulden en er heerschte groote armoede. Men zag de bevolking uitwijken om elders een beter bestaan te zoeken.

Hoewel de Hervorming in de stad haast geen aanhangers vond, kon zij aan de gestrengheid van den bloeddorstigen Alva niet ontsnappen. Daar zij aan den Prins van Oranje, Willem den Zwijger, de poorten der stad had geopend zonder weerstand te bieden, vermits het garnizoen versterking was gaan bieden naar Thienen, werd burgemeester Jan van Eertrijcke onschuldig ter dood veroordeeld, den 29^{n} October 1568.

De ellende en ontvolking waren zoodanig toegenomen dat de stad in 1615 ongeveer 1300 inwoners telde, tegen 5579, in 1435.

In het begin der XVIIe eeuw, kon Leeuw zich eenigszins ekonomisch wederoprichten; de bevolking klom in 1625 tot 1400 zielen, doch slonk weldra om steeds tusschen 1100 en 1000 zielen te schommelen.

Daar de Spaansche regeering Leeuw tot een versterkte plaats van eersten rang wilde herbouwen, begon men in 1670 met het aanleggen van nieuwe vestingen; in 1672 werd het Scholierenklooster gesloopt en vervangen door een citadel.

In het jaar 1678, werd de stad, na verdediging door de Spanjaarden, door de Franschen ingenomen. Lodewijk XIV was met dit wapenfeit zoodanig ingenomen, dat hij door den Brus-

selschen schilder, Vander Meulen, een teekening van het beleg der stad deed maken. Deze droeg o. a. het volgende opschrift : *Vue de Leuwe, place très forte dans le Brabant, située au milieu d'un marais, attaquée et forcée la nuit par les Français, en l'année 1678.* Ook werd een herinneringspenning geslagen.

Gedurende den Spaanschen successieoorlog kon het Spaansch-Fransche leger het hoofd niet bieden aan de door Marlborough aangevoerde bondgenooten. Na een kort beleg viel Leeuw in zijne handen (1705). Het volgende jaar, wilden de Franschen de stad heroveren, doch het leger van Villeroi werd te Ramillies verslagen (1706).

Gedurende de Brabantsche omwenteling was Leeuw bezet door het leger dat onder bevel stond van Van der Meersch. Bij den slag van Neerwinden, werd een Fransche troepenafdeeling te Leeuw uit zijn stellingen geworpen door veldmaarschalk prins van Wurtenberg.

Toen België onder Fransch bewind kwam en een nieuwe bestuurlijke indeeling kreeg, werd Zout-Leeuw de hoofdplaats van een kanton. Het tegenwoordig kanton bestaat uit de volgende gemeenten : Zout-Leeuw (2.295) (1), Budingen (1.889), Dormaal (569), Geet-Betz (2,536), Graasen (438), Halle-Booienhoven (1,872), Heelen-Bosch (360), Melk-Wezer (481), Neerlinter (1.288), Orsmaal (798), Rummen (1.538).

Zout-Leeuw genoot vroeger van de voordeelen harer gunstige ligging aan de splitsing van de groote Rijnbaan naar Brussel en Antwerpen. Het trekken van den nieuwen verkeersweg van Thienen naar Sint-Truiden over Dormaal liet Zout-Leeuw ten Noorden volkomen afgezonderd. Toen begon de doodslaap die nog voortduurt. Het aanleggen van den steenweg naar Dormaal en van de spoorweglijn Thienen-Tongeren heeft maar weinig opfleuring gebracht.

Wij zijn geneigd dezen noodlottigen toestand te betreuren, edoch, is het niet grootendeels aan zijn afzondering te danken, dat Leeuw de rijke kunstschatten van een vervlogen luister heeft kunnen overleveren van geslacht tot geslacht en dat zijn ouderwetsch uitzicht, vol aangrijpende bekoring, haast ongeschonden door de eeuwen heen werd bewaard?

MAURICE PEREMANS.

(1) Bevolkingscijfer op 31 December 1923.

De Zandtapijten bij de Processie van O.-L.-Vrouw op den Ossenweg.

De Z. E. Heer Deken Van Roey, verhaalde ons vóór ettelijke jaren, de zoo eenvoudige en aanminnige legende van O.-L.-Vrouw van den Ossenweg, waardoor het wonderbeeldje met een kroon van godsvrucht en betrouwen omkranst werd (1).

Niet alleen wordt deze legende ons verteld, door de twee ossen en den ploeg, gebeiteld in het vergulden voetstuk, waarop het schoon beeldje troont in Spaansche kleedij, maar ook telken jare, wordt dit nog op een niet onaardige wijze gedaan in de processie, die haar omgang doet op den Zondag na den 25ⁿ September. Daar zien we een onverwachten groep : twee ossen, geleid door een godvruchtigen landbouwer in blauwen kiel, trekken langzaam en met gemeten tred een ploeg voort. Of de man bewust is van z'n gewichtige taak !

Een andere, en dit is wel de voornaamste bijzonderheid, kenmerkt deze processie nog; steeds wordt de aandacht en de bewondering van het volk er op gevestigd. Wij bedoelen de zandtapijten.

De ingegoten menigte bedevaarders kan ze bewonderen naast de rustaltaren, waarop de zegen met het Allerheiligste gegeven wordt. Eén deze altaren is opgericht aan het kruispunt der veldwegen, in de schaduw van een prachtigen lindeboom, wiens weelderig loover scherp afsteekt tegen den bleekblauwen hemel; een ander staat half verdoken, tusschen de takken eener haag.

Hier, zooals op de andere gezegende plaatsen, waar de oude gebruiken niet te loor gingen en zelfs hun schoonheid niet verloren, zal geen moeite gespaard worden om de rustaltaren, waarop een oogenblik het gouden Ostensorium rusten moet, met al de mogelijke pracht te tooien. Bloemen en loover worden overvloedig gebruikt en hier of daar zou een opmerkzaam oog wel een stukje kant kunnen vinden.

Maar toch mogen de zandtapijten de merkwaardigste versiering heeten. De zandtapijten aan dewelke de landlieden met

(1) L. Van Roey, *O.-L.-Vrouw van den Ossenweg.* Zout-Leeuw, Ch. Peeters, 1913. — *Brabantsche Folklore :* « De Legende van O.-L.-Vrouw van den Ossenweg », 4ᵉ jaargang, blz. 182.

zoo'n onvermoeibaar geduld werken en hun openhartigheid te kennen geven, is een kunst misschien wel wat ruw, maar zoo eenvoudig schoon, zoo diep van geloof doordrongen als het werk van een Primitief.

Om onze beschrijving beter te doen verstaan geven we een schema naar een penteekening.

Vooreerst dient vermeld, dat deze versiering niet aan willekeur overgelaten is. Ze wordt bestuurd door een man met « vakkennis » iemand die er « hand van heeft » en de noodige wenken geven zal aan zijn bereidwillige medehelpers.

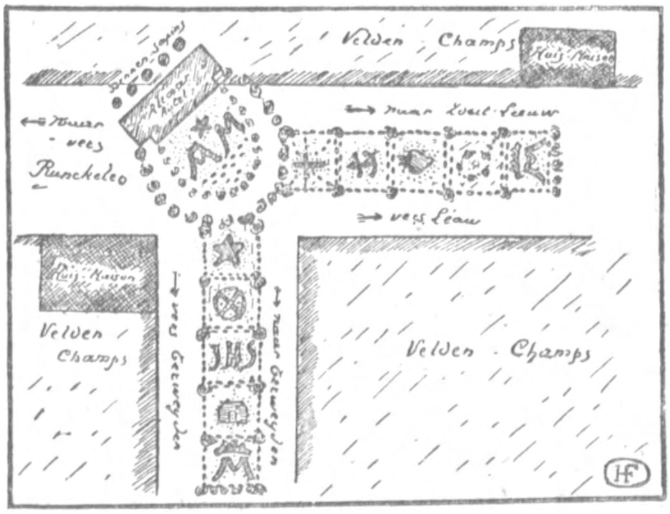

Schema der zandtapijten vôór het rustaltaar, opgericht voor de processie van O. L. V. van den Ossenweg.

De « vakman », alzoo door ons betiteld, doet vooreerst, in 't midden van den weg, een dikke laag goudgeel zand leggen. Daarna doet hij die strook gelijkmaken, juist als een tapijtlooper. De verhoudingen vastgesteld, zal hij hem onderverdeelen en op den zand de motieven der zinnebeelden teekenen. Dan zullen de medewerkers zijn aanduidingen volgen voor het kiezen der bloemen, en voor het leggen van witte, gespikkelde, gele, bruine of zwarte boontjes. Ook worden sneeuwwitte acacia bolletjes gebruikt. Dit werk voltooid, wordt er rond de teekeningen rood of blauw gekleurd zand gelegd.

Al deze kleuren, hoe scherp ook afwisselend van toon, zijn

volgens den besten smaak vermengd, en vormen een harmonisch geheel. De « vakman » mag met recht fier zijn over dat flink werk.

Enkel dienen nu de zijkanten nog wat opgesmukt te worden om nog meer luister aan de zandtapijten te brengen.

Nu kan de processie aankomen. Onze goede landlieden hebben hun taak voleindigd, het langdurig werken, het afmattend gekromd steen, naar den grond gebogen, heeft hen wel wat vermoeid; niettemin rechten zij fier den kop, het hart vol vreugd, om het gelukken van zulk een schoon tapijt, God en Jezus'zoete Moeder ter eere.

Vurig gebed van eenvoudigen van harte.

JEAN-CH. PEETERS.

Volkssagen en Legenden van Zout-Leeuw.

Volkssage van het Ven bij Zout-Leeuw. — Lang, heel lang is het geleden, maar om de waarheid er van te bevestigen, zou elke echte, oude Leeuwenaar, zijn hoofd op den kapblok durven leggen.

Vóór vele eeuwen was Zout-Leeuw een rijke en trotsche stad, vol prachtgebouwen en kasteelen, zoodat de vorsten zelfs de gedachte opvatten er hun hoofdstad van te maken. Fier en uitdagend rezen de dikke, grijze torens ten hemel, als de verpersoonlijking van de vele hoovaardige rijken die ze beschutten. Tevergeefs klopte de arme bedelaar aan de poort van de kasteelen, ze bleef gesloten of, zoo ze openging, dan was het slechts om een hond uit te laten, die de arme lieden verjoeg. De heeren moesten immers gerust hun dagen in luiaardij en hun nachten in braspartijen kunnen doorbrengen. Nergens anders vonden de armen troost, dan bij hun barmhartigen doch rechtvaardigen God, aan wien ze vroegen het hart der kasteelheeren te vermurwen. Hun gebed werd verhoord. Op een guren kerstnacht zond God den engel Gabriël, verkleed als bedelaar, naar de trotsche stad der rijken. Biddend en bedelend ging de engel van deur tot deur, maar nergens vond hij iets dan wreede afwijzingen en barsche scheldwoorden. Nu was de maat vol : Zout-Leeuw zou niet langer meer bestaan.

Klagend gierde een scherpe Oostenwind rond de versterking; woest en wild joeg de sneeuw door de donkere lucht; een groote storm was nakend. Op Gods bevel zakte de bodem; wild-rollende golven klotsten huilend tegen de machtige muren; het water werd sterker en sterker; alles werd omvergeworpen, en als met één wanhoopskreet zonk de groote stad, met haar feestvierende rijken in de diepte.

's Anderendaags 's morgens ontwaarden de gespaarde armen, door den grijzen mist een uitgestrekt meer, op de plaats waar vroeger de stad stond. Uit de donkere diepte scheen nog een dof geklaag op te stijgen. Verwonderd, en vol vrees voor hun God, vluchtten zij de vervloekte plaats en gingen wat verder een andere stad stichten : het huidige Zout-Leeuw (1).

FR. HENDRICKX.

Legende van O.-L.-Vrouw van den Ossenweg. — Na hun glorierijke H. Leonardus, de machtige patroon van hun schoon en lieflijk stadje, is er niets ter wereld, waar de Leeuwenaars meer van houden, dan van het klein en beminnelijk beeldje van Onze-Lieve-Vrouw van den Ossenweg. De Ossenweg is een gehucht van Zout-Leeuw, waar, vóór vele jaren, zooals de naam het aanduidt, een ossenstal bestond, ten gebruike van de boeren uit den omtrek.

Als men een zeer oude overlevering mag gelooven, bestond het beeldje reeds in het begin der XVIe eeuw, iets wat de kostbare gewaden, naar een Spaansch gebruik, wel schijnen te bevestigen. In alle geval, het volk heeft niet lang moeten zoeken naar den oorsprong en de ontwikkeling van de vermaarde bedevaartplaats. Ziehier hoe ik het hooren vertellen heb :

(1) Het diep en vischrijk meer werd, in de XIX[e] eeuw, drooggelegd en in vruchtbare weilanden herschapen.

Deze sage werkte te sterk op de volksverbeelding, opdat ze niet zou voortgezet worden. Zoo wordt er b. v. nog verteld, dat een vrouw, die gras sneed langs den oever van het meer, een rooden draad op het water zag liggen. Ze trok hem bij en zag na korten tijd het kruis van een kerk te voorschijn komen. Verschrikt, liet ze den draad los en nam de vlucht. « Zoo ze had blijven trekken, beweert het volk, zou zeker de gansche stad opnieuw boven water gekomen zijn. »

Dit om er op te wijzen, hoe een sage zich soms altijd verder en verder ontwikkelt. Voor het historisch bestanddeel van het verhaal, zie P.-V. BETS, *Zout-Leeuw*, II, blz. 150.

Vroolijk en ieverig was boer Jan op een schoonen Lentedag, zijn land aan 't beploegen. Traag en met wiegenden tred schoof zijn ossenspan vooruit langs de lijnrechte vore. Boerken floot dat het een plezier was om hooren, terwijl hij met z'n zweep de lucht geeselde dat het kraakte. Alopeens hoorde hij een klein gekras aan z'n ploeg; hij keek, en daar vóór hem, op de blinkende vettige aardkluiten lag een schoon splinternieuw Lieve-Vrouwbeeldje. Vol verwondering sloeg Boerken de handen in mekaar en ging eerbiedig, na zijn werk, het beeldje aan een naburigen eikenboom hangen. Thuisgekomen vertelde hij natuurlijk zijn wedervaren en spoedig was de Lieve-Vrouw door al de landbouwers der streek gekend. Daar bleef het niet bij, want de gunsten die men er verkreeg, de zieken die er genazen, verspreidden heinde en ver de faam van het wonderbeeld. Ontelbare bedevaarders kwamen naar den Ossenweg; groote en milde giften werden er gedaan, zoodat men in 1538 reeds een kapel kon bouwen. Niemand ging ongetroost weg, zooals de vele *ex voto's* in de huidige kapel, het nog getuigen. In één woord, de Ossenweg werd een van de voornaamste bedevaartplaatsen van Brabant en bleef het tot op onze dagen, niettegenstaande het moeilijk verkeer.

FR. HENDRICKX.

De Lieve-Vrouw van de Brug. — De vreemdeling, die Zout-Leeuw komt bezoeken, verlaat, om zoo te zeggen, slechts met tegenzin, dit vreedzaam en artistiek stadje. Hij zal er zoolang mogelijk, door de stille straten, droomend blijven rondslenteren als om z'n mystieke impressies zoo diep mogelijk in zich vast te leggen, iets wat hem wel zal gelukken, want veel spreekt er daar van eenvoud, van oudheid en kunst.

Eén van de aangenaamste verrassingen, die aldus den eenzamen wandelaar te wachten staan, is wel het kapelleken op de zoogenaamde Onze-Lieve-Vrouw Brug; een eigenaardig grijs ing met glazen deurtje waardoor de Moedermaagd met het aardig kindje strak kijkt naar het voorbijspoedend zingend water van de Kleine Geete. De gedachte, dat dit antiek beeld z'n geschiedenis moet hebben, zal oogenblikkelijk in hem oprijzen en inderdaad, het kapelleken heeft een geschiedenis en een legende.

Naar ik uit den mond van eenige oude lieden vernam, zou die Madonna stroomopwaarts langs de Geete, van Diest naar

Zout-Leeuw gekomen zijn : een wonderbeeld dus. De Leeuwenaars zouden het dan op de brug in een kapel geplaatst hebben, waar het altijd een der meest vereerde beelden van Zout-Leeuw gebleven is. Verder heeft deze legende zich niet ontwikkeld; zelfs is ze niet algemeen gekend.

In feite echter, werd, vóór meer dan driehonderd jaar, die kapel daar geplaatst door een schipper, die z'n handel onder de machtige bescherming van de « Ster der Zee » wilde stellen en tot onderhoud van het beeld een half bunder goed achterliet. De Geete was toen bevaarbaar; in Zout-Leeuw telde men zelfs tot 35 schepen, die elk jaarlijks gemiddeld 12 reizen ondernamen. Tijdens de Fransche revolutie werd het goed, dat het onderhoud der kapel moest verzekeren, verkocht, en ten jare 1893 liep het beeld gevaar van te verdwijnen, daar de oude boogbruggen, die onnuttig geworden waren, afgebroken werden. Door toedoen van de Leeuwenaars echter, werd het luisterrijk op de nieuwe brug ingehuldigd, waar het nog heden prijkt als een herinnering aan den vroegeren bloei van Zout-Leeuw, als een stille getuige van lang vervlogen grootheid (1).

FR. HENDRICKX.

De Inhuldiging van de Tentoonstelling.

De tentoonstelling van Zout-Leeuw werd den 6n Juli 1924 ingehuldigd. Die inhuldiging had plaats zonder groote plechtigheid, eenvoudig, ofschoon een groot aantal overheden er aan gehouden hadden daar aanwezig te zijn. De heer minister van Kunsten en Wetenschappen had er zich laten vertegenwoordigen door den heer Daxhelet, algemeen bestuurder bij dat Departement. De heer gouverneur, baron Beco, had zich doen vertegenwoordigen door den heer Richard, bestendig afgevaardigde.

(1) Wat het historische gedeelte betreft, cfr. het weekblad *De Leeuwenaar*, 1893. P. V.

De oorspronkelijke kapel was in steen gebouwd. 't Is slechts sinds 1893, dat men het huidige, ijzeren kapelleken er gezet heeft, om niet te veel plaats in te nemen.

Over Zout-Leeuwsche sagen zie nog : A. DE COCK en IS. TEIRLINCK, *Brabantsch Sagenboek*, I, 48, 50, 186; II, 157, 246; III, 241. (*Redactie*).

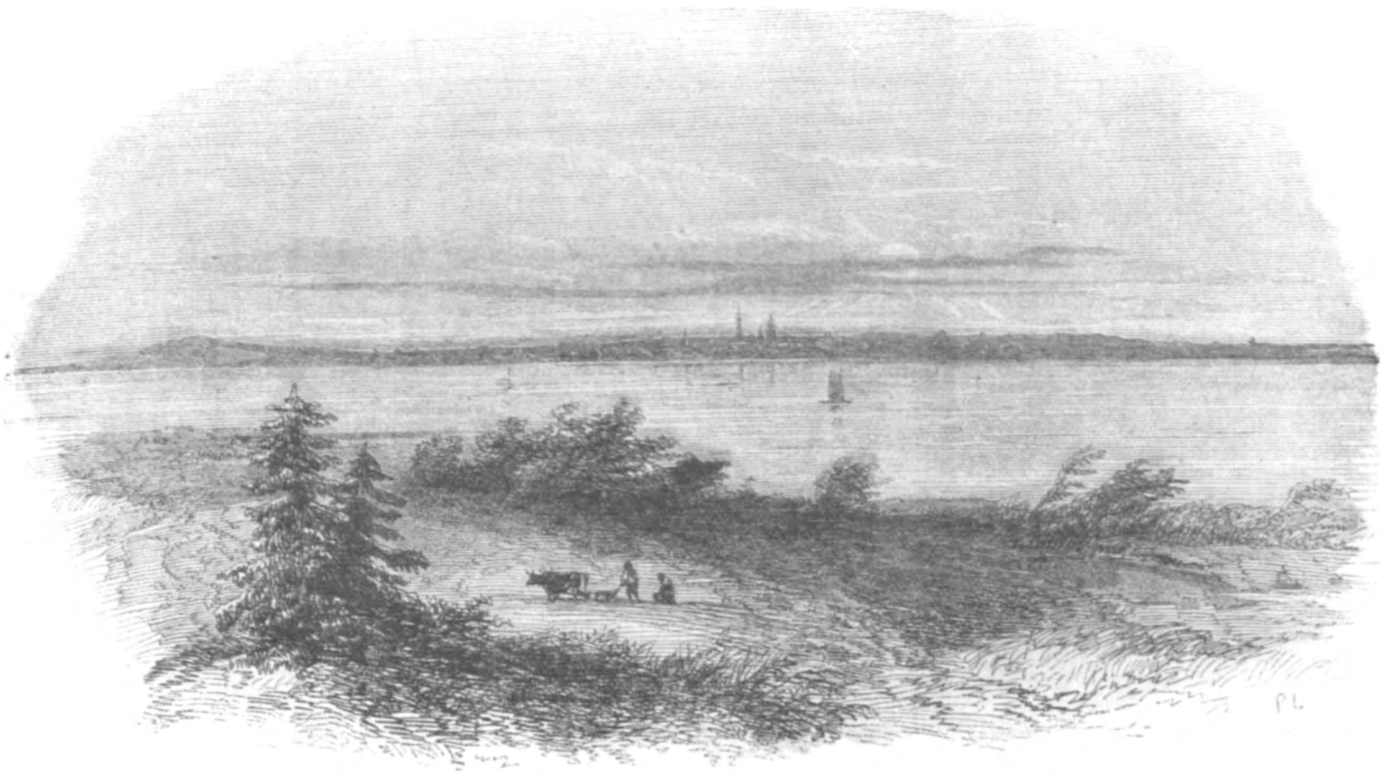

Het meer van Zout-Leeuw. — Vroeger bezat Zout-Leeuw een meer van ongeven 95 hectaren oppervlakte, dat zelfs een der bijzondere natuurlijke verdedigingsmiddelen der gemeente was. Het meer werd drooggelegd tusschen 1841 en 1844. De vroegere bodem is thans weiland. (Overname eener oude gravuur van Moke: « Belgique Monumentale, Historique et Pittoresque », 1844). Het meer heeft zijn oorsprong te danken aan de ontginning der turflagen (zie charter van Hertog Jan I, 1278). De gemiddeldte diepte was ongeveer 2 meter, op sommige plaatsen merkelijk dieper. Het was zeer vischrijk.

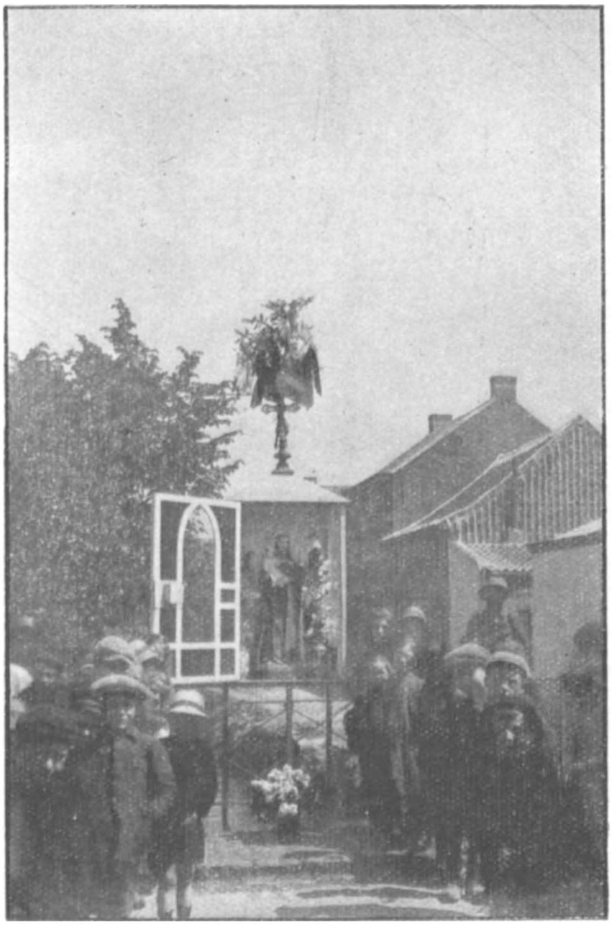

Het kapelletje van O. L. V. der Brug, te Zout-Leeuw, voorzien van een Meiboom.

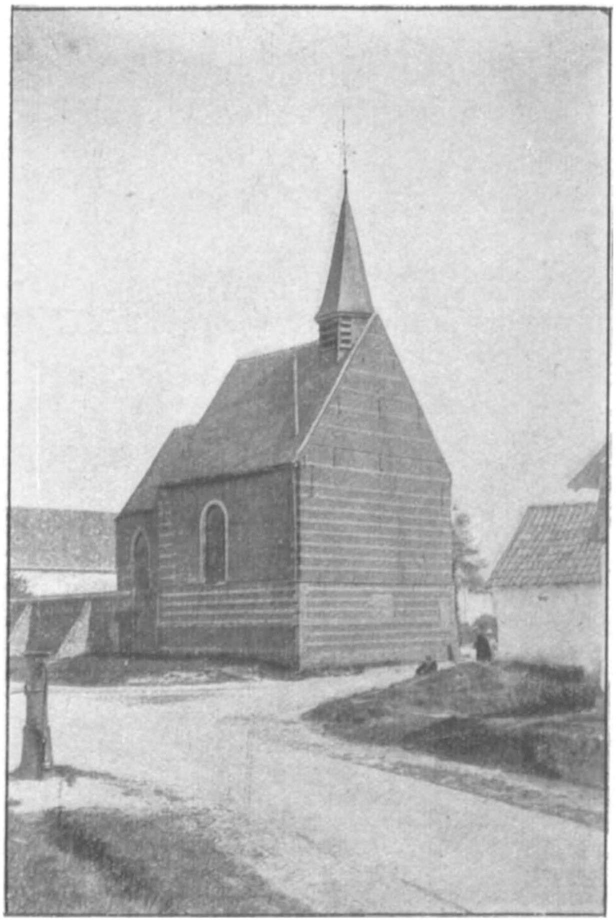

De O. L. V. kapel van den Ossenweg, te Zout-Leeuw. — Opgericht in het jaar 1538.
Vergroot in 1904.

Het beeld van O. L. V. van den Ossenweg, te Zout-Leeuw. — Aangeroepen voor de genezing van het vee en het gelukken van den oogst. Het voetstuk van het beeld is in hout gesneden. Men veronderstelt dat dit beeld in de velden werd gevonden in het begin der XVIe eeuw. Het werd gekroond in het jaar 1913.

Kruisbeuk (rechts) der O. L. V. kapel van den Ossenweg.

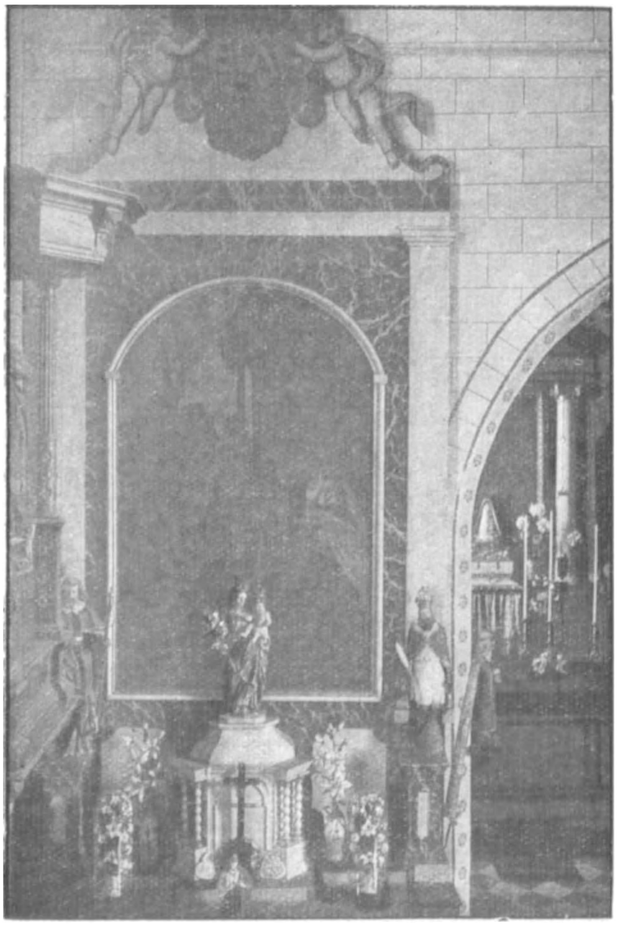

Kruisbeuk (links) der O. L. V. kapel van den Ossenweg.

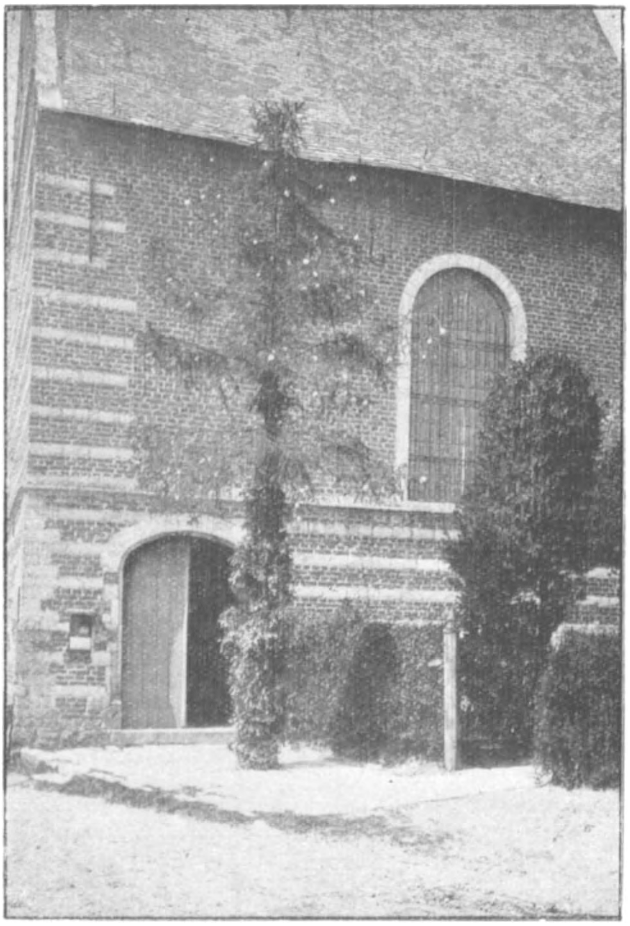

Ingang der O. L. V. kapel van den Ossenweg. — Vòor de deur is een Meiboom geplant, een mastboomtje met papieren bloemen getooid. Het gebruik van 't Meiboomplanten verdwijnt. Voor eenigen tijd werden er nog vòò 's burgemeester deur geplant.

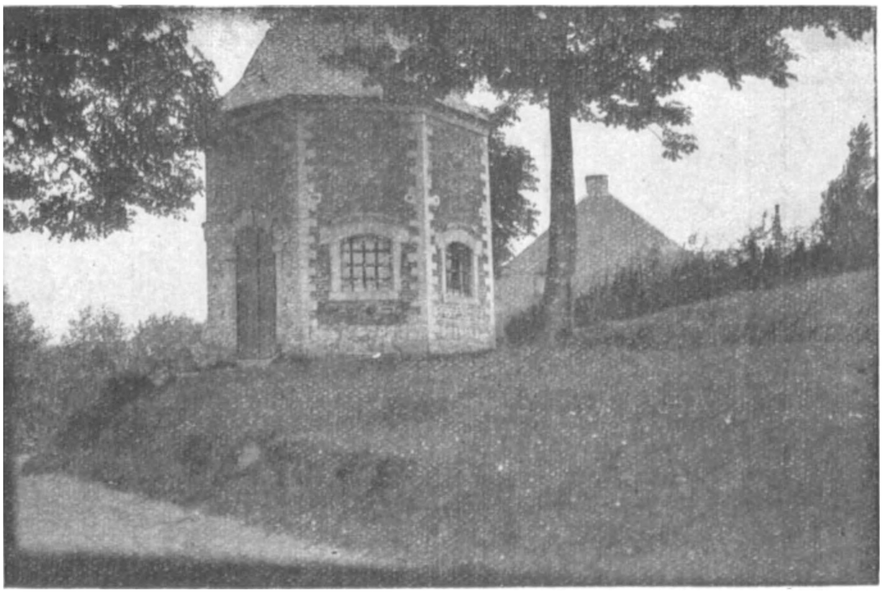

Eigenaardig achthoekig kapelletje, gedekt met een bevallig dakwerk, te Ransberg.

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Halle-Boyenhoven. — Sint-Bartholomeuskerk. Doopvont in blauwen steen, vier verschillende zijden voorstellend. Hoogte : 0 m. 85; omtrek : 3 meter; Diepte der kuip : 0 m. 30. Romano-byzantijnsche stijl (XIe eeuw). Komt waarschijnlijk voort van de abdij van Sint-Truiden, waarvan de kerk afhing.

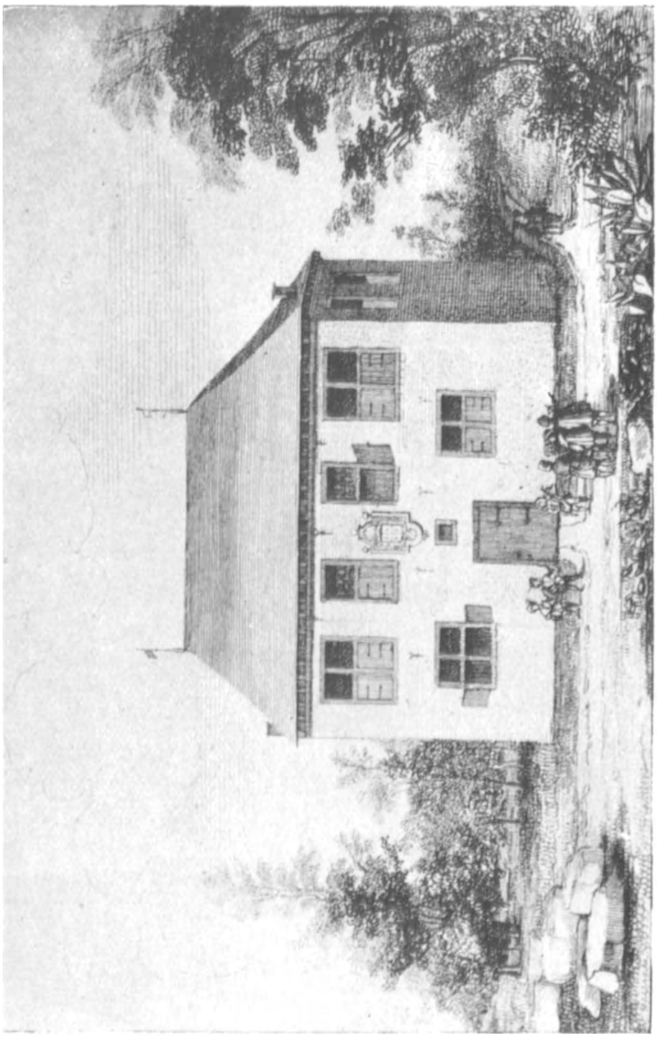

Oude munt, te Rummen, werd later lokaal der Sint-Sebastiaansgilde, thans afgebroken.
(Volgens een oude gravuur der platenverzameling der stad Brussel « Cabinet des Estampes ».)

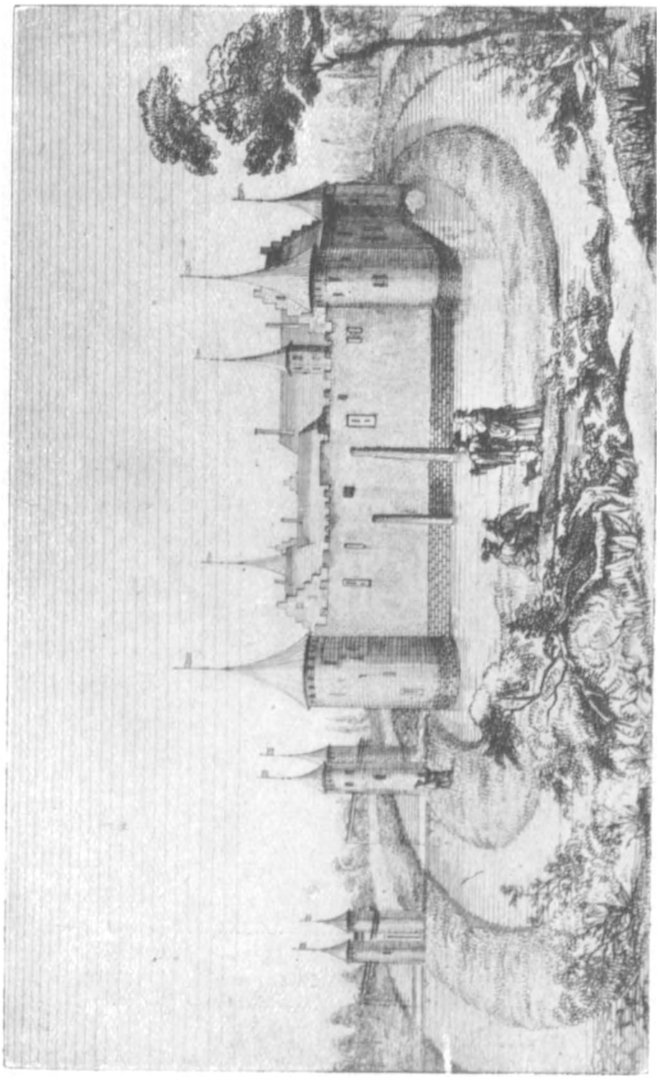

Het oud kasteel van Rummen, volgens een plaat van het « Cabinet des Estampes » van Brussel.

Rummen. — Grafsteen waarop twee figuren in verheven beeldwerk, een edelman en zijn vrouw, worden voorgesteld, met wapenschilden, XVIIe eeuw. — Geplaatst in den buitenmuur der kerk.

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Geel-Betz. — Eikenhouten beeld, een lezende Sinte-Anna voorstellend. Moderne polychromie. Begin XVIe eeuw.

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Neerlinter. — Sint-Follianuskerk. — Doopvont in blauwen steen, achthoekige kuip met fries; deze is versierd met 4 voorruitspringende koppen en daaronder met fijn loofwerk. Achthoekige voet in een vierkante bazis gevat, op den hoek waarvan leeuwtjes op schilden staan. De kuip draagt twee maal den datum 1551.

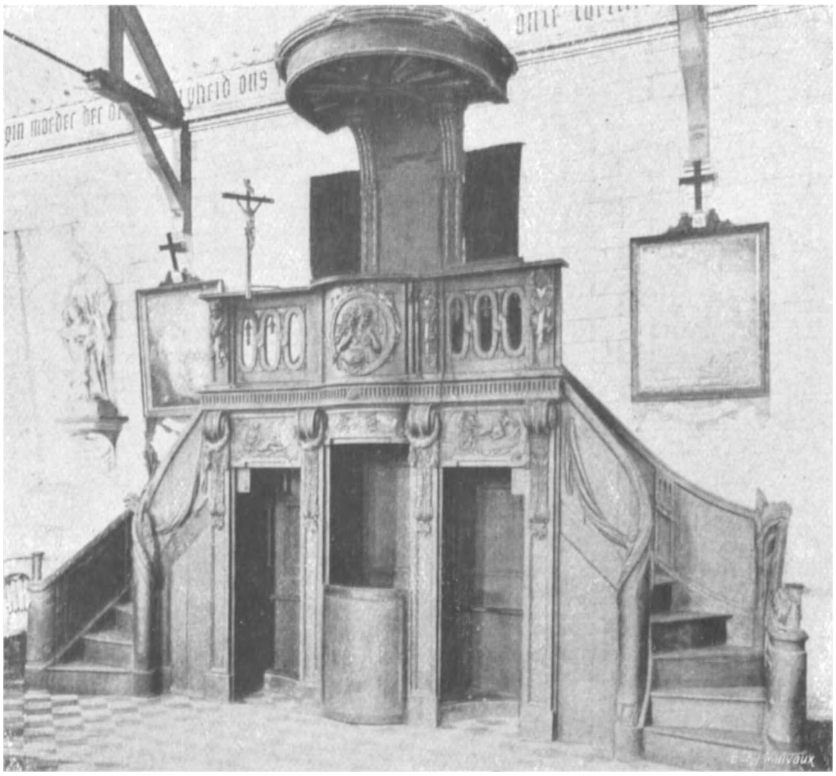

Inventaris der Kunstwerken van Brabant.

Drieslinter. — Kerk van het H. Hart. — Eikenhouten predikstoel, boven den biechtstoel geplaatst, met twee trappen en galerij, voorzien van de symbolen der evangelisten, geslaagd en zeer karasteristiek van teekening, stijl L. XVI. Dit meubel, dat omstreeks zes meter beslaat, komt voort van de kerk der E. P. Dominikanen te Thienen.

Onder de aanwezige personnen merkten we ook op : de heeren Raymaekers, Gheude, Dewinde, Defrenne, bestendige afgevaardigden, Heyvaert, provinciaal griffier en talrijke provinciale raadsleden, den heer baron de Dieudonné, arrondissementskommissaris, den heer Cuvelier, Rijksarchivaris, den heer Van Bastelaer, bewaarder van het prentenmuseum, den heer Lucien Crick, konservator aan het museum van het Jubelpark, de heeren Didier, Frederic en Lindemans, leden van de provinciale kommissie en de meeste burgemeesters van het kanton, de gemeenteraadsleden van Zout-Leeuw.

De heer Caluwaerts, burgemeester van Zout-Leeuw, sprak bij die gelegenheid de volgende redevoering uit :

Monsieur le Directeur général,

Messieurs les membres de la Députation permanente et du Conseil provincial,

Messieurs,

J'ai l'agréable mission de vous dire combien nous sommes honorés par l'empressement, que vous avez bien voulu mettre à répondre à notre invitation. En mon nom personnel, au nom du Conseil communal et au nom du Comité organisateur de l'Exposition, je vous en remercie bien sincèrement. Si nous regrettons que M. le ministre des Sciences et des Arts et M. le Gouverneur aient été empêchés de venir présider cette inauguration, nous les voyons, avec plaisir, dignement représentés par leurs délégués, l'éminent directeur général, M. Daxhelet, et notre aimable et sympathique député permanent, M. Richard.

Répondant à l'initiative de l'organisme provincial « Le Folklore », la vieille cité de Léau réveille, aujourd'hui, ses années d'antan. Elle a réuni les survivances d'un passé florissant, qui évoquent, dans le cadre de sa cathédrale gothique, type de notre style brabançon, de son hôtel de ville, œuvre de la Renaissance en sa splendeur et de sa Halle aux draps, l'aspect coloré et vibrant de la commune flamande, jalouse de son autonomie communale, indéfectiblement attachée à ses princes, indomptable sous la domination étrangère, pénétrée, avec ses émules de jadis : Louvain, Bruxelles, Nivelles et les autres, de l'aspiration vers l'unité belge, terme intangible de notre évolution nationale.

Léau a connu le sort de sa très grande sœur des Flandres, elle vit de vieux souvenirs : où sont les chalands qui mouillaient aux bords de la petite Gette, les drapiers et lombards qui s'affairaient le long du quai, les succursales des banques de Paris? où sont les chambres de rhétorique, les sculpteurs qui fignolaient le bois ou le cuivre, l'artiste prodigieux qui, avec un réalisme rigoureux, concrétisait sa foi profonde, en étageant son tabernacle? où sont les gildes bruyantes, les

pèlerinages où se pressaient les foules, les murs qui permettaient à la ville de s'endormir tranquille, les moines qui veillaient?

Ils vivent, estompés dans nos traditions, nos légendes, nos locutions, dans le bahut de chêne, les chansons des vieilles, dans les yeux interrogateurs de nos enfants. Le « Folklore » les réveille aujourd'hui, montre des contours, des reliefs, des couleurs, précise la signification et la grandeur du souvenir belge. Sans doute, Léau regrette son âge d'or, mais elle comprend que la nation ne porte pas toujours ses fleurs à la même place : elle se réjouit d'avoir contribué au patrimoine commun de l'histoire et ne désespère pas de voir luire une nouvelle aurore.

Rien autant que votre présence, Messieurs, ne pouvait rappeler à notre cité ses splendeurs de jadis, et elle y est sensible comme une vieille dame, que son suzerain n'a pas oubliée, malgré son grand âge et sa décrépitude. Elle vous répond en ce jour par son loyal et reconnaissant hommage.

Messieurs, nous devons aux travaux et recherches inlassables de MM. les membres du Comité exécutif, et tout spécialement de M. Marinus, qui, tous, ont rivalisé entre eux par le zèle et le dévouement, les heureux aménagements et aspects de l'Exposition. A eux tous, ainsi qu'à ceux qui ont bien voulu honorer de leur présence cette fête, notamment à MM. les délégués du ministre des Sciences et des Arts et du Gouverneur, aux membres de la Députation permanente et du Conseil provincial, ainsi qu'à tous ceux qui ont bien voulu confier leurs trésors artistiques, nous adressons un chaleureux et cordial merci, sans oublier la presse qui, par ses articles élogieux et documentaires, a largement contribué au succès de notre œuvre.

J'ai hâte, Messieurs, de satisfaire votre curiosité, et je vous invite à commencer la visite de l'Exposition, qui, je l'espère, ne vous causera pas de déception.

Bericht

Aan de inschrijvers voor dit bijzonder nummer. — Waarom u niet abonneeren op het tijdschrift « Brabantsche Folklore », gij die belang stelt in kunstwerken, in oudheden, in zeden en gebruiken, en in wetenswaardigheden in 't algemeen, en in die van Brabant in 't bijzonder ? Voor een abonnementsprijs van 10 frank 's jaars zes nummers, alsmede de bijzondere nummers zooals dit, zonder prijsverhooging.

Het volstaat bijgevoegd inschrijvingsbulletijn in te vullen en te zenden aan den Dienst der geschiedkundige en folkloristische navorschingen, 12, Oud Koornhuis, Brussel.

De lezers van dit nummer kunnen voor de drie volgende nummers van den jaargang inschrijven tegen den prijs van 6 frank.

De nieuwe uitgave van den eersten jaargang. — Daar het aantal inschrijvers thans voldoende is om zonder verlies een nieuwe uitgave van onzen eersten jaargang te drukken, zal hiertoe in den loop van den Winter worden overgegaan. De inschrijvers zullen in de maand Januari deze uitgave ontvangen. Nieuwe inschrijvingen worden nog aangenomen mits onmiddellijke opzending van 15 frank, 12, Oud Koornhuis, Brussel.

Boekbespreking. — Wij hebben de aandacht onze lezers te vestigen op een groot aantal tijdschriften, deels door de schrijvers bereidwillig aan ons tijdschrift gezonden, deels door den Provincialen Dienst aangekocht. Plaatsgebrek verplicht ons nadere bijzonderheden uit te stellen tot in April.

De Prijskamp van 1924. — Negen werken werden aan den Provincialen Dienst ingezonden voor den prijskamp van geschiedkundige en folkloristische navorschingen, en zullen in den loop der maand December door de Commissie beoordeeld worden. Het blijkt echter uit een voorafgaande inzage door het Secretariaat dat de ingezonden werken zeer verdienstelijk zijn, en dat deze eerste prijskamp van nu af als een succes mag geboekt worden.

Een nieuwe kring. — Weer hebben wij, in dit nummer, het genoegen de stichting van een nieuwen kring voor geschiedkundige en folkloristische navorschingen te melden. Ditmaal komt het goede nieuws uit Luxemburg. Een kring heeft zich gevormd te Sint-Huibrecht, eene streek rijk aan herinneringen van vroeger tijden. Dank aan de welwillendheid van den bestuurder der Weldadigheidschool, die denkelijk het voorzitterschap van den nieuwen kring zal aanvaarden, zullen de archieven en verzamelingen in de school kunnen bewaard worden.

Folklore en sociologie. — In den loop der maand Januari 1925, zal de secretaris van den Dienst der geschiedkundige en folkloristische navorschingen, in het Instituut voor hoogere studies, Eendrachtstraat, Brussel, eene reeks van vier voordrachten houden over : *De bijdragen van Folklore aan de studie der Sociologie.*

De lezers van « Brabantsche Folklore » worden tot deze voordrachten vriendelijk uitgenoodigd.

Foto's van Zout-Leeuw. — Het huis Balloz van Parijs heeft een volledige verzameling foto's van Zout-Leeuw's kunstschatten uitgegeven (0m24×0m30). Prijs : 90 frank bij M. Ch. Peeters, te Zout-Leeuw.

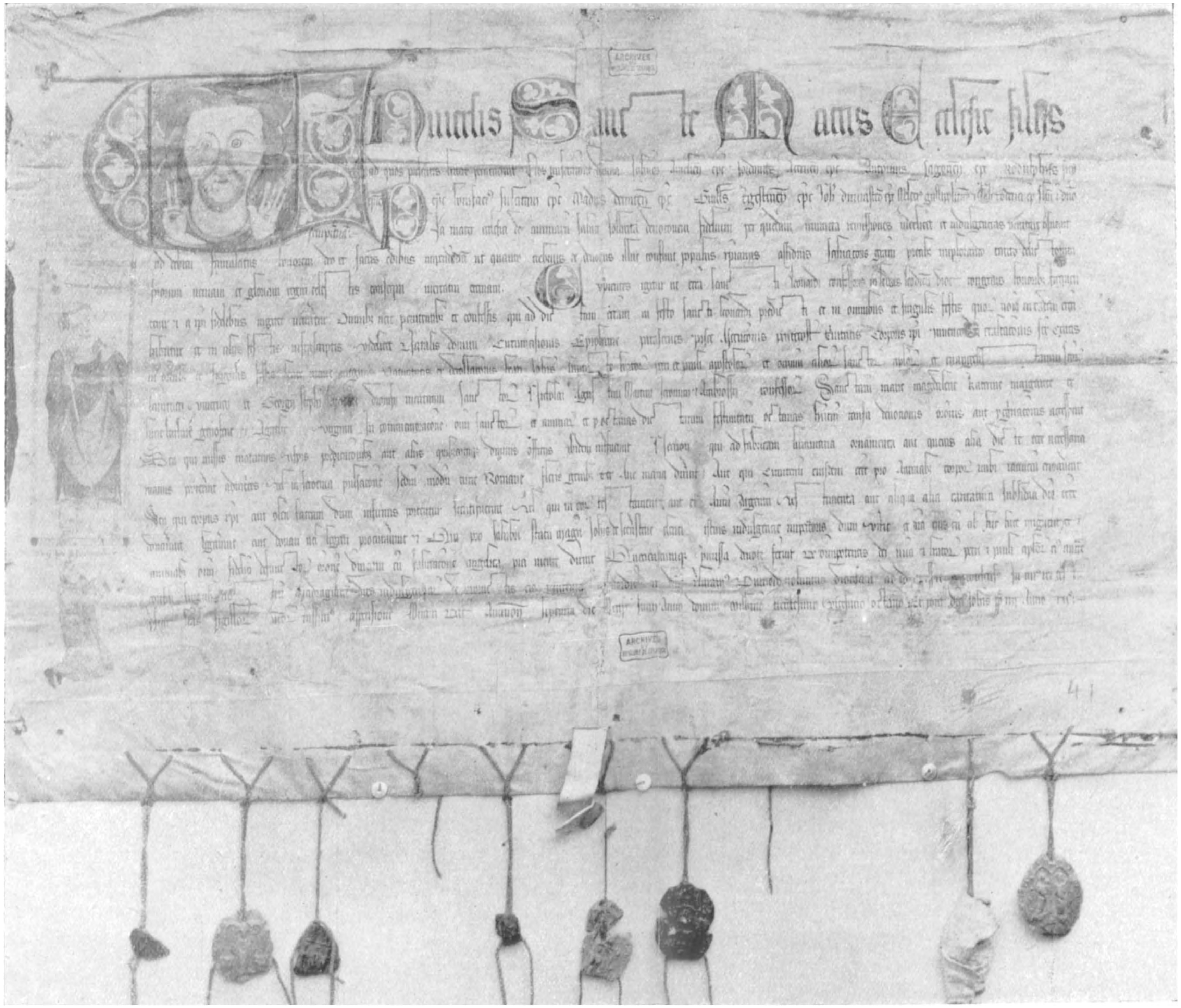

gnon, 1328 (7 Juni). Verleenen van 40 dagen aflaat aan al degenen die na gebiecht te hebben, in de Sint-Leonarduskerk te Zout-Leeuw zullen gaan bidden op zekere feestdagen, alsook aan degenen die er zullen bidden voor de zielerust van Meester Jan de Sceverstene, geestelijke, die den aflaat heeft verkregen.
Oorspronkelijk stuk op perkament voorzien van eenige stukken zegels welke aan touwen hangen. (Kerkarchief-Zout-Leeuw nr 12440A.)

Algemeen Rijksarchief.

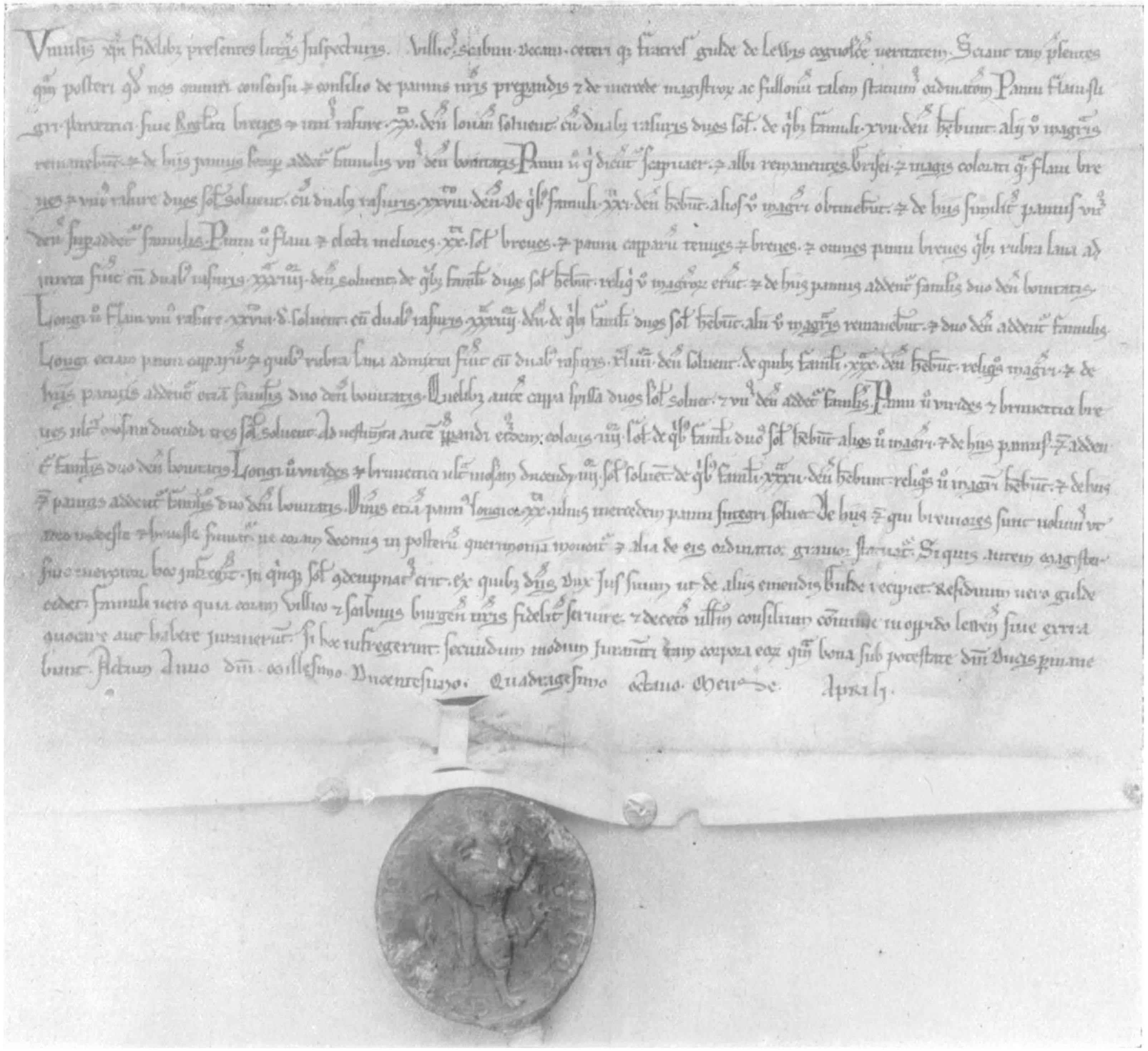

April 1248. De Burgemeester, Schepenen, Dekens en Gildebroeders van Zout-Leeuw stellen, in gemeen overleg, een reglement op voor de bereiding van hun lakens en voor de vaststelling van het loon der meesters en vollers.

Oorspronkelijk stuk op perkament, voorzien van het zegel der stad, in bruin was en dubbelen perkamenten staart. Beschrijving van het zegel: naar rechts staande leeuw. Omschrift: † SIGILLUM HOC EST DE LEWA. Algemeen Rijksarchief.

BERICHT

Na lezing der legende van den Ridder die aan den duivel verkocht was en door Sinte Geertruide verlost werd, zullen onze Vlaamsche lezers wel begrepen hebben dat het onmogelijk was een stuk van zulken omvang te vertalen.

Konden wij echter onze lezers berooven van dit zoo merkwaardig werk, dat de eerste plaats behaalde in den provincialen wedstrijd van 1924?

Eenige bladzijden verder geven wij den beknopten inhoud der thesis die door den schrijver gekozen werd.

DE REDACTIE.

De Legende van den Ridder die zijn ziel verkocht aan den Duivel en door Ste Gertrudis gered werd.

In onderstaande lijnen zal de lezer eene korte samenvatting vinden van een uitgebreide studie, in het Fransch opgesteld en onlangs bekroond.

Het uitgangspunt der opzoekingen was een grafsteen zonder opschrift, maar met twee wapenschilden, op het kerkhof te Heppeneert, nabij Maeseyck, waarvan schrijver de eeuwenoude legende, als kleine kleuter reeds hoorde vertellen, en later opteekende. Daar was het graf van den Kaartridder : *de steen verbeeldde immers, in zijn twee schilden, hier vijf* ruiten, *daar drie* harten. *Hij, die daaronder rustte, had eens zijn have en goed met spel en drank verkwist; toen alles op was, verkocht hij zijn ziel aan den duivel om,* zeven *jaar later, door de H. Gertrudis op de* Duivelsbrug *gered te worden.*

De legende werd in al haar bijzonderheden opgeschreven door den E. H. Johannes Halbach († 1634), een Kruisheer van Maeseyck, en door hem medegedeeld aan Geldolf van Rijckel, die alsdan de beroemde abdij van Sint-Gertrudis, te Leuven, bestierde.

Deze had in 1632 drie levens van de H. Gertrudis uitgegeven. In het laatste, de zoogenoemde Vita Tripartita, *wordt van hetzelfde mirakel gewag gemaakt, doch als zijnde te Nijvel geschied, kort na het afsterven der heilige Abdis.*

De verlossing uit de klauwen van den duivel werd er echter veel ruwer voorgesteld, zoodat menige lezer den geleerden schrijver dit verhaal ten euvel duidde, of er mee spotte. Geldolf van Rijckel voelde zich dan ook genoodzaakt, het aloude verhaal door het relaas van Johannes Halbach te vervangen, toen hij in 1637 zijne belangrijke Historia S. Gertrudis *in het licht gaf.*

De Vita Tripartita *dagteekent uit de XIe eeuw. Men zou dus genegen zijn aan te nemen dat de legende even oud is. Een nauwkeurig onderzoek der talrijke handschriften bewijst het tegendeel. Immers, in geen enkel oud manuscript is het mirakel te vinden; alleen staat het vermeld, als* bijvoegsel, *in een hs. van het begin der XVe eeuw, waaruit het dan nog in twee hss. van dien tijd werd overgenomen.*

We vinden de legende echter afgebeeld op de rijve van de H. Gertrudis, in de laatste jaren der XIIIe eeuw vervaardigd. Toen reeds bloeide zij te Nijvel, met de vereering der H. Ger-

trudis, welke, als patrones der stad, de plaats van den aartsengel Michaël aldaar had ingenomen.

***

Verdere opzoekingen lieten ons toe vast te stellen dat de legende van den Ridder, door S. Gertrudis gered, gesproten is uit die van Theophilus, *op het einde der VIe eeuw in Klein-Azië ontstaan, en wel te Adana in Cilicië (en niet in Sicilië, zooals de* Legenda Aurea *vertelt). Daar had een priester, met name Theophilus, zich aan den duivel overgeleverd om zijn kerkelijke waardigheid opnieuw te bekleeden. Vol berouw, nam hij zijne toevlucht tot Maria en werd door Haar gered.*

Deze legende werd eerst in het Grieksch opgesteld, in 't Latijn vertaald te Napels in de VIIIe eeuw; in de X^e^ door de beroemde Hroswitha, abdis van Gandersheim, in Saksen, en door den Franschen bisschop Marbodus in de XIe berijmd, in de XIIIe eeuw door Gautier de Coincy vertolkt en door Rutebeuf op het tooneel gebracht.

Van Parijs uit, verspreidde zij zich overal. In onze streken vinden we ze reeds in de XIVe eeuw, in een gedicht, door Blommaert en daarna door Verdam, naar het Hulthemsche hs. uitgegeven; later, werd het Spel van den Ruddere *in Vlaanderen door de Rederijkers vertoond.*

In Duitschland werd de geestelijke der oorspronkelijke legende vervangen door een ridder en, te Nijvel, de H. Maagd als redster door de H. Gertrudis.

Aldus gewijzigd, werd ze door de dichters bezongen, o. a. door Willem van Hildegaertsberch, in de XIVe eeuw. Ook de pelgrims, die de rijve van de H. Gertrudis te Nijvel kwamen vereeren, leerden de legende kennen en voerden ze mee naar verre streken. In de XVe eeuw werd ze in fresko *voorgesteld op de zoldering van de S. Gertrudis-kapel te Oldenburg. We vinden ze afgebeeld op het pelgrimsvaantje van Vorst (provincie Antwerpen) zooals blijkt uit het grootsch en definitief meesterwerk van E. Van Heurck over* Les Drapelets de pèlerinage en Belgique.

Ze werd verteld — en het relaas bezegeld — te Landen; voorgesteld in de processie te Hendriken bij Loon en te Curingen bij Hasselt.

Eindelijk kwam ze ook tot Heppeneert bij Maeseyck, en nestelde aldaar op den grafsteen zonder naam en met onbegrepen heraldische teekens. Hier bleef ze voortleven tot op onze dagen, terwijl ze overal elders in vergetelheid geraakte.

Zoo komt het dat oudheidkundigen, die de rijve van Nijvel

willen beschrijven, tot de Maaslandsche legende van den Kaartridder hun toevlucht nemen om de duivelsscenen van het meesterwerk te verklaren : eene eigenaardigheid, die we elders breedvoerig behandelen en aldaar als le vol en retour *van de legende bestempelen.*

* * *

Dit is de beknopte inhoud van een uitgebreide studie, zoo rijk als mogelijk gedocumenteerd, om elke bewering door bewijzen te staven en tevens eene proeve van vergelijkende folklore te leveren.

Wij verwijzen den gretigen lezer naar deze verhandeling; hij zal er overvloedig materiaal over dit en menig connex onderwerp vinden. Dr JAN GESSLER, Hasselt.

Amuletten of talismans.

(Psychologische studie)

(Vertaling.)

In de steden zijn vele lieden uit alle standen, ofschoon zij de amuletten geen ziel, geen hart, geen geweten toekennen, niettemin overtuigd dat het dragen van sommige teekens, genaamd gelukbrengers, hen behoeden zal tegen tal van kwalen, onheilen en ongevallen van allen aard. Zij zouden geen reis, geen uitstap durven ondernemen zonder van hun verkozen teeken voorzien te zijn. Die gelukbrengers of talismans zijn velerlei : kleine olifanten, zwijntjes, een vierbladige klaver, het cijfer 13, een Onze-Lieve-Vrouwbeeldje, een hoefijzer, een tor, een marentakje en tal van beeldekens. Arme stedelingen! De buitenmenschen spotten met die geestesgesteldheid die eigen is aan sommige zwakzinnige stedelingen. Niets zoo dom als een Brusselaar, zeggen zij, als een andere Brusselaar!

Laat ons eens nagaan of op het gebied der lichtgeloovigheid, de geschiedenis van de splinter en den balk op hen niet toepasselijk is. Daar de buitenmensch zeer godsdienstig is, hecht hij geen waarde aan amuletten die naar zijn meening geen mystieke kracht hebben, doch daar hij tevens lichtgeloovig en bijgeloovig is, vormt hij zich van de godsdienstige beginselen, waaraan hij beweert te houden, een verkeerde opvatting en die begrippen storten hem in de bijgeloovigheid. Zoowel als de stedeling heeft hij amuletten die tegen kwalen en onheilen behoeden. De meest doeltreffende gelukbrenger, die het gretigst door stedelingen gezocht wordt, is een nagel paaschkaars die

degenen welke hem in hun kleeren dragen tegen den St-Vitusdans en vallende ziekte behoeden. Onder den dorpel aan den ingang der huizen en stallen, behoedt zulks voor de kwade hand. Eenige primitieve volkeren hebben hetzelfde geloof in sommige weeke natuurlijke dingen.

In Roeanda, zegt pater Alexis Arnoux, maakt men gaarne amuletten van de boter en zelfs van het vet van een dier, waarvan de ingewanden aan de voorspellers een gunstig antwoord gaven.

Een tand op het kerkhof gevonden terwijl de priester het graf wijdt voor de begrafenis van een familielid, moet onvermijdelijk de gelaatzenuwpijnen en de tandpijn genezen.

Twee stroospieren op een dorschvloer opgeraapt op het oogenblik dat de beeklok luidt of, op klokslag middernacht, in kruis gelegd en samengebonden door een rooden draad, behoeden voor een beroerte en doen bloedstortingen ophouden. Een handvol aarde, te middernacht opgeraapt op het graf van het laatst begraven kind, gaf den loteling bij de loting acht kansen op tien om een goed nummer te trekken.

Een even zonderlinge als vuile amulet die oogenblikkelijk van de roos geneest, is een blauwe vod waarmee men een mannelijken mol gewurgd heeft. Op de dorpen zijn er tal van roosaflezers. Deze wrijven de blauwe vod op de huid rondom de roos, terwijl zij een bijzonder gebed of St-Jans-Evangelie opzeggen. Een van die genezers — een boer van Wambeek die aan de roos op den arm bezweken is — waarschijnlijk een besmettelijk gezwel — werd door zijn geburen als roekeloos beschouwd, daar hij erin toegestemd had te veel rooslijders te genezen en dat hij zoo te veel vuur in zijn eigen arm getrokken had. Niets nieuws onder de zon. In Wawanga (1) bestaat een middel tegen de ziekten hierin, een mol levend te vangen. De zieke en zijn gezin komen bijeen voor de deur van de hut. De persoon die den mol gevangen heeft, houdt hem bij een poot en dan wordt op den mol gespuwd, eerst door den zieke, dan door den mollenvanger; vervolgens spuwen al de anderen erop zeggende : « O, onze voorvaderen, staat ons bij en maakt dat die mol de ziekte wegneme. » De mol wordt dan levend in een put gestoken en er wordt een pot over gelegd. Indien hij zich onder den grond een weg zoekt in een richting die hem van de hut verwijdert, zal de zieke genezen; is het in een andere richting, dan zal de zieke sterven; de voorouders zijn dan voor de bede doof gebleven.

(1) K.-R. Dundas *The Wawanga and other tribes of the Elgon district.*

Een bijzondere melding moet gemaakt worden van het bekend gebed van Keizer Karel op het Heilig graf gevonden en door den Paus aan Keizer Karel gezonden toen deze ten oorlog ging trekken.

Ik schrijf de eigenaardige kommentaren die als inleiding dienen over :

Wie dit gebed dagelijks leest of hoort lezen of over hem draagt, zal niet haastiglijk sterven, noch in geen water verdrinken, noch in geen vuur verbranden, noch geen venijn zal hem hinderen, noch niet vallen in de handen zijner vijanden, noch in geene slagvelden overwonnen zijn.

Als wanneer eene vrouw in den arbeid is van het kind, dat zij dit Gebed leest of hoort lezen, over haar draagt, zal zij verlost worden van kind en blijde moeder wezen; en als het kind geboren is, legt dit Gebed op de rechter zijde, het zal van alle ongelukken bevrijd zijn.

Al wie dit Gebed over hem draagt, zal met geene vallende ziekte gekweld worden.

Als gij op straat eenen persoon ziet vallen, die met Sint-Jans of Cornelius ziekte gekwollen is, legt hem aanstonds dit Gebed op de rechte zijde, hij zal opstaan en verblijd wezen. Die dit Gebed schrijft aan een of ander persoon wordt gebenedijd, zegt den Heer, en die er mede spot moet boetvaardigheid doen.

Gelooft dit vastelijk dat hier geschreven staat, want het is zoo vast als het Heilig Evangelie. Daar dit Gebed in huis is, kan geene schade geschieden van donder of bliksem, en die dit Gebed dagelijks lezen, of hoort lezen, zal drij dagen voor zijne dood een teeken hebben van God, en daaruit verstaan, dat is uw sterfdag.

Het gebed van Keizer Karel schijnt mij alle talismans den loef af te steken; het komt mij onontbeerlijk voor ten behoeve van generaals, soldaten, zeelieden, aanstaande moeders, bestuurders van verzekeringsmaatschappijen die niet zullen nalaten het op de polis van hunne verzekerden te plakken.

*
* *

Te allen tijde heeft de mensch er naar gestreefd zijne kwalen te verzachten of te genezen; hij zocht de geschikte middelen om te voorkomen alles wat zijn persoon, zijn gezin, zijn vee of zijn oogst schaden kan. Daar hij de toekomstige gebeurtenissen niet kent, schijnt hij het noodlot aan te roepen opdat het hem gunstig zij. Een schilderij van Jef Leempoels doet ons zeer goed die algemeene geestesgesteldheid begrijpen : tal van handen zijn smeekend naar het noodlot uitgestrekt; de melkwitte hand van de kasteelvrouw, de beenderige hand van den grijsaard, de vereelte hand van den werkman, de koortsachtige hand van den zieke, de vastgeklonken hand van den galeiboef, maar het onvermurwbaar noodlot blijft doof voor hun wanhopig smeeken.

In vroeger eeuwen kon men de oorzaken der ziekten niet opsporen; men kende er den innerlijken aard noch den zetel van; van daar verkeerde opvattingen betreffende den invloed, dien metalen, planten en dieren hebben kunnen op de kwalen die de menschen bedroeven. Die valsche begrippen bleven bestaan in maatschappijen met een zeer gevorderde beschaving en vatten wortel in het brein van sommigen, zulks des te gemakkelijker, indien het zeer ontvankelijke personen zijn. Het zijn in de eerste plaats de vrouwen die aan amuletten houden ter oorzake van hun te levendige verbeelding, de droomers, de maanzieken, de spelers, de zeelieden en allen die zweven boven de werkelijkheden van het leven, zijn onverstaanbaar geneigd tot geloof in geheime krachten; amuletten hebben dus waarde voor hen. De oceaan van de menschelijke dwaasheid is onmetelijk.

Dr Poodt (vader).

Het vaandelspel in het Rijnland (1).

(Vertaling.)

Volgens Wrede, wiens « *Rheinische Volkskunde* » het handboek van de Rijnlandsche folkloré geworden is, is het « Fahnenschwingen » een der kermisgebruiken in het Rijnland geworden. Wrede beschrijft dat spel als volgt (blz. 202) :

« Op vele plaatsen richten de jonge lieden op kermisdagen, vooral den Zondag en den Maandag, « Reispielen » — stoetspelen — in. Voorop gaat de vaandrig, prachtig gekleed; hij draagt een witte broek en een met goud geborduurde tuniek, een veelkleurige sjerp en op het hoofd een barret met groote pluimen versierd. Hij wordt gevolgd door de jonge lieden van den Koning (stoet), gaande twee aan twee.

Eerst trekt men naar de pastorije. Daar speelt de muziek de Rei (ronde) en daar wordt het vaandelspel uitgevoerd. Dat spel is een kunst en vereischt lange oefening.

De kunstenaar vat het vaandel in de rechterhand en op den rhythmus van de muziek, doet hij het vaandel drie malen rond het hoofd draaien; daarna doet hij hetzelfde met de linkerhand, vervolgens met den uitgestrekten rechterarm en met den linkerarm.

Daarop volgt een drievoudig zwaaien met het vaandel vóór het lichaam en achter den rug.

De man bukt zich en doet het vaandel rond de beenen draaien,

(1) Zie *Brabantsche Folklore*, 3e jaar, blz. 65.

maar het vaandel mag den grond niet raken. Dan heft hij het rechterbeen op, waaronder hij het vaandel doet doorgaan; desgelijks onder het linkerbeen.

Na elke beweging wordt het vaandel boven het hoofd gezwaaid.

Heel het spel duurt een kwartier en vereischt veel kracht en oefening. Het wordt herhaald voor de huizen der andere aanzienlijken die zich erkentelijk toonen voor de bewezen eer. »

Volgens Wrede zou het vaandelspel nog beoefend worden hier en daar, maar over heel de uitgestrektheid van het Rijnland. Het schijnt zich echter te « verbergen » als in Waalsch Brabant. Ik had een uitstekende gelegenheid om mij in te lichten : gedurende gansch een seizoen « kermissen » (1922) deed de Hoog Intergeallieerde Kommissie een onderzoek — uit een politiek oogpunt — over de volksvermaken die in Duitschland gemakkelijk een militair karakter aannemen. Ik heb de onderzoekers uitgevraagd; nooit zagen zij het « vaandelspel » uitvoeren in den loop van ongeveer vijftig kermissen, welke zij bijwoonden in het noordelijk bezettingsgedeelte.

Te Neuss is er nochtans een schilder, de heer *Kohlschein*, die in zijn tijd een bekend « Fahnenschwinger » was. Die inlichting bekwam ik van een archeoloog, vriend van den schilder, die mij foto's beloofde van oude gravures uit het museum van Neuss en die het vaandelspel verbeelden.

Ik zelf woonde in 1921 een soort « vaandelspel » bij. Op den Drievuldigheidszondag ontrolt zich op den Rijn de processie Keulen-Mulheim. Op een der booten waarop de verschillende groepen der processie plaats nemen, zwaait een man een vaandel volgens bepaalde figuren. Dat gebruik is voorzeker zeer oud evenals de processie; maar men mag zich afvragen of het geen seinteekens zijn voor de scheepvaart.

J. FAICT.

Uithangborden (1).

(Vertaling.)

Ath is heden een hoofdplaats van een bestuurlijk arrondissement in Henegouw. In de middeleeuwen was het de voornaamste stad van een *Pagus* of land genaamd : *Braebantum*, Brabant of Burbant. Het bezit nog een vierkanten versterkten

(1) *Brabantsche Folklore*, 3e jaar, nr 15, blz. 80.

J. DEWERT. De eigenaardige uithangborden waren reeds het onderwerp van onderzoekingen in *Jadis* (1909, 13e deel, blz. 161, en 1911, 14e deel, blz. 11 en 12) en in *Wallonia* (22e jaar, nr 2, Febr. 1912, blz. 1021).

toren, als de Saracenentoren te Corbais en te Nil-St-Vincent, een klaarblijkelijk teeken van een verre oudheid. Men noemt hem nog altijd Brabantschen toren, als te Bouchain, de « Tour de l'Ostrevant ». Dat land van Brabant strekte zich uit van de Schelde tot het Noorden van de Haine. Het begreep nog het Zuiden van Oost-Vlaanderen en het kanton Hal in het tegenwoordig Brabant.

Dat geschiedkundig overzicht is misschien geen voldoende argument om in dit tijdschrift eenige eigenaardige uithangborden bekend te maken opgeteekend in de omstreken van Ath. Ik leg ze nochtans aan onze medewerkers voor, als een element van vergelijking en met de hoop dat zij er gelijkaardige in hunne streek zullen aanwijzen.

Te Irchonwelz : *A l'Arbre vert* is de boom in 't groen geschilderd.

Tegenover, boven een ton en een drinker die zijn glas beziet:

Non dè zo
Quel' bonn' bier' qui a
ichi.

Te Houtaing leest men ongeveer hetzelfde :

Non dè zo Desdeffe
Queule bonne bière
Que ta chi.

Nog te Houtaing :

Assurance contre la soif.
10 c. l'action.

En bij een drinkbak :

A l'Abreuvoir, Assurance
contre la soif.

Een ander : Au Coqueleur, met een goed geschilderden haan. Laat ons niet vergeten dat wij in de streek der hanengevechten zijn, die vechthanen noemt men er *coqs batieux.*

Te Ligne, te Saint-Antoine :

Autant boire
ici qu'ailleurs.
Allons chez Maldiagne.

Verder naar la Berlière toe : *Au dernier Sou*, wat denken doet aan *le dernier patard*, elders gezien.

Te Mainvault, bij den berg :

Ici pour conserver mes amis
Je ne leur vends jamais à crédit.

Een ander : *Au Briqueteur.*

Bij het bosch, te Renowelz :

Au scieur de long
Débitant de bière
A n'mastoc del' chope.

Aan den voet van den berg van Mainvault : *Au Maréchal du Mon* (sic), en : *à Batisse Loiseau* (de vogel is een geschilderde vogel).

En deze laatste vol frischheid : *A la Rose du Printemps.*

Ik zal niet gewagen van de talrijke : *Au Repos des Chasseurs; Au Soleil Levant; Au Chant des Oiseaux; Au Tourne-bride.*

De eigenaardige uithangborden waren reeds het onderwerp van onderzoekingen in *Jadis* (1909, 13e deel, blz. 161 en 1910; 14e deel, blz. 11 en 42) en in *Wallonia* (XXIIe jaar, nr 2, Februari 1912, blz. 102). J. DEWERT.

Hoe de mensch tot de huisdieren spreekt.

(Vertaling.)

Tusschen de menschen en de dieren bestaat een spraak of liever een reeks eigenaardige uitdrukkingen die, naar ik meen, nooit bestudeerd werden. Die woordenschat is echter niet uitgebreid. Zooals men begrijpt, zijn de gebruikte woorden kort en zij worden versterkt door een bijzonderen klemtoon of een gebaar dat ze beter doet verstaan.

De knecht doet zijn paard vertrekken door aan het kordeel te trekken of door krachtig *hu!* te roepen. Indien het paard niet gauw gehoorzaamt, klinkt een zweepslag en nu roept men niet meer *hu* maar *tute hu.*

Het paard blijft staan, wanneer men zegt : *auwe;* het gaat rechts, wanneer men zegt : *au ritte;* het gaat links, wanneer men zegt : *à daille* of *à dia;* het gaat langzamer wanneer het hoort *to doux* (zachtjes aan).

Een oude meid, heden zelden nagevolgd, riep vroeger de grazende koeien terug door aan de barreel krachtig te roepen : a l'au, au... a l'au, au... a l'au, au... of *veno! veno!* De beste vriend van den mensch, zijn hond wordt geroepen door een *tai,* weggejaagd door een *fourte;* hij wordt tot het opsporen van wild aangezet door *cherche!* gaat liggen op het bevel *couche.*

Hennen, hanen en ander pluimvee zijn, naar men zegt, weinig verstandig; in onze streek komen echter allen gauw toegeloopen,

wanneer men hun te eten brengt, met de woorden: *petits, petits, hi*, of *pikitt, pikitt* of, wat hier minder gebruikt wordt : *glou, glou, glou* of *tou outt... tou outt.*

Wat het zwijn betreft, roept men korter : *tchou!* soms : *kich, kich!*

De oude vrijster roept hare kat door de lippen te spitsen en een geluid voort te brengen gelijkend op dat van de spitsmuis; zij doet hare oude kat dikwijls komen, streelt ze aanhoudend, zeggende : *m'fe, m'fe, e' me pôve fe!*

Tot de geit zegt men : *bê belle.* De duif komt nog al gemakkelijk af op den roep van haren meester die een toonopvolging fluit dat eenigszins op het gefluit van den nachtegaal gelijkt.

Al fluitende sprak de oude Zante met zijne kanarievogels gelijk Fifinne met hare papagaaien. Het was zeer eigenaardig en vooral komisch hem te zien staan vóór zijn kooien waarin hij zijne lievelingen hield en hem heel ernstig de schoonste stukken van zijn repertorium te zien uitvoeren.

E. Bourguignon.

Wedstrijd voor Geschiedkundige en Folkloristische werken van 1924.

Verslag der Commissie aan de Bestendige Deputatie

Overeenkomstig den wensch eenstemmig door de leden der Commissie uitgedrukt, zeggen we vooraf dat de wedstrijd onze verwachtingen overtroffen heeft. Niemand kon vermoeden dat werken van zulke groote waarde aan de beoordeeling van de jury zouden onderworpen worden. Ook was de verlegenheid van de Commissie groot, gezien de ongenoegzaamheid der te verdeelen som. De Commissie stelt er prijs op te verklaren dat alle werken, op een na, een rechtmatige belooning verdienden. Met spijt moesten de leden er na lange aarzeling toe besluiten niets te verleenen aan zeer belangrijke werken die met nut zouden uitgegeven worden.

Negen werken werden de jury voorgelegd.

Zes ervan waren in het Fransch opgesteld.

Drie waren in het Vlaamsch opgesteld.

Vijf waren monografieën van gemeenten of van een streek; vier behandelden een kwestie van folklore, bijzonder uit een Brabantsch oogpunt onderzocht.

Ziehier nu de lijst van die werken in de volgorde der verdiensten, door de Commissie opgemaakt :

1. *Légende du Chevalier voué au démon et sauvé par sainte Gertrude.* (Leus : « In labore regeries. »)
2. *Le Hopkwartier brabançon.* (Leus : « Terra arabilis nobilissima. »)
3. *La Médecine populaire du Brabant.* (Leus : « La médecine est la fille des songes. »)

4. *Sterrebeek. Histoire du village. Les châteaux.* (Leus : « Conscience et persévérance. »)

5. *De gemeente Thollembeek. Landkunde. Geschiedenis. Volkskunde.* (Leus : « Leer eigen bodem en volk goed kennen om ze beter lief te hebben. »)

6. *Souvenirs jodoignois.* (Leus : « Arx ab antiquo fuit. »)

7. *Le tissage à la main en Brabant wallon.* (Leus : « En suivant le fil de la trame à la chaîne. »)

De Commissie ontving een achtste werk : *Volksspelen en Volksvermaken in Vlaamsch-België* (leus : « Volksleute is volksleven ») waarover zij geen uitspraak doen wilde, daar het onvolledig voorgelegd werd. Dat werk was ter druk en de schrijvers legden slechts de gedrukte bladen voor. Men kon het dus niet rangschikken noch een genoegzaam gemotiveerd oordeel uitspreken en de Commissie houdt er aan te verklaren dat men bedoeld feit niet als een beoordeeling van minderwaardigheid beschouwen moet.

Het negende werk : *Geschiedenis der gemeente Rummen* (leus : « Rust roest ») werd afgewezen. De Commissie was van oordeel dat het niets nieuws bracht bij hetgeen geschiedschrijvers vroeger over de plaats zegden en dat het door de andere werken ver overtreffen werd.

Twee lange zittingen werden gehouden, nadat vooraf alle werken door het meerendeel der leden gelezen waren en dat over elk der werken een omstandig en nauwgezet schriftelijk verslag uitgebracht was door een lid met een bijzondere bevoegdheid in de behandelde stof. Ten slotte werden de werken gerangschikt als hierboven en werd beslist de premie van 2,000 frank te verdeelen en te verleenen :

1° Een premie van 1,000 frank aan den heer JAN GESSLER, leeraar aan het Athenaeum te Hasselt, briefwisselend lid van de Koninklijke Academie van oudheidkunde van België, schrijver van *La Légende du Chevalier voué au démon et sauvé par sainte Gertrude,* met uitdrukking van den wensch dat de schrijver erin toestemmen zou het werk te laten verschijnen in het tijdschrift *De Brabantsche Folklore*;

2° Een premie van 1,000 frank aan den heer LOUIS VERHULST, doctor in de rechten, bestuurder in het ministerie van Financiën, voor zijn werk over *Le Hopkwartier brabançon,* met uitdrukking van de spijt dit zeer lijvig werk niet te kunnen uitgeven.

De Commissie besprak lang de verdiensten van die twee werken in vergelijking met de twee volgende op de lijst : *La Médecine populaire* en *Sterrebeek,* want de twee laatstgenoemde komen in waarde de gepremeerde nabij. Slechts de ontoereikenheid der te verdeelen som beroofde de schrijvers van een belooning voor een zéér verdienstelijke inspanning. Het ware jammer dat zulke werken niet konden uitgegeven worden.

De Commissie was trouwens verwonderd over de hoedanigheid van het meerendeel der voorgelegde werken. Hare bedoeling bij het inrichten van dezen wedstrijd was de belangstelling van plaatselijke vorschers, liefhebbers gaande te maken voor het verleden van hun dorp, hen aan te sporen, opzoekingen te doen over de plaatselijke geschiedenis; de plaatselijke zeden te bestudeeren, de folkloristische eigenaardigheden der verschillende streken na te gaan en daarna degenen onder die zoekers te beloonen, die den besten uitslag bereikt hebben. Nu, onze ver-

wachtingen werden overtroffen en vier der voorgelegde werken hebben zulke wetenschappelijke waarde dat zij uitsteken boven degene die juist door plaatselijke vorschers gemaakt werden.

Dat is het geval voor de schrijvers van drie monografieën : *Thollembeek*, *Geldenaken* en *Le Tissage en Brabant wallon*. Dat zijn drie werken, welke lastige opzoekingen noodig maakten en die bij de schrijvers nauwgezetheid, opmerkingsgeest en gehechtheid aan den geboortegrond te kennen geven. Die werken redden uit de vergetelheid vele belangwekkende feiten : zij beantwoorden aan de oorspronkelijke bedoelingen der Commissie, maar ondanks hun verdiensten en hun groot plaatselijk nut konden zij niet beloond worden.

Ofschoon het kleine werk over *Le Tissage dans le Brabant wallon* (« De Weverij in Waalsch Brabant ») op de laatste plaats komt, viel het bijzonder in den smaak van de leden der Commissie, door de plaatselijke kleur en den waarheidszin van den schrijver. Levendig roept hij feiten uit zijn kinderjaren voor den geest en roept hij verdwenen dingen tot de werkelijkheid terug.

Het werk is een model van kleine bijzondere monografie, zooals wij er wenschen te zien maken door de briefwisselaars van den Dienst. Ook hopen we dat de schrijver ons zal toelaten dat werk in ons *Bulletijn* uit te geven.

De Commissie was van meening dat het onmogelijk was de schrijvers van al die werken alle hoop op een rechtmatige belooning te ontnemen ook besliste zij dat alle gerangschikte en niet geprimeerde werken in den wedstrijd van 1925 opnieuw mogen voorgelegd worden. Zij wilde niet overgaan tot het openen der omslagen met de namen der schrijvers om hun allen het voordeel van die beslissing te laten.

Ten slotte drukt de Commissie den wensch uit dat de Bestendige Deputatie een belangrijker som aan dien wedstrijd besteden zal, opdat we in de toekomst werken van werkelijke waarde zouden kunnen beloonen en uitgeven. In geval de voorgelegde werken geen voldoende waarde zouden hebben, zou de Commissie de heele som niet verdeelen.

REGLEMENT VOOR 1925.

ARTIKEL ÉÉN. — De prijskamp is geopend voor alle Belgen.

Art. 2. — De premie ten bedrage van (2,000 frank) welke aan dien prijskamp verbonden is, wordt toegekend voor alle geschiedkundig of folkloristisch werk van algemeenen, gewestelijken of plaatselijken aard over Brabant. Voorbeeld : de folklore of de geschiedenis eener gemeente of eener streek van Brabant, eene kwestie van algemeene floklore dewelke bijzonder van Brabantsch oogpunt uit onderzocht wordt.

De toekenning er van kan afhankelijk gesteld worden van de verplichting om het bekroonde werk uit te geven.

De premie mag onder verschillende werken verdeeld of kan slechts gedeeltelijk toegekend worden in geval de voorgelegde werken niet genoeg waarde hebben.

De provincie behoudt zich tegenover de schrijvers der bekroonde werken het recht voor om die werken, geheel of niet, in het tijdschrift *De Brabantsche Folklore* op te nemen.

Art. 3. — De premiën worden toegekend door de Bestendige Deputatie op verslag van de Commissie der geschiedkundige en folkloristische opzoekingen, die in hoedanigheid van jury zetelt.

Art. 4. — De in 't Fransch of in 't Nederlandsch opgestelde werken, welke ingezonden worden, moeten gansch onuitgegeven zijn. Wordt echter als onuitgegeven beschouwd, een werk waaruit *De Brabantsche Folklore* alléén uittreksels zou overgenomen hebben. De werken mogen uitgaan van eene groep en mogen illustratieontwerpen bevatten.

Art. 5. — De werken moeten vóór 1 November 1925 gezonden worden aan den Dienst voor geschiedkundige en folkloristische opzoekingen, Oud-Koornhuis, 12, te Brussel.

Zij dragen geenszins den naam van den schrijver, doch zijn voorzien van eene kenspreuk geschreven op een omslag, dat den naam en het adres van den mededinger of van de mededingers bevat alsmede de bewijsstukken van den staat van Belg.

Dat gesloten en bij het handschrift gevoegd omslag draagt het opschrift :

Provincie Brabant.
Wedstrijd voor geschiedkundige en folkloristische werken 1925.

Art. 6. — De niet bekroonde werken kunnen door de schrijvers teruggehaald worden, zoodra de Bestendige Deputatie over de beoordeeling van den prijskamp zal beslist hebben.

Bijkomend artikel. — De werken die in den wedstrijd van 1924 ingediend en door de jury niet verworpen werden en hun onuitgegeven karakter bewaard hebben, kunnen in den wedstrijd van 1925 weer voorgelegd worden.

Verband tusschen het Vergezellen en de Vruchtbaarheid.

Nota van de Redactie. — De folklore, evenals alle wetenschappen, kent geen politieke grenzen. De vragen die de folklore aanbelangen, beperken zich niet tot het kader op de aardoppervlakte afgeteekend door de internationale politiek. Dit voor oogen houdend, zullen de lezers begrijpen dat vragen, die in schijn zonderling zijn, hun gesteld worden.

Men moet zich wel in den geest prenten dat elke bijdrage van hen, elk waargenomen feit, elke opgeroepen herinnering dienstig kan wezen voor de opheldering van een vraagstuk van algemeen belang met een wereldkarakter.

Zoo kunnen gebruiken van ons land, vergeleken met die van andere volkeren, dienen om algemeen menschelijke vraagstukken op te lossen. Het vraagstuk van de vruchtbaarheid der volkeren wordt thans overal gesteld. Sommige schrijvers meenen dat de gebruiken door de volken aangenomen in de opleiding der jonge meisjes, hun vruchtbaarheid als echtgenooten beïnvloeden kunnen.

Een van die vorschers, de heer Norbert Bovy, die zich wenscht te dokumenteeren, stelt een prijs in tot belooning van degenen die in België, bijzonder in Brabant, dienaangaande de beste aanduidingen kunnen verschaffen en hij dacht er aan een beroep op onze medewerkers

te doen. Hier volgt de nota die hij ons verzoekt mee te deelen om zijne gedachte te verduidelijken :

De vruchtbaarheid verschilt volgens de rassen. Het is van belang die verschillen op te teekenen om den betrekkelijken weerstand der rassen aan gegeven toestanden te ontdekken. Tot in de jongste jaren waren de vrouwen van Latijnsch ras (Italiaansche, Fransche, Spaansche) vóór hun huwelijk door een toezinde geleidster vergezeld, terwijl de Noordsche (Germaansche, Scandinaafsche, Angel-Saksische) het niet waren.

Nu, de Latijnsche is het al minder en minder, want ten gevolge van de wijziging der techniek wijken stilaan de kleine landbouw, de kleine handel en de kleine nijverheid die het vergezellen mogelijk maakten en zij worden vervangen door den grooten landbouw, de groote nijverheid en den grooten handel die zulks niet meer mogelijk maken, zoodat de jonge Latijnsche meisjes meer en meer gedwongen zijn, evenals Noordsche jonge meisjes, zonder begeleidster om te gaan.

Het ontbreken van het vergezellen, dat naar het schijnt nooit de vruchtbaarheid der Noordsche vrouwen beïnvloed heeft, schijnt de vruchtbaarheid der Latijnsche zeer aan te tasten, hetzij als rechtstreeksche oorzaak, hetzij enkel als teeken van het bestaan eener ongekende vreemde oorzaak. Zouden de toekomst, het bestaan zelf der volkeren van Latijnsche beschaving er door in gevaar gebracht zijn? De studie van het verleden zal het misschien mogelijk maken te antwoorden.

Brabant, dat door een taalgrens doorsneden is, waar sedert lang bevolkingen van verschillende taal en zeden naast elkaar wonen, kan wellicht kostbare gegevens aan de hand doen om het verband te bepalen dat er kan bestaan tusschen het vergezellen en de vruchtbaarheid.

Om de studie van die kwestie te begunstigen stelde de heer Albert Bovy een prijs in van acht Kongoloten van een totale huidige waarde van ongeveer 750 frank.

Een prijs van vijf loten zal verleend worden aan den briefwisselaar van den Dienst of aan elken lezer van het tijdschrift die de beste bijdrage tot oplossing van het vraagstuk levert. Een lot zal verleend worden aan elk der drie briefwisselaars die de nuttigste inlichtingen verschaft heeft.

De antwoorden moeten gericht worden tot den secretaris van den provincialen Dienst uiterlijk den 31 December. Een jury bestaande uit den schenker en den heer Minnaert eenerzijds en twee leden van de provinciale Commissie voor historische en folkloristische opzoekingen anderzijds, zal de werken beoordeelen.

Overlijden.

Het afsterven van den heer baron van Troostemberg, oud-burgemeester van Houwaert, lid van den Wapenkundigen Raad en tevens een onzer verdienstelijke medewerkers, is voor onzen dienst een zwaar verlies.

De heer van Troostemberg, is de schrijver van een belangrijk boek over de Park-abdij, en van verschillende andere werken : *Louvain féodal, Les Sires d'Heverlé,* enz.

Wij betuigen aan de familie onze innige deelneming.

Bericht.

Postcheck-rekening. — Betalingen aan den Dienst der Geschiedkundige en Folkloristische navorschingen der provincie Brabant, en aan het tijdschrift *De Brabantsche Folklore* kunnen vanaf heden gedaan worden per storting op onze postcheck-rekening.

Wij raden onze lezers aan hiervan wel rekening te houden ten einde zich in de toekomst van dit goedkoop en gemakkelijk betalingsmiddel te bedienen.

Onze rekening is : Marinus Albert, 12, Oud Koornhuis, Brussel, nr 142,119.

Dit adres zal regelmatig op den omslag van ons tijdschrift aangeduid zijn.

Aan onze briefwisselende leden. — Wij verzoeken onze briefwisselende leden ons eene verzameling zichtkaarten hunner gemeente te doen geworden. Daar waar wij geen briefwisselende leden hebben, zouden onze lezers ons ten zeer te verplichten zich hiermede te belasten. De kosten worden natuurlijk terugbetaald. Bij voorbaat dank.

De leergangen der Normaalscholen. — Verschillende lezers vroegen ons hun een syllabus te bezorgen van den leergang van folklore voor onderwijzers en onderwijzeressen, ingericht in de Provinciale Normaalscholen. Wij moeten hun tot onzen spijt melden dat een dergelijke syllabus niet bestaat. De leergang verandert trouwens elk jaar.

De nieuwe uitgave van den eersten jaargang. — De eerste jaargang van *De Brabantsche Folklore* wordt herdrukt, en zal binnen één maand aan de inschrijvers toekomen. Lezers die nòg wenschen in te schrijven moeten zich haasten, daar wij het juiste oplagecijfer moeten vaststellen.

De abonnementsprijs. — Gezien de toenemende stijging der oplagekosten en tevens de uitbreiding van ons tijdschrift, zijn wij verplicht den abonnementsprijs van *De Brabantsche Folklore* van 10 op 15 frank te stellen.

Wij hopen dat onze lezers zich over dezen maatregel niet zullen beklagen, temeer daar wij voor een talrijke en fraaie platenversiering zullen zorgen.

Van den vijfden jaargang zijn reeds twee belangrijke bijzondere nummers in voorbereiding, die op zich zelf reeds den prijs van het abonnement zullen vergoeden.

Wij verzoeken nogmaals dringend onze lezers voor nieuwe abonnenten te zorgen, ten einde ons toe te laten de kosten van ons tijdschrift door den verkoop te dekken. Deze vraag geldt vooral voor de Vlaamsche lezers, daar de Vlaamsche uitgave een groot geldelijk verlies voor ons vertegenwoordigt.

De windmolens. — Zeer bereidwillig beantwoordden onze briefwisselaars eenigen tijd geleden een kleine vragenlijst die wij tot hen richtten betreffende de windmolens van Brabant. Tegenwoordig worden er vele afgebroken en het is dringend noodig ten minste de herinnering ervan

te bewaren. Daarom richten we een oproep tot al onze lezers opdat zij ons zouden helpen en voor zoover zij kunnen, op de volgende vragenlijst zouden antwoorden die door den heer De Bruyn opgemaakt werd.

De dokumentatie die wij sedert drie jaren verzamelden, gevoegd bij die van de Commissie der Monumenten, welke de heer Sibenaler bijeenbracht, is reeds een belangrijke kern, maar wij wenschen levendig die aan te vullen.

In Oktober of November a. s. zullen wij waarschijnlijk over de windmolens van Brabant een lijvig bijzonder nummer met vele illustraties uitgeven.

Een belangrijke medewerking werd ons reeds toegezegd en dat nummer zal, behalve een algemeene studie door den heer Sibenaler, een artikel bevatten over het inwendig mechanisme der molens, een ander over de betrekkingen die bestonden tusschen de molenaars en de overheden of met andere woorden over de bijzondere wetgeving betreffende de molens; een ander over de windmolens in de wapenkunde en ten slotte talrijke nota's, gedichten, liederen, legenden, enz., in verband met sommige molens.

Onze lezers zullen het belang van dat werk begrijpen en zullen niet nalaten ons te helpen.

Hier volgt de vragenlijst, waarvan hooger spraak was en waarop wij ze verzoeken te antwoorden :

1° Bestaat er thans nog op het grondgebied uwer gemeente een of meer windmolens?

2° Waar staan ze? Wie is de huidige eigenaar?

3° Weet gij hoe oud ze zijn en wanneer zij hersteld werden? Geef ons desgevallend inlichtingen.

4° Weet gij of er op het grondgebied uwer gemeente windmolens verdwenen zijn? Onder welke omstandigheden, op welken datum of rond welk tijdstip verdwenen zij : door toevalligen brand, door brandstichting, door den bliksem of door oorlogsfeiten? Zijn er nog sporen van over : verhevenheid of basis in harde materialen?

5° Zijn er op het grondgebied der gemeente topografische benamingen die aan bestaande of verdwenen windmolens herinneren (Molenstraat, Molenweg, Molenveld)?

6° Weet gij of bestaande of verdwenen molens afgebeeld zijn op schilderijen, gravuren; dewelke?

7° Waren de verdwenen molens privaat eigendom of gemeene molens waar al de bewoners der gemeente het gebruik van hadden of die tegen geringe verstrekkingen ten gebruike gesteld werden?

8° Is er een legendarisch of een historisch feit dat met die molens in verband is? 1. Ophefmakende feiten : ongevallen, moord of zelfmoord; 2. Oorlogsfeiten : waarnemingspost voor veldslag; 3. Vernieling door oorlogsfeiten : *a*) vóór den wereldoorlog van 1914; *b*) in verband met den Duitschen inval : 1. Door de Belgische genie; 2. Door het Duitsch leger.

La Légende du Chevalier

voué au démon

et sauvé par Sainte Gertrude

« J'ai voyagé moi-même ainsi qu'une légende. »
EDMOND ROSTAND, *La Dernière Nuit de don Juan*, I, 2.

Dans son manuel de critique historique, le Père de Smedt essaye d'expliquer, à l'aide d'une pierre tombale figurant un chevalier entre deux femmes, la genèse de la légende du seigneur bigame en Thuringe : au XIIIe siècle, un comte de Gleichen aurait vécu, à son retour de Terre Sainte, entre ses deux épouses légitimes : la première, une Allemande; l'autre, une fille du sultan convertie par lui au christianisme. Le monument d'un comte de Gleichen, représenté entre les deux femmes qu'il avait épousées successivement, aurait donné naissance à la légende (1).

En 1903, Mr A. Bayot reprenait la question dans un travail remarquable, consacré à la version hennuyère de la légende (2). D'après lui, « il ne semble pas que le monument soit de nature à faire éclore, de toutes pièces, la légende telle que nous la connaissons; c'est plutôt par analogie que la légende s'est fixée

(1) CH. DE SMEDT, *Principes de critique historique*, pp. 188 et suiv. Liége-Paris, 1883.
(2) A. BAYOT, *Le Roman de Gillion de Trazegnies*, pp. 80 et suiv. Louvain-Paris, 1903. [Recueil de travaux des conférences d'histoire et de philologie de l'Université de Louvain, 12e fascicule.]

à Erfurt et répandue de là à travers la Thuringe » (1). Cette localisation s'est faite sur le modèle de celle qui s'était opérée antérieurement dans le Hainaut, où un monument funéraire a fait éclore le roman de Gillion de Trazegnies, qui n'est qu'une version hennuyère de la légende européenne du mari aux deux femmes.

Là-bas, comme ici, le monument a arrêté le vol capricieux de la légende : il a localisé et matérialisé celle-ci et, de cette façon, il en a conservé le souvenir. En résumé, le tombeau n'est pas créateur, mais localisateur de la légende.

Si nous insistons sur ce point, c'est que, dans les pages qui suivent, nous allons rencontrer un nouvel exemple de cette localisation d'une légende sur une pierre tombale, en étudiant l'origine et le développement — dans le temps et dans l'espace — de la légende brabançonne du chevalier qui a vendu son âme au diable et qui est sauvé par la puissante intervention de sainte Gertrude (2).

* * *

Le modeste village de Heppeneert, situé le long de la Meuse, à une demi-lieue au sud de Maeseyck, a été de tout temps un lieu de pèlerinage très fréquenté. On y vénère une statue miraculeuse de Notre-Dame du Repos dont l'archiconfrérie, grâce au zèle du curé actuel, est très florissante (3) ; on vient encore,

(1) « Ce qu'il faut constater, c'est qu'au commencement du XVIe siècle, il y avait dans l'église du Pétersberg, à l'endroit réservé à la sépulture des comtes de Gleichen, un monument ne portant aucun nom ni aucune date apparente, mais figurant un chevalier placé entre deux femmes. Ce monument ressemblait à un tombeau situé dans une abbaye du Hainaut, et dont parlait un roman de ce pays, qui disait qu'un chevalier y était enterré entre deux épouses qu'il avait possédées en même temps. On attribua au monument d'Erfurt une origine analogue à celle de ce tombeau hennuyer ; on reprit, pour le compte d'un membre de la famille de Gleichen, le roman dans ses grandes lignes, et ainsi naquit la légende du bigame thuringeois. » A. Bayot, *op. cit.*, p. 90. — Quant à la formation de la légende hennuyère, voyez l'hypothèse de M. Bayot, pp. 123 et suiv. de son intéressante monographie.

De curieuses statuettes de Gillion de Trazegnies et de ses deux femmes sont conservées au château de Puttenberg, à Pépinghen, près de Hal. (Communication de M. le baron P. Holvoet.)

(2) Le présent travail est le remaniement d'une lecture faite en 1923 à Bruxelles, devant les membres de l'Académie royale d'archéologie de Belgique.

(3) *Onze-Lieve-Vrouw van Rust te Heppeneert*, par Fr. Stephanus Schoutens, Lierre, 1888 (édition française, Maeseyck, 1903), et par S. Drost, Maeseyck, 1912. — Voir encore l'admirable publication de E. H. van Heurck, *Les Drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins*, p. 196. Anvers, 1922.

Le Chevalier de Trazegnies avec ses deux femmes.
Statuette du Chevalier, appartenant au chevalier Camberlyn d'Amougies.
(Photo Beckers.)

Le Chevalier de Trazegnies avec ses deux femmes.
Statuette d'une des deux femmes. Propriété du chevalier Camberlyn d'Amougies
(Photo Beckers.)

Le Chevalier de Trazegnies avec ses deux femmes.
Statuette de la seconde femme. — Propriété du chevalier Camberlyn d'Amougies.
(Photo Beckers.)

L'Eglise de Heppeneert (Limbourg), contre laquelle se trouve une tombe dite du *Kaartridder* (Chevalier des Cartes).

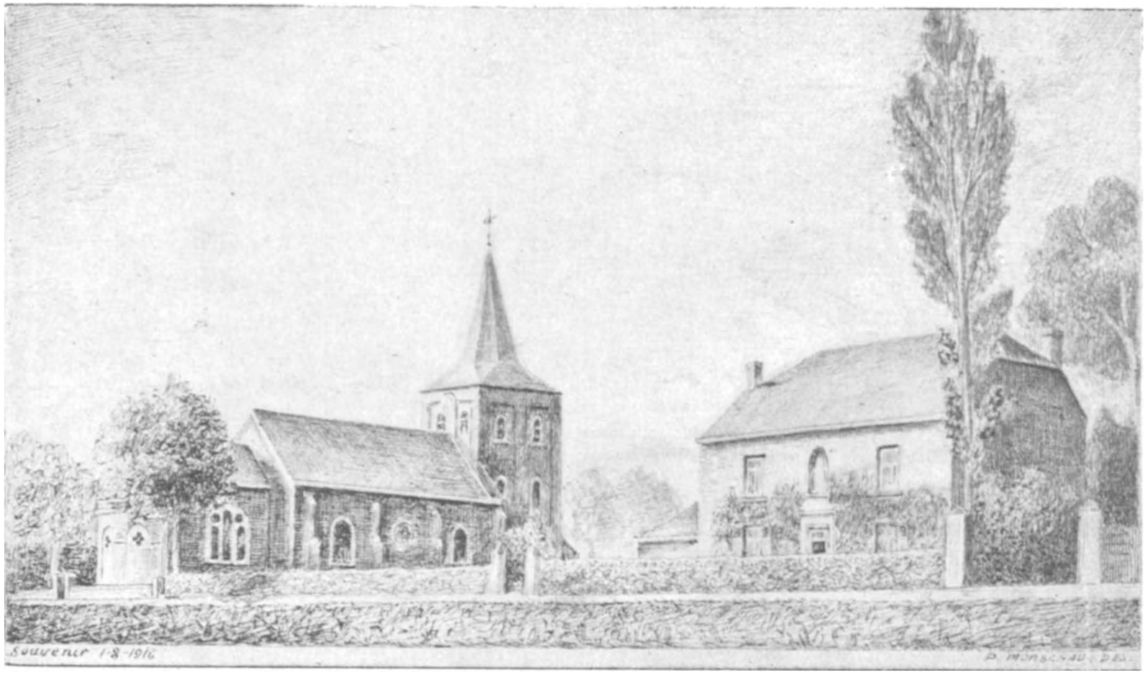

Eglise et Cure de ***Heppeneert*** (Limbourg). Dessin à la plume de M. P. Monschau.

moins qu'autrefois cependant, y prier la patronne du village, sainte Gertrude, abbesse de Nivelles, dont on implore la protection contre les rats, les souris et autres rongeurs malfaisants (1).

Au cimetière, du côté de la sacristie, à ras du sol et dans l'herbe envahissante, se trouve une pierre tombale plate (de m. 18 sur 1 m. 07), peu remarquable d'aspect, comme on peut en convaincre par la reproduction, mais qui joue un rôle considérable dans les traditions populaires locales. En effet, sous cette dalle a reposé — à ce qu'on raconte — le *Kaartridder*, le chevalier qui avait dissipé sa fortune aux cartes et aux dés et qui s'était voué au démon pour redorer son blason, mais qui fut sauvé par sainte Gertrude, la protectrice toute puissante qu'une invocation de ses litanies proclame le « flagellum intolerabile daemonum! »

Nous rapporterons plus loin les détails de cette délivrance miraculeuse; pour le moment, nous nous contenterons de marquer le rapport entre la dalle et la légende, établi par la dénomination flamande du personnage et provenant d'une fausse interprétation du monument (2).

Sur la pierre tumulaire figurent, dans la partie inférieure, deux écussons armoriés : l'un porte trois cœurs; l'autre, cinq losanges en croix. En l'absence de toute inscription — circonstance favorable à l'épanouissement de la légende — il est difficile d'identifier avec certitude ces armoiries, qui ne présentent aucun caractère particulier (3); ce qui est certain, c'est

(1) Cf. SCHOUTENS, *op. cit.*, pp. 7 et 8. — E. H. VAN HEURCK, *Sainte Gertrude et les souris*, dans le *Bull. de la Soc. d'anthropologie de Bruxelles*, XXXII (1913), pp. 551 et suiv. — G. CELIS, *Volkskundige kalender voor het Vlaamsche Land*, pp. 142-45. Gand, 1923. — JOS. CORNELISSEN, *De Muizen en Ratten in de Folklore, passim.* Anvers, 1923.

(2) Dans A. MAURY, *Croyances et Légendes du moyen âge*, nouv. édit., Paris, 1896, le chap. IV (pp. 186-304) est consacré aux « Légendes inventées pour expliquer les symboles figurés, dont le sens était oublié ».

(3) Le *Dictionnaire des figures héraldiques* du comte TH. DE RENESSE (III, pp. 358-59) cite plus de cinquante familles portant trois cœurs dans leurs armoiries; DE RAADT, *Sceaux armoriés* (I, p. 139, et II, p. 204) attribue les losanges en croix à une douzaine de familles, et le comte de Renesse donne le triple (II, p. 440). Parmi celles-ci figure la famille van Cappelle, qui porte de sable sur or. Ces armoiries sont reproduites par WOLTERS, *Notice sur Maeseyck*, pl. V, n° 12, avec une merlette à senestre; elles figurent sur le sceau de Lambert vander Cappellen, appendu à un acte du XVe siècle, en ma possession. La famille est connue depuis 1370. Cf. H. VANDEWEERD, *Geschiedenis van Eelen*, p. 95, Maestricht, 1910. (*Publ. Soc. hist. et arch. du Limbourg*).

La pierre tombale du *Kaartridder* (Chevalier des Cartes) dans le cimetière de l'Eglise de Heppeneert (Limbourg).

que le peuple a confondu ces deux meubles héraldiques avec deux figures du jeu de cartes — d'où le nom de ***Kaartridder*** donné au héros anonyme de la légende; ensuite, que cette confusion, due à l'imagination populaire, s'est transformée en une erreur grossière sous la plume d'un historien plus fécond qu'exact, auteur de très nombreuses notices historiques. Voici comment, dans l'une d'elles, il décrit la pierre en question :

« Sur le cimetière de Heppeneert se trouve une grande pierre tumulaire sans épitaphe ni armoirie, mais on y voit sculptées les figures du jeu de cartes, c'est-à-dire un trèfle, un cœur, un carreau et un pique. D'après la tradition populaire, le personnage enseveli sous cette [pierre] aurait perdu ses biens par le jeu de cartes » (1).

Ce qui aggrave la faute de Wolters, c'est qu'il prétend avoir emprunté ces détails à un opuscule, publié jadis à Maeseyck (2). Or, il n'en est rien : l'ouvrage en question ne cite que les cœurs et les carreaux ou losanges qui figurent réellement sur la pierre, au lieu des quatre figures inventées par Wolters (3). Quant à l'identification saugrenue, proposée dans les deux brochures, avec l'helléniste Hannardus Gamerius, qui suivit don Juan d'Autriche et périt dans une guerre civile, *incertum ubi*, d'après Valerius Andreas, elle a été exécutée magistralement par M. l'abbé Daniëls, dans une courte et substantielle notice (4).

Ajoutez à cela une mention assez vague dans une revue limbourgeoise, très intéressante d'ailleurs (5), de sainte Gertrude et de sa puissante intervention, ainsi qu'un essai d'interprétation

(1) J. WOLTERS, *Notice historique sur la ville de Maeseyck*, p. 80. Gand, 1855.

(2) *Beschrijving van den vervaarlijken en vijandelijken inval der Pruisissche soldaten in vollen vredenstijd binnen de stad Maeseyck in het jaar 1740*. Maeseyck, 1841.

(3) « Op het kerkhof van Heppeneert ligt eenen grooten grafsteen, zonder grafschrift noch wapen; enkelijk zijn op dezelve gesneden de teekenen van het kaartspel, ruiten en harten, welke zouden beduiden dat de doode welke onder dezen steen begraven ligt, zijne goederen door het kaartspel zoude verkwist hebben. » *Op. cit.*, p. 80 (voir note précédente).

(4) *Notices biographiques et historiques* par POLYD. DANIËLS, dans l'*Almanach administratif et judiciaire du Limbourg*, XIV (1887-88), p. 207.

(5) *'t Daghet in den Oosten*, XVI (1900), p. 175, et, dans la même revue, J. LENAERTS, *Sinte Gertrudis*, XXVI (1910), pp. 17 et suiv.

auquel nous reviendrons, et vous aurez toute la bibliographie locale de la légende lossaine du *Kaartridder* (1).

*
* *

Après ces indications générales et une mise au point qui semblait nécessaire, nous nous empresserons d'énoncer la proposition suivante :

La légende du chevalier aux cartes est la localisation et l'adaptation d'une légende plus générale : l'imagination populaire, en interprétant à sa façon une pierre tombale armoriée, n'a pas créé une légende nouvelle; elle s'est contentée de rattacher à ce monument une version préexistante, en la modifiant dans certains détails, comme on verra plus loin; de son côté, la pierre a fixé, a localisé la légende : elle en est devenue le témoignage matériel et ainsi elle en a conservé le souvenir. Tant que la tombe subsistera avec ses cœurs et ses carreaux taillés, rappelant pour qui veut le jeu de cartes, les gens du terroir se raconteront l'histoire du chevalier.

Quant à nous, qui savons déjà comment la légende s'est établie sur les bords de la Meuse, il nous reste à chercher d'où et comment elle y est venue et depuis quand elle y fleurit, pour mener à bonne fin cette enquête sur un phénomène intéressant de « mythologie iconographique », suivant l'heureuse expression de Gaston Paris.

Ces renseignements nouveaux, nous allons les demander à un savant, qui s'est fait au XVIIe siècle l'historien attitré de sainte Gertrude, son illustre patronne.

*
* *

Commençons par quelques données biographiques sur celui qui sera notre guide : elles sont extraites d'une monographie remarquable, consacrée par un érudit louvaniste à la célèbre abbaye noble de sa ville natale (2).

(1) Pour être complet, mentionnons une version rimée de la légende parue en 1877 dans le *Maeseycker Weekblad*, sous les initiales W. V. V., et reproduite dans le même journal le 3 mai 1924, à la suite d'une conférence sur le *Kaartridder*, donnée à Maeseyck par l'auteur de ce travail.

(2) ALPH. JACOBS, *L'Abbaye noble de Sainte-Gertrude à Louvain, depuis son origine jusqu'à sa suppression*. Louvain, s. d. (1880), pp. 70-74. — On trouvera d'intéressants détails sur la même abbaye et sur un de ses derniers prélats dans le magnifique ouvrage du comte TH. DE RENESSE, *Silhouettes d'Ancêtres*, pp. 215-232. Bruxelles, 1924.

Joseph-Geldolphe VAN ou A RYCKEL naquit au château d'Oirbeek, près de Tirlemont, de Jean van Ryckel et d'Anne van Winden *alias* Linden. Après avoir terminé ses études à la pédagogie du Faucon, à Louvain, il entra à l'abbaye de Sainte-Gertrude et y fit profession en 1602, avec son frère Jean. Nommé sous-prieur, puis curé à Oosterwyck, où il résida dix ans, il fut promu à la dignité abbatiale en 1626. Jusqu'à sa mort, en 1642, il se consacra à l'entretien et à l'embellissement de son monastère; il trouva le temps d'écrire plusieurs ouvrages de valeur, parmi lesquels une vie de sainte Gertrude, à laquelle Jacobs reconnaît avoir puisé largement. Pour finir, son biographe nous donne, d'après Foppens (1), la liste de ses ouvrages. Celle-ci figure également dans la dernière notice, consacrée au vingt-cinquième abbé de Sainte-Gertrude par un historien louvaniste de grande valeur (2).

A notre point de vue spécial, toutes ces bibliographies sont absolument inexactes. En effet, la plupart ne connaissent qu'une seule publication, celle de 1637, alors qu'il y en eut au moins deux qu'il importe de distinguer soigneusement, surtout pour le sujet qui nous occupe; d'autres, et non des moindres, mentionnent une édition *princeps* imaginaire (3). Etablissons donc, avant d'aller plus loin, l'exacte vérité bibliographique, qui est d'une importance capitale pour l'étude de notre légende.

En 1631, G. a Ryckel publiait à Louvain, en un gros in-quarto, une vie de sainte Begge, sœur de sainte Gertrude et fondatrice présumée des béguinages (4), accompagnée d'innombrables commentaires et digressions (5). A la suite de cette *Vita* figure la triple biographie ou *Vitae* de sainte Gertrude, sous la date

(1) J. F. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, II, p. 773. Bruxelles, 1739. — Il est étonnant que le nom de *Ryckel* ne figure pas dans les *Mémoires* de J.-N. PAQUOT, qui est le continuateur de Foppens, comme celui-ci le fut de Valerius Andreas (1623).

(2) RYCKEL (J.-G. VAN), par H. VANDER LINDEN, dans la *Biographie nationale*, XX (1909), col. 632-34.

(3) A savoir l'édition inexistante de 1607, citée dans POTTHAST, *Bibliotheca historica medii aevi*, p. 720, Berlin, 1862, et dans U. CHEVALIER, *Répertoire des sources historiques du moyen âge, Bio-bibliographie*, I, col. 1764. Paris, 1905.

(4) Voir, sur les béguinages, l'ouvrage définitif de L. PHILIPPEN, *De Begijnhoven*. Anvers, 1919.

(5) *Vita S. Beggae, ducissae Brabantiae, Andetennensium, Begginarum et Beggardorum fundatricis... commentario illustrata.* Lovanii, typis Corn. Coenestenii, 1631.

de 1632, chez le même imprimeur (1), avec le même privilège et un *imprimatur* unique (2). La même publication parut aussi séparément, sous la même date (3), et c'est dans cet état qu'on la rencontre d'ordinaire. Le savant prélat y publie trois vies de la sainte : les deux premières sont des remaniements d'une très ancienne *Vita*, écrite par un contemporain; la dernière est la *Vita tripartita*, rédigée au XIe siècle, sur un modèle universellement adopté à cette époque (4). Nous aurons à y revenir, car c'est la seule qui nous intéresse.

De simple éditeur des *Vitae* en 1632, G. a Ryckel se transforme en historien très documenté (5) et publie en 1637 une *histoire* de sainte Gertrude (6), abondamment illustrée (7), appelée communément « seconde édition », même par son

(1) *Vitae S. Gertrudis, abbatissae Nivellensis, historicae narrationes tres, nunc primum in lucem erutae* (ce qui prouve qu'il n'y eut jamais d'édition de 1607). Lovanii, typis Corn. Coenestenii, 1632. — Ce recueil de *Vitae* ne figure pas dans la *Bibliotheca* de Potthast ni dans la bibliographie de G. a Ryckel, dressée par H. Vander Linden (*Biographie nationale*, XX, col. 633).

(2) Le *privilège*, signé et daté « L. Fourdin, 11 décembre 1631 », se retrouve identiquement à la fin de la *Vita S. Beggae* et après la préface des *Vitae S. Gertrudis*. — L'*imprimatur* unique fut accordé à la « vita S. Beggae, *cum vita S. Gertrudis* ».

(3) D'après A. WAUTERS (*Biographie nationale*, VII, col. 684), elle aurait été réimprimée en 1634. Je ne connais aucun exemplaire de cette année.

(4) « Quando vitae S. Lamberti, Bavonis et aliorum in Belgio sunt inepte reformatae et interpolatae. » HENSCHENIUS, dans *Acta Sanctorum Martii*, II, p. 592. « Eine Zeit, die sich überhaupt darin gefällt, in unverständiger Weise die Akten der Heiligen zu überarbeiten und zu fälschen. » H. E. BONNELL, *Die Anfänge des Karolingischen Hauses*, p. 70. Berlin, 1866. Quant au « modèle » sur lequel est conçue une *Vita tripartita*, on peut le définir en ces trois mots : avant, pendant, après; plus nettement : I. Généalogie du saint ou de la sainte; II. Sa vie et ses vertus; III. Les miracles opérés après sa mort. Voir, à ce sujet, H. DELEHAYE, *Les Légendes hagiographiques*, p. 110. Bruxelles, 1906.

(5) Il le dit lui-même dans sa préface de 1637 : « Quae abhinc annos non paucos collegeram de vita patronae nostrae S. Gertrudis. »

(6) *Historia S. Gertrudis, principis virginis, primae Nivellensis abbatissae, notis et figuris aeneis subinde illustrata.* Bruxellae, ex typ. God. Schovartii, 1637. — Cet ouvrage capital de G. a Ryckel est resté inconnu à Wauters (*Biogr. nation.*, VII, col. 684).

(7) ... « variis iconibus (*quae sunt idiotarum libri*) », dit-il dans sa préface. La parenthèse curieuse est empruntée littéralement à MOLANUS, *Natales Sanctorum Belgii*, Préface. Louvain, 1595.

auteur (1), ce qui n'a pas peu contribué à la confusion que nous avons signalée plus haut. Il en parut une traduction en 1639, peu connue des bibliographes et d'ailleurs sans intérêt pour notre étude (2).

En résumé, G. a Ryckel a publié en 1632 le texte ancien de trois *Vies* de sainte Gertrude; en 1637, il a donné une histoire de la sainte, œuvre personnelle, qui se distingue nettement de la publication antérieure. Il convient d'insister ici sur cette distinction évidente et nécessaire, qu'on ne trouvera dans aucun répertoire bibliographique (3).

Voyons maintenant quelle est la différence, sous l'angle de notre légende, entre les différentes *Vies* d'abord (4), entre les deux publications ensuite.

(1) Dans la préface de son *Historia S. Gertrudis*, G. a RYCKEL écrit en 1637 : « In secundam hanc auctioremque *vitae* S. Gertrudis editionem. » Plus loin (p. 21), il rappelle la publication antérieure : « Abhinc triennio vitam S. Gertrudis edideram nudam et investem, nullis commentariis additis... » — On trouve de même, dans la nouvelle édition de J. MOLANUS, *De Historia SS. imaginum et picturarum*, p. 266, note (Louvain, 1771) : « Vitam et cultum ejus latissime deduxit Jos. G. a Ryckel, Lovanii ad S. Gertrudem abbas, ibidem secundo editam anno 1637. — Ces deux publications distinctes sont confondues, sous le titre de la première, dans le *Répertoire* d'U. Chevalier, *loc. cit.*

(2) *La vie de S. Gertrude, première abbesse de Nivelle, tirée des cayers de Nivelle, de Landen, de Neustade en Allemagne, et d'ailleurs. Mise premièrement en lumière par le R. P. J.-G. de Rickel et traduicte en françois par F. A. B. C.* A Bruxelles, chez Godefroy Schovaerts, 1639. — Potthast cite encore une *Vie de S. Gertrude*, traduite par Jos. MÈGE. Paris, 1687. Il faut savoir que la première édition est de 1671 et qu'il s'agit non de la sainte abbesse de Nivelles, mais d'une homonyme du XIIIe siècle.

(3) Les seules indications bibliographiques vraiment exactes figurent dans J. TARLIER et A. WAUTERS, *Géographie et Histoire des communes belges. Nivelles*, pp. 169-170. Bruxelles, 1862.

(4) L'étude des sources, si aride en général, nous fut singulièrement facilitée par d'excellents travaux, parmi lesquels la place d'honneur revient à la magnifique *Etude critique des sources de l'histoire du pays de Liége au moyen âge*, par S. BALAU, Bruxelles, 1902-03 (Mémoires couronnés par l'Académie royale, t. LXI), reproduite, pour la partie qui nous occupe, dans L. VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire sur les vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*. Louvain-Paris, 1907. — Nous avons consulté encore : *Acta Sanctorum Martii*, II, (1668), pp. 592 et suiv., avec le *Commentarius praevius* de HENSCHENIUS, reproduit dans : GHESQUIÈRE, *Acta Sanctorum Belgii Selecta*, III (1785), pp. 144 et suiv.; J. VAN DEN GHEYN, *Catal. des mss. de la Bibliothèque royale*, V, Histoire et Hagiographie, pp. 191

Le miracle du chevalier n'apparaît que dans la *Vita tripartita* et manque dans toutes les versions antérieures : il ne fait donc pas partie du patrimoine miraculeux de la sainte : c'est une ajoute, probablement de l'époque où tant de vies furent remaniées et interpolées, et qui, par conséquent, ne peut remonter que jusqu'au XIe siècle, puisque c'est à cette époque que la *Vita tripartita* fut probablement rédigée. Nous verrons plus loin ce qu'il en faut penser : examinons d'abord le récit lui-même, qui occupe le dernier chapitre de la *Vita tripartita* et qui est des plus intéressants, selon un juge compétent (1). Un résumé succinct, accompagné de larges extraits, que nous nous garderons de traduire, va permettre au lecteur d'en connaître le sujet et d'en apprécier le ton et le style naïfs.

Miles quidam, intercessione Virginis, a pacto cum diabolo inito liberatur (2).

Un noble chevalier s'est ruiné au jeu, peu de temps après le décès de la sainte. Dans sa misère, qui est longuement décrite, il erre par les champs et se lamente éloquemment. Ses jérémiades sont rapportées avec une exactitude scrupuleuse. A bout de ressources, il invoque l'Esprit du mal, qui accourt au premier appel. Le chevalier lui demande son nom, à quoi le diable répond : *Raspadas sive Rapax nuncupor*, puis il se vante d'être l'homme de confiance de Belzebuth.

Après de longues discussions, l'accord que l'on sait est conclu pour un terme de sept ans, près d'un gibet (*patibulum*)

et 244, Bruxelles, 1905; B. KRUSCH, *Verzeichniss Merovingischer Heiligenleben*, dans E. WATTENBACH, *Deutsche Geschichtsquellen im Mittelalter*, et dans son édition des *Monumenta* (« Scriptores Rerum Mer. », II, p. 447), qualifiée d' « impeccable » par Van der Essen. (Sur Krusch et sa méthode, voir G. KURTH, *Etudes franques*, II, pp. 319 et suiv. Paris-Bruxelles, 1919.) En ce qui nous concerne, il convient d'annoter que le savant allemand ne connaît pas les *Vitae* de G. a RYCKEL (1632), mais qu'il cite l'ouvrage de dom F.-A. MÈGE en ajoutant « librum non vidi », ce qui était parfaitement inutile, le livre du bénédictin s'occupant exclusivement d'une homonyme de la sainte de Nivelles, comme il ressort d'une note antérieure.

(1) L. VAN DER ESSEN, *op. cit.*, p. 11.

(2) *Vita tripartita*, l. III, chap. XIII (G. a RYCKEL, *Vitae*, p. 181), ou chap. XIV, d'après un manuscrit du XVe siècle, au Grand-Séminaire de Malines, utilisé par Van der Essen, *op. cit.*, pp. 10-11, qui explique (p. 7, n. 1) cette divergence. — Dans la *Bibl. hagiogr. latina* des Bollandistes, I, p. 522, Bruxelles, 1898-99, ce prodige est appelé le *miraculum de potu amoris S. Gertrudis*.

et avec engagement par écrit. En effet, instruit par l'expérience, le démon se défie de l'homme : « *Quia frequenter a Christianis decepti fuimus, fac juramentum, quod fideliter promissa tua servabis.* » Le chevalier s'exécute : *favet citius miles, et chartam daemoni tradidit sigillatam. At Rapax, accipiens chartam, ait militi : « Genua flecte, et manibus junctis efficiaris homo meus. »*

Les sept années révolues, le chevalier convoque ses trois neveux et leur avoue son fatal secret. Ils veulent le sauver par leurs prières ou le défendre par les armes : « *Imo constanter manete* », dit le plus jeune, « *et nos viriliter contra illum dimicabimus pro vobis* ».

Au moment du départ, un des serviteurs, qui aimait tendrement son maître, le supplie d'invoquer sainte Gertrude et de boire en son honneur : « *Oportet... ut devote sanctae Gertrudis amorem bibatis...* » puis il fait longuement l'éloge de la sainte.

Ce conseil est suivi : *Miles, haec audiens et flens, ad cognatos reversus est, et dixit : « Sanctae Gertrudis amorem ego bibam, et ejus protectioni me syncere committo. » Et post haec, scyphum accipiens, sanctae Gertrudis amore totum vivum* (*sic*, pour *vinum*) *perpotavit.*

Ayant repris courage, le chevalier s'en va au rendez-vous en récitant une ardente prière à sainte Gertrude, EN VERS LÉONINS (1). Mais la sainte l'y avait précédé et avait rencontré le démon qui attendait sa proie. Elle l'interpelle vivement, lui demandant ce qu'il fait là. Le diable refuse de s'expliquer, alléguant que ses affaires ne la regardent pas; enfin, harcelé de coups — *sancta Gertrude diabolum verberante* — il confesse la vérité. La sainte lui annonce qu'elle a pris sous sa protection le chevalier repentant : « Il s'est confié à moi, dit-elle, *et potum amore mei devotissime sumpsit.* » Comme le diable ne veut pas renoncer à sa proie, son adversaire céleste est obligée de recourir aux moyens extrêmes : *Daemone autem nolens recedere, beata Gertrudis chartam de manibus ejus eripuit et laqueo, quem inimicus paraverat militi, crudelissime*

(1) *Gertrudis, pro me Christo pia flamina prome,*
Et mihi succurre contra Sathan, optima curre.
In te confisus nunquam fore credo recisus.
Tis sumens ore poculum Gertrudis amore,
Incipiam leviter improbatis iter...

On verra plus loin que la première version latine du miracle de Théophile, par Paul le Diacre, était entièrement *en vers léonins.*

caedebat eundem et finaliter in altum trahens, daemonem suspendit (1).

A ce moment, le chevalier arrive au gibet où se tord le démon; aussitôt, il se prosterne aux pieds de sa libératrice et lui rend grâces EN VERS LÉONINS. Sainte Gertrude lui répond d'une manière tout aussi poétique (2), l'exhorte au repentir et disparaît, tandis que son protégé, tout joyeux, retourne auprès des siens *cum sua chartula,* dont lecture est donnée au monastère de Nivelles devant l'abbesse et une foule nombreuse, qui entonne le *Te Deum laudamus.*

Ceci se passait sous l'abbatiat de sainte Wolfetrude, que sainte Gertrude avait désignée de son vivant pour lui succéder.

Tel est le récit, naïvement détaillé, qui forme le dernier chapitre de la *Vita tripartita* et occupe douze pages dans l'édition des *Vitae,* entreprise par G. a Ryckel en 1632, et qui existait en français depuis 1612, raconté par G. de Rebreviettes, seigneur d'Escœuvres, d'après des sources latines et wallonnes, dans un petit livre peu connu et qui servit rarement de modèle (3).

(1) Cette représentation si curieuse n'offre rien d'original : « Auch die Merovinger-Viten sind voll von Satanskampfen und Bessessenenheilungen. » H. GÜNTHER, *Legenden-Studien,* p. 136. Cologne, 1906. Cependant, la corde de sainte Gertrude constitue un élément tout neuf, d'après G. COHEN, *Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français du moyen âge,* p. 121. Bruxelles, 1906.

(2) *Te deformasti, Christum tu quare negasti?*
Mis bene fecisti, Gertrudis amore bibisti.
Cum precibus partam volo nunc tibi reddere chartam,
Ac emendatum cupio tis fore reatum :
Pro cujus emenda deletum suscipe flenda.
Desine peccare, bene fac, Christum venerare,
Ut piis orneris virtutibus et releveris.
Salvus tunc ibis, alma probitate praeibis.

(3) G. DE REBREVIETTES, seigneur d'Escœuvres, *L'Image de la noblesse figurée sur la vie de sainte Gertrude et de ses parents,* pp. 417-35. Paris, 1612. — Cet opuscule fut dédié par son auteur « à très noble et très vertueuse dame Marguerite de Haynen, abbesse de Nivelles ».

Le miracle y remplit le chap. XIV : *Un chevalier s'estant dévoué au diable est secouru par sainte Gertrude.*

A propos de sa méthode, l'éditeur avoue naïvement *au lecteur :* « Les pancartes et vieux livres de Nivelles m'ont donné le principal sujet; ce qui y est de plus est pour l'embellir et l'authoriser. » Il nous apprend encore qu' « il a suivi au plus près l'auteur latin comme le fait aussi la traduction wallonne », qu'il a remaniée en ôtant « un peu

Ce récit légendaire fait-il partie de la rédaction primitive de la *Vita tripartita*, ce qui ferait remonter son attribution à sainte Gertrude jusqu'au XIe siècle, ou bien n'est-ce qu'une ajoute, due à quelque copiste aussi zélé que pieux? Un examen minutieux des manuscrits confirme la seconde hypothèse.

Remarquons d'abord qu'il s'agit d'un chapitre *final*, et qu'une addition *in fine* s'opère et s'explique plus aisément qu'une interpolation de cette étendue; ensuite, que le manuscrit de Malines, utilisé par M. Van der Essen comme le meilleur représentant de la *Vita tripartita* et d'après lequel il raconte le prodige, ne date que du XVe siècle.

Parmi les nombreux manuscrits de la *Vita S. Gertrudis* que possède la Bibliothèque Royale, les plus anciens — dont un du

de la rouille de ce viel langage wallon dont l'histoire est couverte ». (Il s'agit de la traduction faite au XVIe siècle par le doyen Marbrien d'Ortho.)

L'œuvre personnelle du sire d'Escœuvres se réduit aux gloses marginales, admirables de naïveté. Devant le chevalier ruiné et malheureux, il écrit en marge (p. 419) : « Nous sommes en un siècle où l'on ne fait cas de personne qui n'est pas riche. »

Voici un double spécimen de son style, extrait de l'entrevue entre la Vierge et le suppôt de Satan :

« Adonc le diable : Dame, dit-il, ne soyez curieuse de le sçavoir, car il ne vous doibt challoir de cela » (p. 430).

« Le diable demeurant obstiné à ne vouloir partir de là, la sainte luy arracha la cédule qu'il tenoit en ses griffes et print le licol qu'il avoit apresté pour le chevalier, dont elle le battit derechef, et puis le tira à mont et le pendit » (p. 431).

Au risque d'allonger encore cette note, il faut reproduire le passage final, où il reparle des sources spéciales, utilisées pour le récit du chevalier, et mentionne des représentations plastiques de la légende, inconnues par ailleurs :

« Tous les miracles précédens sont tirez des vieux codes de l'église de Nivelles et de l'abbaye de Sainte-Gertrude à Louvain, mais cestuy-cy et les deux qui suivent sont pris de deux livres manuscripts fort antiques, qui sont aux archives de la dite église de Nivelle. De plus, tous ces miracles se voyent représentez audit Nivelle en l'Eglise, et en la Chappelle de l'hospital, tant en peintures plattes que taillées ou relevées en bosse, là où on peut ensemble admirer l'art et la dévotion de la vénérable antiquité » (p. 434).

De nos jours, le récit du sire d'Escœuvres a été suivi e. a. par L. du Broc de Segange, *Les Saints Patrons des corporations*, I, p. 190, Paris, s. d., et par E.-H. Van Heurck, dans un travail sur *Les Drapelets de pèlerinage* (p. 447, n° 1) que nous aurons l'occasion de louer plus loin.

XIe siècle — sont muets au sujet de notre légende (1); les deux seuls qui la mentionnent sont de date relativement récente, l'un ayant servi de modèle à l'autre.

Le manuscrit 10953-55 est de la première moitié du XVe siècle (2). C'est là que figure la plus ancienne version de la légende, *mais pas* DANS *la Vita :* celle-ci finit au folio 143; au verso commence une généalogie qui va jusqu'au folio 160; après quelques feuillets blancs, on trouve enfin, au folio 164 verso, le titre rubriqué : ***Miraculum de potu Amoris sancte Gertrudis.*** L'ordonnance même du manuscrit nous permet donc de conclure que l'histoire du chevalier ne fait pas partie intégrante de la *Vita tripartita,* mais a été ajoutée après la rédaction primitive.

Le manuscrit 8751-60, daté de 1442, est la reproduction exacte du précédent (3). Au folio 39, nous trouvons en rouge le titre : *De milite, qui homagium dyabolo fecerat, per eam liberato.* L'*explicit,* également rubriqué, figure folio 43 verso (4). Notons en passant que — puisque le miracle du chevalier manque aux autres manuscrits, donc également au manuscrit 5649-67 (XIe ou XIIe siècle) — ce dernier ne peut avoir servi de modèle au manuscrit 8751-60, comme l'affirment

(1) Un manuscrit du XIVe siècle (le 9810-14), provenant de l'abbaye de Saint-Laurent à Liége, nous apprend (fol. 94) en guise de conclusion : « Nunc de miraculis satis sit dictum : non tamen explicari quimus centesimam partem. »

(2) Déposé à la Bibliothèque de Bourgogne en 1618 par Miraeus, sur l'ordre de l'archiduc Albert. Cf. LA SERNA SANTANDER, *Notice sur la Bibliothèque de Bourgogne,* pp. 51-52, et VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale,* V, p. 225 (n° 3232). — La description interne du manuscrit par Miraeus, que reproduit La Serna, doit être corrigée d'après VAN DER ESSEN, *op. cit.,* p. 11, n. 1.

(3) Les rares variantes, sauf qu'elles nous font connaître la nationalité des scribes, ne présentent guère d'intérêt. Les paroles du chevalier « *Sainte* Gertrud minne... » deviennent dans B : « *Sente* Gertrud minne... » Dans la définition du « potus » qui latine « amor S. Gertrudis » dicitur, le copiste a intercalé une définition thioise : « potus, *qui sente Gheertruit minne theutonice* », latine...

Le copiste commente les paroles désespérées du chevalier « heu me debere rem tam amaram incurrere », par la glose marginale « mortem »; devant les épanchements poétiques des personnages, il met en marge le mot « versus », comme pour marquer son étonnement ou attirer l'attention des lecteurs.

(4) *Explicit miraculum de milite per beatam Gertrudem.* Cf. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits,* V, p. 191 (n° 3217).

les Bollandistes dans leur catalogue (1). Mais nous ne faisons pas de critique de texte ici; il nous suffit d'avoir prouvé que la légende du chevalier n'appartient pas à la rédaction primitive de la *Vita tripartita*, qui est la biographie la moins ancienne, mais constitue une ajoute relativement récente dont il importe de rechercher la provenance. Cependant, pour ne pas morceler notre exposé, nous allons voir d'abord ce qu'est devenu le récit miraculeux dans l'édition de 1637.

Dans cette nouvelle publication, G. a Ryckel commente longuement une très ancienne *Vita* de sainte Gertrude. En décrivant les reliques de la sainte, il fait connaître la coupe de sainte Gertrude et la coutume du *potus amoris* ou du *sinte Geertruyden minne :* la coupe vidée au moment du départ en l'honneur de sainte Gertrude et pour se mettre sous sa protection (2).

(1) *Catalogus codicum hagiographicorum Biblioth. regiae Bruxellensis*, ed. hagiographi bollandiani, II, p. 595. Bruxellis, 1886.

(2) J. GRIMM, *Deutsche Mythologie*, I, pp. 37 et 111 (Göttingen, 1835) a, le premier, montré l'origine païenne de cette coutume christianisée (*Minna* = recordari; on croyait s'attirer la bénédiction des dieux en buvant à leur mémoire; plus tard, *minne* = amor, et Odin, Thor et Freya sont devenus le Christ et la Vierge, saint Jean et sainte Gertrude).

La plus ancienne mention littéraire du *S. Geertens minne* figure dans le *Peregrinus* (v. 335-36), poème latin du XIIIe siècle :

Et rogat ut potent Sanctae Gertrudis amore
Ut possent omni prosperitate frui.

On pourrait écrire sur cette coutume une dissertation intéressante, facile et utile, mais qui dépasserait le cadre de ce travail, en synthétisant les renseignements épars dans de nombreuses publications, dont on trouvera la liste ci-après :

K. VAN ALKEMADE en P. VANDER SCHELLING, *Nederlands Displegtigheden*, II, pp. 75 et 481. Rotterdam, 1732. — B. HUYDECOPER, *Aanteekeningen op Melis Stoke, Rymkroniek van Holland*, II, v. 1424. Leyden, 1772. — A. J. CLIGNETT, *Bijdragen tot de oude Nederlandsche Letterkunde* (édit. W. van Hildegaertsberch), pp. 392-411. La Haye, 1819. — F. baron DE REIFFENBERG, *Archives pour servir à l'histoire civile et littéraire des Pays-Bas*, pp. 1-2. Louvain, 1827. — HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Horae Belgicae*, II, pp. 41-48. Breslau, 1832. — D. BUDDINGH, *Over oude en latere Drinkplegtigheden*, pp. 25, 30, 32 et suiv. La Haye, 1842. — Baron DE REINSBERG-DÜRINSFELD, *Traditions et Légendes en Belgique*. I, p. 169. Bruxelles, 1870. — A. DE COCK et I. TEIRLINCK, *Brabantsch Sagenboek*, II, p. 215 (n° 249 : Sinte Geertenminne). Gand, 1911. — A. DE COCK, « Volkskunde », dans *Vlaanderen door de eeuwen heen*, II, p. 232. Amsterdam, 1912. — Dr J. SCHRIJNEN, *Sint Jans Minne*, dans *Limburg's Jaarboek*, VII, (1900), p. 141, et dans *Volkskunde*, XVI (1904), p. 183.

Trésor de l'Eglise Sainte-Gertrude, à Nivelles. — A gauche, la coupe de sainte Gertrude (diamètre $0^{m}23$) en verre taillé et poli à la roue (IVe siècle?), bordée d'un cercle en vermeil de l'an 1404 et soutenue par des flammes rayonnant d'un pied octogone en vermeil du XVe siècle, à renflement, avec huit petites niches ogivales où se trouvent des figures en argent à mi-corps, représentant la Sainte Vierge et sept saints et saintes, parmi lesquels sainte Gertrude. Sur un des huit compartiments de la base qui sont ornés de ciselures, est agenouillé un ange, tenant un petit reliquaire en forme d'édifice gothique. (Hauteur 0m29). Les autres objets sont un phylactère en vermeil (XIIIe siècle) et un reliquaire-ostensoir en argent (XVe siècle).

Inventaire des œuvres d'art du Brabant.

L'auteur est amené ainsi à rappeler l'histoire du chevalier, *qui potum amoris devotissime sumpsit.*

Il commence par un aveu : à cause de la naïveté du ton et de l'invraisemblance des détails, ce récit avait provoqué des sourires chez les esprits forts du temps et avait valu à son éditeur le reproche de trop grande crédulité (1). Blessé dans son amour-propre, et voyant que sa première narration paraissait ridicule à d'aucuns (*quia nonnullis ridiculum videtur*), il a remplacé la version primitive par la relation d'un prodige identique, arrivé à Heppeneert, telle qu'elle lui a été fournie sur ses instances par le R. P. Jean Halbach, un chanoine Croisier du couvent de Maeseyck, qui desservait l'église de Heppeneert à cette époque.

Cette relation, imprimée en 1637, est antérieure à 1634, puisque son auteur mourut de la peste le 21 août de cette année (2). Je la transcris ci-dessous, pour mettre le lecteur à même de comparer les deux versions et de se rendre compte ainsi de l'évolution de la légende.

Historia satis mirabilis de equite,
qui se diabolo devovit.

In ditione et episcopatù Leodiensi, extra oppidum Maeseykam, pagus est cui nomen Heppener, a cultu S. Gertrudis olim famosissimus, in quo sibi sepulturam elegit miles ille cognomento Riddert (*non* Ridder *ut quidam male*), *sacramento seu pacto interveniente, unius addictus jurare in verba magistri, diaboli nempe, cui suam animam obnoxiam fecerat, ea condicione ut sibi dilapidatum patrimonium restitueret. Loco illi deserviunt P. Cruciferi ejusdem oppidi, a quibus omnem historiae veritatem discere cupiens, instrumentum hoc testimonio manus et sigillo pastoris, qui hodie loco praeest, petii et tandem obtinui.*

Ego frater Joannes Halbach, pastor in Heppener, ubi B.

(1) Un contemporain, qui a retracé la vie mystique d'une homonyme de notre sainte, se plaint égaiement du manque de foi à l'égard des révélations faites par son héroïne céleste : « *Ex quibus omnibus liquet, quam longe adhuc a spiritu Dei sint, qui praedictas divinas revelationes, tanquam somnia muliercularum rejiciunt et irrident. Deus illis ignoscat...* » NIC. CANTELEU, *Insinuationes divinae pietatis seu vita et revelationes S. Gertrudis virginis et abbatissae ordinis S. Benedicti*, p. 39. Paris, 1662.

(2) Cf. *Pastoreel register Heppeneert* et *Magistrale Rollen Maeseyck*, 1624-34. (Communication du R. P. S. DROST, chanoine croisier à Maeseyck.)

Gertrudis virgo diva tutelaris est, fateor me ex seniorum relatione didicisse, quemdam hic aliquando nobilem *Riddart* dictum, cujus castri *Borckhoff* nuncupati in hodiernum diem vestigia extant, habitasse. Is ut omni voluptatum et copiarum genere abundaret, diabolo, sanguine proprio scripta syngrapha se devovit. Septem annis evolutis, omnes quos habebat amicos et familiares, ad convivium ferale invitavit. Quibus et post epulas valedicens, statum suum aperuit, et equo conscenso, diaboli se esse hostiam tremula voce confessus est. Ad quae verba plurimum consternati amici, rogant, ut priusquam abscedat, libet ad divae Gertrudis et S. Joannis honorem. Quod ubi factum, datis equo calcaribus perrexit ad locum *Sant* appellatum, qui ab Heppener horae quadrante distat. Quo in loco arbor erat, quae tilia dicitur, cujus ibidem adhuc conspicitur cruncus (SIC, *lisez* truncus), et in antiqua pictura, quae in templo ad perpetuam memoriam dependet, demonstratur. Secus hanc, illi diabolus obvius fuit, et syngraphum repraesentavit, simulque magnum ejulatum dedit, et trepidanti militi se nocere non posse, quod Virginem quamdam a tergo secum equo insidentem habeat, protestatur. Nobilis ille post se reflectens divam Gertrudem, prout eam ex pictura noverat, sibi adsidere videt. Ad divae igitur aspectum diabolus evanuit. *Riddert* autem magna ductus paenitudine, flens ubertim domum rediit, vitam mutavit; finitoque vitae cursu, in caemeterio post chorum sepultus est, sub saxo, quod ejus tantummodo sculpta praefert insignia. Refricat memoriam hujus rei gestae antiquissima pictura, nuper a me F. Joanne Halbach renovata. Liber quidam etiam hic extitit, in quo miracula et beneficia per d. Gertrudis interventum obtenta conscripta legebantur : qui exulceratissimo hoc bellorum tempore interiit...

Ita attestor ego F. Joannes Halbach, *pastor in* Heppener *et professus cruciger in* Bienborch, *municipio ducatus Montensis* (1).

(1) G. a RYCKEL, *Historia S. Gertrudis*, 1637, pp. 424-26. — Parmi les écrivains modernes, la relation la plus complète est donnée par J. W. WOLF, *Niederländische Sagen*, Leipzig, 1843, où figure (p. 434) la *S. Geerten Minne*, d'après W. van Hildegaertsberch, et la *Riddertsage* (p. 432), d'après Halbach-a Ryckel (1637). Il n'a pas connu la première publication de G. a Ryckel (1632). — A. DE COCK et Is. TEIRLINCK, *Brabantsch Sagenboek*, II, p. 215, Gand, 1911, racontent la *Sinte-Geertenminne* (n° 429) surtout d'après le poète néerlandais. Dans leur Bibliographie (p. 216), le nom de G. a Ryckel n'est pas même cité. Ailleurs, le premier déclare que notre légende n'a été imaginée (*verzonnen*) que pour expliquer le *potus* christianisé. (*Vlaanderen door de Eeuwen heen*, II, pp. 232 et 241.)

En comparant entre elles les deux versions, on est frappé d'abord par une différence toute matérielle : en effet, la reproduction textuelle du second récit ne comporte pas même autant de lignes que le résumé de la narration antérieure. C'est que l'élément lyrique et dramatique a disparu : plus de lamentations désespérées, de discussions acharnées, d'invocations ou d'actions de grâces poétiques. Tous ces hors-d'œuvre littéraires manquent dans la relation de Jean Halbach. Par contre, celle-ci abonde en détails tendant, les uns à authentiquer son « histoire »; les autres, à localiser l'événement et à en individualiser le héros. A cet effet, Halbach adopte la forme *Riddart* au lieu du terme générique « ridder » : une subtilité linguistique inutile, que la tradition populaire n'a pas conservée (1) ; ce chevalier, ainsi individualisé, habitait un château fort, le *Borckhoff*, dont Halbach a vu les ruines et dont on m'a montré les traces (2) ; le rendez-vous fatal a lieu au *Sant*, lieu dit existant encore, sous un tilleul qui a disparu depuis, mais qui a imprimé les stigmates diaboliques à son espèce entière, à la suite d'une généralisation injustifiée de la légende (3) ; la tradition orale

(1) « Non ridder, ut quidem male », ajoute G. a Ryckel, mais lui-même transcrit d'une façon incorrecte la forme donnée par son correspondant. — W. WOLF, *op. cit.* (v. note précéd.), reproduit cette version de la légende sous le titre de *Ridder Riddert*.

Voici quelques textes pour démontrer l'existence et même l'origine du nom de famille *Ridder* (ou *De Ridder* sous sa forme actuelle) :

1380 et suiv. : ... « Ad domum que quondam fuit Tilmanni dicti Ridder. — ... Que quondam fuerunt Johannis dicti Ridder. — ... Inter bona Philippi Ridder. » FRANQUINET, *Cartulaire N.-D. à Maestricht*, II, pp. 31, 34, 244; Heyn Ridder est cité en 1414 à Hasselt (*Rôles de la justice interne*, 44, fol. 2), et Peter Ridder en 1460 à Mopertingen (*De Navorscher*, 1892, p. 54).

(2) Dans un pré, une ligne creuse formant rectangle : la trace presque effacée d'anciennes fondations ayant servi, d'après la surface minime, à une très modeste habitation.

(3) Is. TEIRLINCK, *Flora diabolica*, pp. 56-57, Anvers, 1924, range le tilleul sous les *duivelsboomen* ou arbres diaboliques, précisément à cause de la légende que nous étudions, et dont il ne connaît que la seconde version, d'après G. a Ryckel et W. Wolf, qu'il a lus trop vite, puisqu'il donne le *Berkhof* comme lieu de l'action où s'élevait le tilleul en question. C'est là, dit-il, que Satan attendait ceux qui s'étaient voués à lui : « Er onder wachtte Satan op de ellendige menschen die, in een oogenblik van waanzin, hem hunne ziel hadden verkocht. »

Telle est la généralisation injustifiée que mon sujet m'amène à signaler et à critiquer. Je tiens à ajouter que cette erreur de détail n'enlève rien au mérite extraordinaire de ce chef-d'œuvre folklorique, d'une documentation vraiment merveilleuse.

désigne encore de nos jours la chapelle où le chevalier venait de prier sans boire (1) et le pont où se fit la rencontre, appelé *Duvelsbrug* depuis lors; il mourut dans le village où se déroula la scène de sa délivrance miraculeuse, et y fut enterré *in caemeterio post chorum, sub saxo, quod ejus tantummodo sculpta praefert insignia.*

Pour attester la véracité de son récit, Halbach invoque le témoignage d'un panneau ancien (*antiquissima pictura*) restauré par ses soins, et d'un manuscrit précieux relatant les miracles opérés par sainte Gertrude, malheureusement perdu au moment où notre Croisier rédigeait son récit : *qui exulceratissimo hoc bellorum tempore interiit.*

Le manuscrit en question renfermait-il une relation du miracle du chevalier? A défaut de réponse adéquate, je ferai ce rapprochement : dans la riche bibliothèque du couvent de Sainte-Agnès, à Maeseyck, dont j'ai raconté ailleurs les vicissitudes (2), se trouvait un manuscrit hagiographique du XVe siècle, contenant une vie de sainte Gertrude; conservé actuellement à La Haye, il ne cite pas le miracle du chevalier (3). Quant à l'*antiquissima pictura,* elle soulève une difficulté sérieuse, si on prend à la lettre le qualificatif et non comme un *epitheton ornans.* D'après notre narrateur maeseyckois, cette peinture représente comment le *Ridder* a été sauvé par la sainte qui chevauchait, à son insu, en croupe derrière lui. De plus, c'est grâce à une peinture, également suspendue à l'église, mais dont il n'est plus question par après, que le chevalier, en se retournant sur sa selle, reconnaît sa libératrice. Si la *pictura* représente l'histoire du *Kaartridder,* elle est postérieure aux événements et contemporaine de la pierre tombale. Or, celle-ci est relativement récente : de l'aveu de tous les archéologues, c'est à peine si elle remonte au XVIe siècle. Donc l'épithète d'*antiquissima* ne convient pas plus à la peinture qu'à la pierre.

(1) La coutume du *potus amoris* est tombée dans l'oubli. On m'assure qu'elle s'est conservée en quelques endroits du Limbourg hollandais.

(2) J. GESSLER, *Uit de Bibliotheek van het Sint-Agneten-klooster, te Maeseyck,* dans la revue *Limburg,* V (1924), pp. 258-64.

(3) *Catal. cod. mss Bibl. Regiae Hagensis,* n° 760, fol. 89-121. (Cf. *Analecta Bollandiana,* VI [1887], pp. 5-15.) — Mlle S. van den Borch-Schouten, conservatrice à la Bibliothèque royale de La Haye, a bien voulu examiner pour nous le manuscrit maeseyckois.

Dans ces conditions, ne serait-on pas en droit de conjecturer que le tableau est bien antérieur à la pierre et représentait, à Heppeneert — comme ailleurs — la légende du chevalier dans sa version primitive. Il suffisait alors à l'imagination populaire d'établir un trait d'union entre le panneau d'église et les armoiries mal interprétées d'une tombe anonyme, pour faire éclore sur les bords de la Meuse l'histoire légendaire du *Kaartridder*, descendant du chevalier nivellois.

Au point de vue du fond, une différence essentielle se rencontre dans le dénouement, qui se trouve singulièrement simplifié dans la version nouvelle : sainte Gertrude apparaît au démon montée en croupe derrière son protégé, et le met en fuite par sa seule présence. Plus la moindre trace du combat entre la sainte et le diable, ni de la pendaison de ce dernier : scène naïvement comique, qui avait paru tellement invraisemblable et ridicule que G. a Ryckel sentit le besoin d'y consacrer tout un chapitre de sa nouvelle publication (1).

Ainsi modifiée, la légende se retrouve ailleurs, à Vorst notamment, fort renommé jadis pour son antique pèlerinage à sainte Gertrude, dont le culte avait été introduit dans cette commune à une époque éloignée, peut-être dès le XIIIe siècle. Elle est représentée, à son moment le plus pathétique, sur le drapelet de pèlerinage de cette localité, comme on peut le voir ci-dessous. Ce drapelet remonte au XVIIe siècle, comme le récit de notre Croisier; il a été décrit et reproduit dans l'admirable ouvrage de M. E. van Heurck, qui nous en a facilité la reproduction en mettant gracieusement le cliché à notre disposition (2).

* * *

Nous retournons maintenant à la première version de la légende, telle qu'elle florissait autrefois à Nivelles.

(1) G. a RYCKEL, *Historia* (1637), IV, quaestio VIII : « An secundum sonum litterae accipiendum sit, quod in vita S. Gertrudis legitur daemon suspensus? » (pp. 785-791). Faut-il prendre cette pendaison au propre (*secundum sonum litterae*) ou au figuré? Notre casuiste concilie les deux interprétations en admettant deux fois le miracle : *a*) du vivant de la sainte : pendaison réelle, à la lettre; *b*) après son « apothéose » : suspension symbolique.

On peut apprendre comment les saints et les anges lient les démons dans M. DEL RIO, *Disquisitionum magicarum libri* VI, p. 178. Cologne, 1657.

(2) E.-H. VAN HEURCK, *Les Drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins*, pp. 446-48. Anvers, 1922.

Le drapelet de pèlerinage de Sainte-Gertrude, à Vorst (Anvers).
Gravure en taille douce du milieu du XVIIe siècle — Cliché prêté par M. Em. Van Heurck.

En étudiant plus haut la tradition littéraire, nous avons pu constater que le prodige du chevalier n'est relaté dans aucun manuscrit *ancien* et que par conséquent il ne fait pas partie de l'apanage miraculeux *primitif* de la sainte. Dans ces conditions, on est en droit de supposer que la légende du chevalier n'est pas autochtone, mais étrangère : ce n'est pas une fleur indigène, éclose à Nivelles, mais une plante exotique, importée d'ailleurs. D'où? Quand et comment? Telles sont les trois questions qu'il importe de résoudre (1).

On a essayé d'expliquer l'origine de notre légende en la présentant comme une survivance christianisée de la mythologie germanique (2).

Les premiers missionnaires de la Germanie s'appliquèrent, non pas à déraciner les usages ou les préjugés païens, mais à les remplacer par des croyances et des pratiques chrétiennes, ou du moins à leur imprimer une note plus ou moins chrétienne. Une image de la sainte Vierge, suspendue à un arbre sacré, a transformé le *Baumkultus* païen en culte de Marie, d'où les innombrables « vierges au chêne » plus ou moins miraculeuses. De même, la sainte de Nivelles aurait remplacé, dans la religion et dans la légende, tantôt une Norne ou une Walkyrie, qui protégeait son chevalier (3), tantôt la déesse Gerda, divinité des nuages, liée étroitement à Wodan, dieu du vent et de la tempête, et qui défend son amant réclamé par le prince des ténèbres (4).

(1) Inutile de demander : pourquoi? Un historien français y a répondu à l'avance : « La meilleure preuve de la sainteté est le don du miracle; ... de là, un recours constant au surnaturel. » A. Molinier, *Les Sources de l'histoire de France depuis les origines jusqu'en 1789*, I, p. 94. Paris, 1904.

(2) J. Lenaerts et M. Winters, *De Germaansche Heidenleer*. Lierre, 1901. — J. Lenaerts, *Sinte Gertrudis*, dans *'t Daghet in den Oosten*, XXVI (1910), pp. 17 et suiv.

(3) « Zoo ging de vereering of ook de legende over van de Nornen op de Drie Gezusters; van Woerd, eene der drie Gezusters, op Sint Gertrudis, die haren ridder beschermt tegen 's duivels geweld, door hem voor zijn vertrek eenen beker te reiken of door achter hem op 't peerd te verschijnen; hier is Woerd dus Walkyre, en uit dien dronk komt de S. Geertenminne of de afscheidsdronk ter eere S. Gertrudis. » Lenaerts et Winters, *op. cit.*, p. 96.

(4) « Vandaar dat de H. Gertrudis voorgesteld wordt als de beschermgeest van haren ouden minnaar, wanneer deze voor het rijk van den duivel (den hellegod) opgeeischt wordt. Lenaerts, art. cité, p. 24.

Nous admettons volontiers que le culte de sainte Gertrude, à l'instar de celui de la Vierge, de son divin Fils et des Saints, se soit substitué à l'adoration des faux dieux, car c'est l'essence même de l'évangélisation (1), et que des coutumes et des traditions païennes s'y soient introduites et même conservées sous des apparences chrétiennes : ainsi s'explique l'antique *potus amoris* en l'honneur de saint Jean et de sainte Gertrude, successeurs d'Odin et de Freya. Par contre, nous rejetons cette hypothèse quand il s'agit d'expliquer l'origine d'une légende relativement récente, conservée dans des manuscrits du xve siècle et dont les premières traces ne remontent guère plus haut (2). Il y a là une solution de continuité inexplicable qui condamne le système. Son auteur s'en est rendu compte puisqu'il fait, sans la moindre preuve, se dérouler la légende du vivant de la sainte et en confond le héros avec un jeune prince de la suite du roi Dagobert qui brûle d'amour pour la gracieuse pucelle et la demande en mariage à son roi, ce qui provoque la fuite de la vierge apeurée et le désespoir du soupirant, qui se donne au démon corps et âme. Cette fusion de deux légendes, que rien ne justifie, a été opérée par Lenaerts pour les besoins de sa cause : la méthode condamne le système. *Ex falso non sequitur veritas* (3).

Pour nous, la légende du chevalier est originaire de l'Asie, berceau de la fable. Elle est issue de la célèbre légende de Théophile, qui s'y est formée dès le vi^e^ siècle, autour d'un miracle opéré par la sainte Vierge.

L'action se déroule en Cilicie, et non en Sicile, comme d'au-

(1) Voir, à ce sujet, le bel ouvrage de SAINTYVES, *Les Saints successeurs des Dieux*, qui, d'après S. Reinach, « peut être regardé comme un modèle d'exégèse critique » (S. REINACH, *Cultes, Mythes et Religions*, IV, p. 103. Paris, 1912).

(2) La délivrance du Chevalier ne figure pas parmi les miracles « conventionnels » des saints mérovingiens, dont la relation est rarement originale, d'après A. MARIGNAN, *Etudes sur la civilisation française*, II, « Le Culte des saints sous les Mérovingiens », p. 97. Paris, 1899.

(3) Peut-être a-t-on déjà remarqué en passant que les auteurs de la *Germaansche Heidenleer* ne connaissent pas même la plus ancienne version de la légende et qu'ils montrent la Walkyrie tendant la coupe ou bien chevauchant (première erreur) comme la sainte de Heppeneert, alors qu'il s'agit d'interpréter l'antique version nivelloise, où ne figure pas de chevauchée.

cuns l'ont écrit par mégarde (1). Théophile, archidiacre de l'église d'Adana, a refusé par modestie le siège épiscopal. Bassement calomnié auprès du nouvel évêque, il est privé de sa dignité. Par l'intermédiaire d'un Juif, il conclut un pacte avec Satan (2); aussitôt, il est rétabli dans ses fonctions et comblé d'honneurs. Bientôt, poursuivi par le remords, il supplie instamment la sainte Vierge de venir à son secours. Un matin, en s'éveillant, il retrouve le pacte fatal sur sa poitrine. Tout heureux, il fait une confession publique devant l'évêque et le peuple, assemblés à l'église, et meurt trois jours après (3).

La première rédaction du miracle fut écrite en grec, avant 572, par Eutychianus, ami et disciple de Théophile. Une traduction en fut faite au IXe siècle, en prose latine, par Paul, diacre de Naples (4), et par Gentianus Hervetus, qui prit pour modèle un recueil hagiographique grec composé par Simon Metaphrastes (5). Une version poétique, en vers léonins, faite au XIe siècle, est attribuée à Marbode, évêque de Rennes (6).

(1) Ainsi TH. GRAESSE, dans son excellente édition de la *Légende dorée*, de J. de Voragine, p. 593, Breslau, 1890, et TH. DE WYZEWA, dans sa traduction, p. 501, Paris, 1902, où l'on trouvera un excellent résumé du miracle. L'erreur n'est pas nouvelle; elle se rencontre dans un ouvrage pieux du XVe siècle, dont je possède une édition postérieure : MARCI MARULI, *Opus de religiose vivendi institutione*, Cologne, 1531. Chose curieuse, l'histoire y est racontée tout au long deux fois, p. 152 et p. 375. D'abord, Théophile est *Ciciliae archidiaconus;* ensuite, *presbyter in Cilicia.* « Il est à remarquer également que, la première fois, il meurt trois jours après ses aveux, et que, plus loin, on lui attribue encore toute une vie de sainteté : *ita sancte vixit, ut miraculis nobilitatus sit.* »

(2) Cf. E. SOMMER, *De Theophili cum diabolo foedere*. Berlin, 1844

(3) Cf. *Les Petits Bollandistes*, II, p. 255; L. PETIT DE JULLEVILLE, *Les Mystères*, I, p. 107, et II, p. 223. Paris, 1880. Un compte rendu très détaillé, écrit dans une note satirique, se trouve dans l'ouvrage de J. BAISSAC, *Histoire de la diablerie chrétienne*, I, « Le Diable », p. 238. Paris, s. d.

(4) Le diacre Paul est l'auteur de l'hymne *Ut queant laxis resonare fibris*, où Guy d'Arezzo puisa les noms modernes des notes de la gamme.

(5) Cf. D. MAILLET, *Le Miracle de Théophile*, Introd., p. 5. Rennes, 1838.

(6) « Auctore (ut creditur) Marbodo, episcopo Redonensi », écrivaient les Bollandistes. Cf. AA. SS., IV, col. 487 (4 février). — Sur les nombreuses versions latines, en vers ou en prose, de la légende, voir surtout A. MUSSAFIA, *Studien zu den Mittelalterlichen Marienlegenden*, dans les *Sitzungsberichten* de la *Wiener K. K. Akademie der Wissenschaften* (Phil.-hist. Classe), t. 113, 115, 119 et 139.

Dans l'Europe chrétienne du moyen âge, le miracle de Théophile jouit d'une faveur singulière. On le retrouve dans les sermonaires de saint Bernard, de saint Bonaventure et d'autres (1), et dans les « encyclopédies » les plus répandues, telles que le *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais, le *Bonum universale de Apibus* par Thomas de Cantimpré, et dans la trop célèbre *Légende dorée* de Jacques de Voragine (2).

Au xe siècle, un remaniement poétique de la légende avait été entrepris par Hroswitha, la célèbre abbesse de Gandersheim, en Saxe, qui composa un poème latin sur la faute et la pénitence de Théophile sous le titre de *Lapsus et Conversio Theophili vice-domini*, mais cette œuvre ne fait pas partie des drames sacrés composés par Hroswitha à l'intention de ses religieuses (3).

(1) « Quid tibi negabitur », s'écrie Pierre Damien († 1072) dans un de ses sermons *in nativitate beatissimae virginis Mariae*, « cui negatum non est Theophilum de ipsis perditionis faucibus revocare? » — Cf. MIGNE, *Patrologie latine*, t. 144, p. 740.

(2) *Speculum historiale* de VINCENT DE BEAUVAIS, l. XXI, chap. 69-70 de l'édition de Douai, 1624. — THOMAE CANTIPRATANI, *Bonum Universale de Apibus*, II, chap. LVII, p. 493. Douai, 1597. — Quant à la *Legenda Aurea*, « ce livre niais que certains qualifient encore de naïf », d'après A. MOLINIER, *Les Sources de l'histoire de France*, I, p. 97, Paris, 1904, j'ai utilisé l'édition de TH. GRAESSE, Breslau, 1890. — Le choix d'une bonne édition est ici de la plus haute importance. Celui qui consulterait *La Légende dorée*, en 2 vol. des *Classiques Garnier* (Paris, s. d.), où « on s'est attaché à reproduire fidèlement l'original (Préf., p. 9), y chercherait en vain la légende de Théophile.

(3) Le poème comprend 455 hexamètres. La célèbre abbesse y commet l'erreur géographique signalée ci-dessus, ainsi qu'il ressort du début :

Postquam lux fidei, crescens per climata mundi,
Siciliam tenebris errorum solvit ab atris...

Ses poésies latines ont été publiées dans la *Patrologie latine* de MIGNE, t. 137, Paris, 1844-55; par VIGNON RÉTIF DE LA BRETONNE, Paris, 1954, et par K. A. BARACK, *Die Werke Hrosvitas*, Nuremberg, 1858; elles furent traduites par CH. MAGNAN, *Théâtre de Hrosvita*, Paris, 1845. Notre légende, versifiée par celle que Pirkheimer appelait la dixième Muse et la Sapho chrétienne, était destinée, comme d'autres du même groupe, à être lue aux religieuses pendant les repas : « Indem dieselben, wie sich hieraus ergibt, zu der in den Klöstern während der Tafel vorgeschriebene Lectüre bestimmt waren. » A. EBERT, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters*, III, p. 297. Leipzig, 1887.

Cf. J. PERK, *Tooneelarbeid eener non uit de x^e^ eeuw*, p. 198. Amster-

Une légende d'origine syriaque avait donné naissance à un des plus anciens monuments de la langue française, à cette *Vie de saint Alexis*, « belle, sobre et grave » (1) : une seconde légende asiatique allait inspirer entre autres deux écrivains du XIIIe siècle, GAUTIER DE COINCY et RUTEBEUF (2). Le premier, moine à Saint-Médard de Soissons, mort en 1236 comme prieur de Vic-sur-Aisne, raconta l'histoire de Théophile dans ses *Miracles de Notre-Dame,* édités par l'abbé Poquet (Paris, 1857). L'autre, un poète parisien justement célèbre « presque un grand poète » au dire de Lanson, « un falot dans l'épais brouillard » comme l'appelle Cohen (3), ouvrit la série des légendes miraculeuses en l'honneur de la Vierge, remaniées pour la scène, et eut ainsi le rare mérite d'inaugurer un genre dramatique qui ne tarderait pas à devenir florissant (4).

Ce n'est pas l'endroit d'étudier l'art de Rutebeuf ni son œuvre (5) : du moins faut-il, par quelques extraits, donner

dam, 1886. La dernière étude sur l'illustre poétesse a paru en Amérique : W. A. DRAKE, *Roswitha of Gandersheim,* dans *The Texas Review,* VIII (1923), pp. 257-273. A côté de bonnes choses, connues par ailleurs, on y lit avec stupeur que le contemporain de G. de Coincy, le « famous troubladour (*sic*) Rutebeuf » a vécu « several centuries later »; que la légende de Théophile, « immortalized by Marlowe and Gœthe » (!) a été introduite en Grèce (*sic*) par Eutychianus et importée en Germanie par Paul le Diacre, appelé « a certain Paulus »; enfin, que les « chronicles in verse » de Hrosvitha ont été insérés, « in one form or another », dans la *Bibliotheca* de Potthast.

(1) G. LANSON, *Histoire illustrée de la littérature française,* p. 56. Paris, 1924.

(2) Il n'entre pas dans nos vues de rechercher toutes les versions romanes du *Théophile.* La question a d'ailleurs été traitée, avec toute l'ampleur voulue, par un jeune savant suédois, dans une dissertation remarquable où il a épuisé le sujet : HJALMAR LUNDGREN, *Studier öfver Theophiluslegendens-Romanska varianter.* Upsala, 1913.

Signalons cependant, à cause de son intérêt particulier, *La prière Theophilus* publiée, d'après un manuscrit de la Bibliothèque royale de Bruxelles, par A. SCHELER, dans la *Zeitschrift für Romanische Philologie,* I (1876), pp. 247-58. Cf. G. GRÖBER'S, *Grundriss der Romanischen Philologie,* II, t. I, p. 686. Strasbourg, 1902.

(3) G. COHEN, *Hist. de la mise en scène dans le théâtre religieux du moyen âge,* p. 63. Bruxelles, 1906.

(4) Le miracle de Théophile fut représenté e. a. à Aumay en 1384, à Limoges en 1533 et au Mans en 1539. Cf. L. PETIT DE JULLEVILLE, *Les Mystères,* II, p. 185, et le comte DE DOUHET, *Dictionnaire des Mystères,* p. 934. Paris, 1854 (Collect. Migne).

(5) Voir surtout L. CLÉDAT, *Rutebeuf,* pp. 148-56. Paris, 1909 (Collect. des Grands Ecrivains français).

une idée de son *Miracle*. Si sommaires qu'ils soient, on y trouvera plus d'un rapprochement à faire avec la légende du chevalier.

Voici d'abord la scène du pacte :

Li deables.

Or joing
Tes mains, et si devien mes hom...

Theophiles.

Vez ci que je vous faz hommage...

Li deables.

... Saches de voir qu'il te convient
De toi aie lettres pendanz,
Bien dites et bien entendanz;
Quar maintes genz m'en ont sorpris
Por ce que lor lettres n'en pris :
Por ce les vueil avoir bien dites.

Theophiles.

Vez-les ci, je les ai escrites.

Voici l'apparition de la Vierge, qui n'a pu résister aux supplications violentes du moine, et l'humble prière de celui-ci, honteux d'avoir « tenu plus de sept ans le sentier de Sathan ».

Ici parole Nostre-Dame à Theophile, et dist :

Qui es-tu, toi qui vas par ci?

Theophiles.

Ha! Dame, ayez de moi merci!
C'est li chétis
Théophile, li entrepris
Que maufé ont lié et pris...

Nostre-Dame.

Je n'ai cure de ta favele;
Va-t'en; is fors de ma chapele.

Theophiles.

Dame, je n'ose.
Flors d'aiglentier et lis et rose,
En qui li filz Dieu se repose,
Que ferai-gié?
Malement me sent engagié
Envers le maufé enragié :

Ne sais que fere.
Jamais ne finerai de brere.
Vierge, pucele debonere,
Dame honorée...

Pour finir, voici un extrait de la scène capitale, où nous assistons à l'entrevue de la Vierge avec le démon et à la délivrance de Théophile.

Ici va Nostre-Dame por la chartre Théophile :

Sathan! Sathan! es-tu en serre?...
Rent la chartre que du clerc as,
Quar tu as fet trop vilain cas.

Sathan parole :

Je la vous rende!
J'aim miex assez que l'on me pende.
Ja li rendi-je sa provande,
Et il me fis de lui offrande
Sanz demorance
De cors et d'ame et de sustance.

Nostre-Dame.

Et je te foulerai la pance.

Ici aporte Nostre-Dame la chartre à Théophile :

Amis, ta charte te raport.
Arivez fusses à mal port,
Où il n'a solaz ne deport;
A moi entent :
Va à l'evesque et plus n'atent;
De la chartre li fai present,
Et qu'il la lise
Devant le pueple en sainte yglise...

Ce qui fut fait... et le miracle se termine par cette exhortation habituelle :

Or, levez sus;
Disons : Te Deum laudamus (1).

Répandue par les écrits hagiographiques en langue latine ou romane, transportée sur la scène, représentée dans les manus-

(1) L. Monmerqué et Fr. Michel, *Théâtre français au moyen âge*, pp. 139-156. Paris, 1885.

crits à miniatures (1), sur les portails et les verrières des cathédrales (2), la légende de Théophile était connue et aimée partout où résonnait le doux parler de France : grands et petits, riches et pauvres, clercs et ignorants la chérissaient dans leur ardente vénération pour la Vierge victorieuse, à tel point qu'on en retrouvera le souvenir chez cette femme « povrette et ancienne » pour qui son fils composa, à sa requête, cette merveilleuse *Ballade pour prier Notre-Dame* que même les mécréants modernes ne se lassent pas d'admirer (3).

(1) Une des plus anciennes miniatures se trouve dans le *Psautier liégeois du XIIIe siècle*, publié par J. BRASSINE. Bruxelles, s. d. (1924). La pl. 42 représente l'apparition de la Vierge à Théophile : « La sainte Vierge rend à Théophile, repentant, l'écrit par lequel il s'était donné au démon, et qu'elle vient de ravir à ce dernier. » (Analyse de M. J. Brassine.) — Deux miniatures sont consacrées à la même légende dans les *Miracles de Notre-Dame*. (Manuscrits n°s 9198-9199 de la Bibliothèque nationale, reproduits en deux volumes à Paris, impr. Berthaud.) La première figure l'entrevue de Théophile et du juif; la seconde, la signature de l'acte et l'hommage à Satan, assis sur son trône et entouré des suppôts grimaçants de l'enfer. (Reproduction dans la *Bloemlezing uit de Middelnederlandsche Marialegenden* de Mlle C. C. VAN DE GRAFT, 2e édit., Amsterdam, 1921, et dans A. P. POELHEKKE en C. G. DE VOOYS, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuur-Geschiedenis*, p. 8. Groningue, 1923. — Une miniature du XIIIe siècle, à deux scènes superposées, tirée du *Psautier* d'Ingeburge, femme de Philippe-Auguste, est reproduite dans CH.-M. DES GRANGES, *Histoire illustrée de la Littérature française*, p. 113. Paris, 1916.

(2) Elle est sculptée au portail sud de la cathédrale de Paris (1260), où la Vierge frappe le diable, grimaçant sous les coups (L. PILLION, *Les Sculpteurs français du XIIIe siècle*, p. 165. Paris, 1912, et dans l'*Hist. de la litt. fr. ill.* par J. BÉDIER et P. HAZARD, I, p. 58, Paris, 1923) ; au tympan de l'église de Souillac (Lot), bas-relief du XIIe siècle (*Explication* par A. RAMÉ, Paris, 1885, et A. MICHEL, *Histoire de l'art*, I, p. 621, fig. 342). Pour les représentations à l'étranger, voir C. EULART, *Le Musée de sculpture comparée du Trocadéro*, p. 34. Paris, 1911.

La légende est peinte sur une verrière de la cathédrale de Laon; sur un vitrail à Saint-Pierre de Troyes et à Saint-Julien du Mans; à Chartres, à Beauvais et à Lyon. (E. MALE, *L'Art religieux du XIIIe siècle en France*, 4e édit., p. 306. Paris, 1919; IDEM, *L'Art religieux de la fin du moyen âge en France*, 2e édit., p. 209. Paris, 1908.) Elle fait aussi le sujet d'un beau vitrail de la Renaissance aux Andelys, à quatre scènes décrites par X. BARBIER DE MONTAULT, *Traité d'iconographie chrétienne*, II, p. 241. Paris, 1890. Enfin, elle a été peinte très anciennement sur les murs de la chapelle de la Conception, à la paroisse de Saint-Epvre (comte DE DOUHET, *Dictionn. des mystères*, col. 933), ainsi que dans l'église de Saint-Martin, à Laval (*Revue de l'art chrétien*, 1910, pp. 223-40).

(3) Cf. L. TAILHADE, « Le Vrai Mistère de la Passion », dans le *Mercure de France*, nov. 1913, pp. 314-27.

Dame du ciel, régente terrienne,
Emperière des infernaux paluz,
Recevez-moi, vostre humble chrétienne,
Que comprise sois entre vos esluz,
Ce nonobstant qu'oncques rien ne valuz...

A vostre Fils dictes que je suis sienne;
Que de luy soyent mes péchés absoluz.
Pardonnez-moy comme à l'Egyptienne,
Ou comme Il feit au clerc Theophilus,
Lequel par Vous fut quitte et absoluz,
Combien qu'il eust au diable faict promesse... (1).

Le miracle de la Vierge se répandit également dans les pays de langue germanique (2) : Théophile y devint le prototype du docteur *Faust* (3) et le précurseur de la nonne *Beatrijs* et de l'innocente *Marieken van Nijmegen*, ces deux figures si attrayantes de l'ancienne poésie flamande (4).

En Allemagne, après le *Lapsus et Conversio Theophili* de l'abbesse Hroswitha, nous retrouvons la légende dans un récit versifié du chroniqueur Radewinus († 1172), sous le titre de *Versus et Vita Theophili* (5). Une version en moyen-allemand figure dans un recueil de *Marialegenden* (6). Sous une forme

(1) *Œuvres* de Fr. Villon, édit. AUG. LONGNON, pp. 40-41. Paris, 1911 (Les Classiques français du moyen âge).

(2) Cf. G. W. DASENT, *Theophilus in Icelandic, Law German and other tongues*. London, 1845.

(3) Cf. J. WEDDE, *Theophilus. Das Faust-Drama des deutschen Mittelalters*, Hambourg, 1888, et L. ETTMÜLLER, *Theophilus, der Faust des Mittelalters*. Leipzig, 1849 (« Bibl. der deutschen National-Literatur », t. XXVII). — EELCOO VERWIJS a traité cette question dans une étude importante : « De Theophilus en de Faustsage », parue dans l'*Overijsselsche Almanak*, 1855. Ce travail est resté inconnu à P. ALBERDINGK THYM, « De Faustsage in de Nederlandsche Letteren », dans les *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie*, 1890, pp. 15-67. Il se contente de comparer le Faust néerlandais à *Homulus*. Quant à Théophile, il n'est pas même cité.

(4) Cf. J. TE WINKEL, *De Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterkunde*, I, p. 406, Haarlem, 1922, et G. KALFF, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde*, I, pp. 354, 361, 437. Groningue, 1906. — Le jeu de *Marieken van Nijmegen* fut publié par P. LEENDERTZ, *Middelned. Dramatische poëzie*, p. 277. Leiden, 1907.

(5) W. MEYER, « Radewin's Gedicht über Theophilus », dans les *Sitzungsberichte* de l'*Akademie der Wiss.* de Munich (section de phil. et d'histoire), 1873, pp. 43 et suiv.

(6) FR. PFEIFFER, *Marialegenden*, n° 23, pp. 193 et suiv. Vienne, 1863. — Cf. C. G. DE VOOYS, *Middelned. Marialegenden.*

dramatique, le jeu de Théophile est connu en Allemagne depuis le XIVe siècle (1). Il y fut joué concurremment avec le miracle de la papesse *Jutta*, pour célébrer la puissante intervention de la sainte Vierge auprès de son divin Fils, qu'une autre pièce avait battue en brêche, au grand désespoir d'un spectateur royal (2).

La première version thioise de la légende fut rimée par un poète inconnu au début du XIVe siècle (3). Le manuscrit unique, conservé dans la riche collection Van Hulthem, fut publié à plusieurs reprises (4). Une version en prose, sans valeur littéraire d'après G. Kalff, date à peu près de la même époque. Elle fait partie d'un recueil de miracles de la Vierge, originaire du Brabant, actuellement conservé à La Haye (5). Quant au

(1) R. PETSCH, *Theophilus*. (Germanistische Bibliothek, Abt. II, Bd. II.) Heidelberg, 1908.

(2) F. VOGT et M. KOCH, *Geschichte der deutschen Literatur*, I, p. 265. Leipzig, 1919. — En 1322, le *Jeu des Vierges sages et des Vierges folles* fut exécuté à Eisenach. Au moment où, à la requête de Lucifer, les vierges folles sont damnées malgré l'intercession de la sainte Vierge, le landgrave de Thuringe, qui assistait à la représentation, se leva indigné et s'écria : « A quoi sert la foi chrétienne, si la mère de Dieu elle-même ne peut obtenir le pardon du pécheur! » Il quitta brusquement le spectacle. Après cinq jours d'angoisse, il fut frappé dans son esprit et dans son corps, et succomba trois années plus tard, épuisé par les souffrances.

(3) Cf. ANDRÉ VAN HASSELT, *Etudes philologiques et historiques belges*. (Theophilus, poème, et le jeu d'Esmorée.) *Revue belge pour l'encouragement de la littérature en Belgique*. Liége, X (1844), p. 105.

(4) Par PH. BLOMMAERT, en 1836 et en 1858, et par VERDAM en 1882. — A propos des critiques de celui-ci à l'adresse de son devancier, voir les remarques de G. KALFF, *op. cit.*, I, p. 412, n. 11.

(5) Publié par VAN VLOTEN (1851), VERDAM (1882), DE VOOYS (1907) et VAN DE GRAFF (1921). — Le recueil flamand des miracles de la Vierge a été admirablement étudié par J. A. ALBERDINGK THYM, « Maria-legenden », dans la *Dietsche Warande*, V (1860), pp. 266 et 385.

Parlant de la *Sproke van Theophilus*, Ten Brink cite comme une chose extraordinaire le pacte conclu avec le démon : « Het ongemeene in dit verhaal is de voorstelling van den vromen man een kontrakt sluitend met den duivel. » J. TEN BRINK, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, p. 160. Amsterdam, 1897. Cependant, son compatriote Schotel, dans un ouvrage remarquable, avait longuement insisté sur les « diepe wortelen, die het geloof dat er tusschen den Satan en den mensch een verbond kan gesloten worden, ook in ons land had geschoten ». G. D. SCHOTEL, *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes*, I, p. 170. Haarlem, 1873.

Jeu de Théophile, nous savons qu'il figurait au répertoire de nos rhétoriciens flamands et qu'il fut joué « avec le plus grand succès sur les scènes religieuses belges à partir du xve siècle » (1), mais nous n'avons guère de renseignements précis à cet égard (2).

Par tout ce qui précède, nous croyons avoir prouvé à suffisance que la légende orientale de Théophile s'était répandue dans toute l'Europe occidentale du moyen âge.

Qu'on nous permette, avant d'abandonner la question si importante de la *diffusion* de la légende, de faire appel à l'argument d'autorité et d'invoquer le témoignage de Marius Sepet, l'un des meilleurs connaisseurs de la légende.

Il nous montre d'abord comment l'histoire de Théophile a pénétré dans l'Eglise latine et dans la poésie sacrée : « C'était l'époque où il se fit, de l'église grecque à l'église latine, une grande transmission de fêtes, de traditions, de légendes orientales. L'histoire de Théophile, copiée de manuscrit en manuscrit, se répandit de monastère en monastère. Elle devint bientôt un des thèmes préférés sur lesquels s'exerçait dans les cloîtres, les cathédrales et les abbayes, l'art poétique des meilleurs clercs

(1) L. MAETERLINCK, *Le Rôle comique du démon dans les mystères flamands*, publié par le *Mercure de France*, LXXXVII (1er oct. 1910), p. 401. Voir, à ce sujet, l'excellente monographie de E. SOENS, *De Rol van het booze Beginsel op het middeleeuwsch Tooneel*, pp. 75 et suiv., Gand, 1893, et celle de E. J. HASLINGHUIS, *De Duivel in het drama der Middeleeuwen*, p. 23. Leiden, 1912.

A propos du rôle comique tenu par le démon sur la scène du moyen âge, je transcris la remarque suivante : « Hier tritt uns die besondere Eigentümlichkeit markirt entgegen, dass der Böse die Rolle des Komikers spielen muss; er ist der Lächerlichkeit preisgegeben, und diese mit Schande und Verachtung beladene Rolle behält er durch das ganze Mittelalter bei. Desshalb seine Benennung : der dumme Teufel! » J. E. WESSELY, *Die Gestalten des Todes und des Teufels in der darstellenden Kunst*, p. 88. Leipzig, 1876.

Dans son ouvrage capital, Roskoff reporte cette attribution comique à la fin du XIe siècle, sous l'influence des améliorations sociales : « Es ist nicht zufällig, dass der Mensch von der Zeit an über den dummen Teufel zu lachen begann, und dieser mehr zur Belustigung spielen musste, wo die geschichtliche Weltlage eine Wendung zum bessern zu nehmen angefangen hatte. Diese Wendung ist ungefähr am Ende des XI Jahrhunderts bemerklich. » G. ROSKOFF, *Geschichte des Teufels*, I, p. 395. Leipzig, 1869.

(2) En 1483, les *gezellen* de Deynze représentèrent « een groot spel van *Thehouffelluse* ». Cf. *Vaderlandsch Museum*, V (1863), p. 12.

qui s'étaient repris, depuis Charlemagne, avec une ardeur nouvelle, à cultiver l'antique hexamètre. »

Il montre ensuite la même légende inspirant la littérature profane et s'incrustant dans la mémoire populaire : « Le crime et la pénitence du clerc d'Adana entrèrent désormais dans le vaste répertoire narratif, lyrique et satirique des ménestrels et jongleurs qui charmaient les loisirs des princes dans leurs palais, des barons dans leurs manoirs, des riches bourgeois dans leurs ostels, des convives dans les noces et du peuple dans les rues et les places des cités. Ce devint un des lieux communs de la littérature et de la mémoire populaires » (1).

C'est de la légende de Théophile que dérive, selon nous, celle du chevalier sauvé par sainte Gertrude.

Les éléments constitutifs sont identiques : pour atteindre un but ardemment désiré et jouir des biens d'ici-bas — honneurs et dignités pour l'un, richesses pour l'autre; ailleurs encore la jeunesse, voulue par Faust, ou le génie (2) — un malheureux vend son âme au démon (3), jadis par l'intermédiaire d'un Juif, plus tard, par évocation directe, grâce aux formules magiques, souvent irrésistibles (4), que connaissait le moyen âge hanté par la sorcellerie. Le pacte, généralement écrit avec du

(1) MARIUS SEPET, *Le Miracle de Théophile*, pp. 10 et 12. Paris, 1894. — Sur le rôle de la Vierge, cf. H. BECKER, *Die Auffassung der Jungfrau Maria in der altfr. Literatur.* Göttingen, 1905.

Parfois, la sainte Vierge use de malice : dans le miracle de l'*Enfant donné au diable*, Elle prétend que le document que Satan détient ne vaut pas « une poire ». Pour prouver qu'il est valide, celui-ci le Lui soumet; la Vierge s'en empare et le déchire sous son nez.

(2) Dans un recueil de miracles de la Vierge, il est question (l. II, n° 14) « De Scholare, qui diabolo hominium fecit propter versus componendos ». Cf. A. MEISTER, *Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum des Caesarius von Heisterbach*, p. 85. Rome, 1901. — L'innocente Marion de Nimègue se donne au démon pour connaître les sept arts libéraux :

V. 228 : *Suldi mi leeren die seven vrie consten?* demande-t-elle au tentateur. (Cf. P. LEENDERTZ, *Middelned. Dramatische Poëzie*, Leyde, 1907.)

(3) Sur le pacte, voir surtout J. BIZOUARD, *Des rapports de l'homme avec le démon.* Essai historique et philosophique, II, pp. 215 et 217. Paris, 1863.

(4) Cf. A. DE COCK, *Studien en Essays over oude volksvertelsels.* (X, Tooverboeken en Geesten-bezwering, pp. 224 et 271). Anvers, 1919.

sang (1), est scellé et accompagné d'un « hommage » conformément aux usages en vigueur. Il a une durée septennaire qui tend à devenir traditionnelle (2). La victime repentante est arrachée aux griffes de Satan par une intervention puissante, céleste et virginale. Enfin, le démon est attrapé et bafoué : c'est là le point capital pour l'homme du moyen âge, obsédé par la terreur démoniaque (3), et même pour son descendant

(1) « De son sang li escrit » (Rutebeuf). — Le Méphisto de Gœthe suit la tradition, quand il exige, v. 1737 : « Du unterzeichnest dich mit einem Tröpfchen Blut. » — « Die Verschreibung mit dem eignen Blut ist ein Motiv der Faustsage, das Gœthe wegen seiner Wichtigkeit und eindrucksvollen Wirkung nicht missen konnte. » G. WITKOWSKY, *Gœthes Faust*, I, p. 230. Leipzig, 1912. — SCHINDLER, *Der Aberglaube* (sur ce livre, voir p. 238), donne le texte du pacte conclu par Faust avec Méphisto et ajoute (p. 278) cette remarque : « Wie der Bund mit Gott mit Wasser, so wird der Bund mit dem Teufel mit Blut besiegelt. » Le même raconte que Maximilien de Bavière, le grand électeur, se voua à la sainte Vierge et écrivit l'acte de consécration avec son sang. C'est que, d'après Roskoff, l'emploi du sang constitue la marque indélébile qui rend le pacte indissoluble. Cf. G. ROSKOFF, *Geschichte des Teufels*, I, p. 347.

(2) Cf. EUG. MONSEUR, *Le Folklore wallon*, p. 84. Bruxelles, s. d. — *Malleus Maleficarum* de J. SPRENGER et H. INSTITORIS, trad. en all. par J. W. R. SCHMIDT, II, p. 40. Berlin, 1920. — W. BAEKELMANS, *Het Cijfer Zeven*, p. 71. Anvers, 1917. — LEENDERTZ, *op. cit.* Introd., p. 120. C'est aussi la durée du pacte conclu par Tannhäuser avec Vénus, « die duvelinne ». D'après les *Volksboeken*, le contrat entre Faust et Méphisto est conclu pour vingt-quatre ans. Voir G. D. SCHOTEL, *Vaderlansche Volksboeken en Volkssprookjes*, I, p. 155; II, p. 74. — Sur le symbole du nombre sept et son origine, voir A. JODIN, *Etude sur les noms de nombre*, p. 37, Paris, 1899; W. H. ROSCHER, *Die Sieben- und Neunzahl im Kultus der Griechen*, Leipzig, 1905; P. SAINTYVES, « L'Origine du nombre sept », dans le *Bull. de la Soc. Préhistorique Française*, 23 déc. 1917, etc., car « *sept* est un chiffre mystérieux et divin sur lequel il y aurait beaucoup à raisonner ». A. MOREL, *Histoire du diable*, I, p. 62. Bruxelles, 1867.

(3) « The belief in the devil, in his power and indefatigable zeal in trying to capture souls and lure them into his toils was widerspread in the middle ages and was early represented and illustrated not only in pictorial art, but also in poetry. In the drama, the scenes in which the devil appeared came to occupy an important part... and once on the stage, the devil rapidly developed into an important figure, whose part made a strong appeal to the public imagination. The figure of the devil filled the mind with horror, but on the other hand, it was known that his power was limited and his plans often frustrated and he himself fooled, and in such situations he provoked the laughter of the audience. » A. AXELSEN, *Supernatural Beings in the French medieval Dramas*, p. 58. Copenhague, 1923. — Sur la lutte entre les saints et l'esprit du Mal, voir L. ZOEPF, *Das Heiligenleben im X*[en] *Jahrhundert*, pp. 9, 29, 80, etc. Leipzig, 1908. — H. GUNTHER, *Legenden-Studien*, p. 136. Cologne, 1906.

moderne. Ainsi s'explique la vogue toujours vivace de ces contes nombreux — tous dérivés d'une source unique — où le diable est toujours dupé, mais cette fois sans intervention céleste, par l'homme malicieux (1). Telle est la tendance rationaliste des versions modernes : bien que celles-ci sortent du cadre de notre travail, il n'était pas sans intérêt de signaler en passant cette particularité, manifestation curieuse de l'esprit moderne dans un conte très ancien (2).

A côté des ressemblances, il faut signaler dans les deux légendes des divergences quant au lieu de la scène et aux personnages principaux. Celles-ci s'expliquent d'ailleurs par l'énorme distance dans l'espace et dans le temps. Là-bas, c'est un haut dignitaire de l'église d'Asie : un vidame, *vice-dominus* ou *œconomus*, qui est sauvé par la sainte Vierge, *l'advocata generis humani*; ici, en pleine Europe féodale, c'est un chevalier protégé par une sainte illustre, fille de Pepin de Landen, fondatrice d'une célèbre abbaye noble, devenue après sa mort le *flagellum intolerabile daemonum*. Par esprit de corps — s'il m'est permis d'employer cette expression irrévérencieuse d'aspect — les clercs du moyen âge, qui ont appris et propagé la légende, auront cherché à endosser à un laïc la faute qui pesait sur l'un des leurs, et le peuple, dans son respect profond pour le clergé, s'est empressé d'adopter cette transposition.

Quant au changement de la Vierge, l'avocate générale, en une sainte déterminée, cette « spécialisation » s'est faite sous l'influence d'un culte local, et a pris naissance à l'endroit même et à l'époque où ce culte était particulièrement florissant. Pour

(1) Cf. A. DE COCK et IS. TEIRLINCK, *Brabantsch Sagenboek*, I, p. 263; II, pp. 214 et suiv. et 266-87; III, p. 87. Gand, 1909-11. — A. DE COCK, *Volkssage, Volksgeloof en Volksgebruik* (III, Duivelsgeloof, vooral in Vlaanderen, op onze dagen), pp. 42-43. Anvers, 1918. — G. GOYERT et K. WOLTER, *Vlämische Sagen, Legenden und Volksmärchen*, p. 183 (Der betrogene Teufel). Iéna, 1917.

(2) Comme type de transition, on peut citer la délivrance et récupération du pacte opérées par le prêtre exorciste, au lieu d'un personnage céleste. Tel fut le cas pour un jeune gentilhomme allemand, de la famille de Boubenhoren, qui avait perdu sa fortune aux cartes et s'était voué au démon pour la rétablir. A la demande de sa mère, il fut exorcisé par les R. P. Jésuites, et la cédule fatale retrouvée dans la chapelle de Saint-Ignace, à Molsheim, le 20 octobre 1603. Une inscription y perpétue le souvenir de ce prodige, relaté par dom CALMET, dans son *Traité sur les apparitions* (nouv. édit., Paris, 1751), et reproduit textuellement par le bibliophile P. L. JACOB, *Curiosités infernales*, pp. 99-102. Paris, 1886.

sainte Gertrude, cette métamorphose s'est opérée à Nivelles au XIIIe siècle, comme nous l'établirons par un document archéologique d'une importance capitale.

Telle est la filiation que nous proposons : si nous osons être si catégorique dans l'affirmation d'une hypothèse, c'est que nous possédons un chaînon intermédiaire des plus précieux : il existe en effet une version allemande où la double transformation précitée ne s'est accomplie qu'en partie et où un chevalier moyenâgeux, succédant à Théophile, est encore sauvé par la sainte Vierge. Cette légende du ***Militarius,*** signalée d'abord par Mone (1), est exposée tout au long dans un recueil folklorique peu connu (2), et mentionnée dans un ouvrage allemand sur les superstitions au moyen âge qui, bien que vieilli, mérite d'être consulté pour son abondante documentation (3). On la trouve encore ailleurs, entre autres dans le *Grundriss* de Gröber (4) et dans la dissertation suédoise de Lundgren sur le *Theophilus* (5). Si nous citons de préférence ces deux auteurs, c'est qu'ils insistent l'un et l'autre — comme il ressort des notes ci-dessous — sur le rapport étroit entre le prototype et son dérivé allemand, tel que nous venons de l'exposer.

Résumons :

La légende orientale du clerc Théophile, sauvé par la Vierge des griffes de Satan, se répand dans l'Europe chrétienne : elle y donne naissance à une première variante où l'ecclésiastique se transforme en chevalier; sous l'influence d'un culte local naît une version nouvelle, où la Reine des Cieux est remplacée

(1) *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, 1834, p. 266.

(2) VAN DER HAGEN, *Gesammtabenteuer*, IV, n° 83 (*Militarius*). Stuttgart, 1850.

(3) H. B. SCHINDLER, *Der Aberglaube des Mittelalters. Ein Beitrag zur Culturgeschichte*, p. 277. Breslau, 1858.

(4) « Als Geschichte von einem Miles kehrt die Theophiluslegende, mehrfach erweitert, in dem mit unzureichenden Gründen Gotfrid von Thiemen (14 Jh.) beigelegten *Militarius* wieder. » G. GRÖBER, *Grundriss der Romanischen Philologie*, II, 1, p. 398. Strasbourg, 1902.

(5) LUNDGREN, *op. cit.*, pp. 139 et suiv. Ce dernier termine son exposé en constatant (p. 146) dans la légende du *Militarius* des ressemblances indiscutables et de nombreux points de contact avec celle de Théophile : « vissa omisskännliga likketer och beröringspunkter met Theophiluslegenden. » Est-ce le souvenir du *Militarius* qui fait écrire à Schotel, résumant la légende de Théophile sans mentionner le pacte : « Theophilus, een ridder (*sic*) die... tot armoede verviel, maar zich tot Maria wendde en gered werd. » G. D. SCHOTEL, *Vaderlandsche Volksboeken*, II, p. 115.

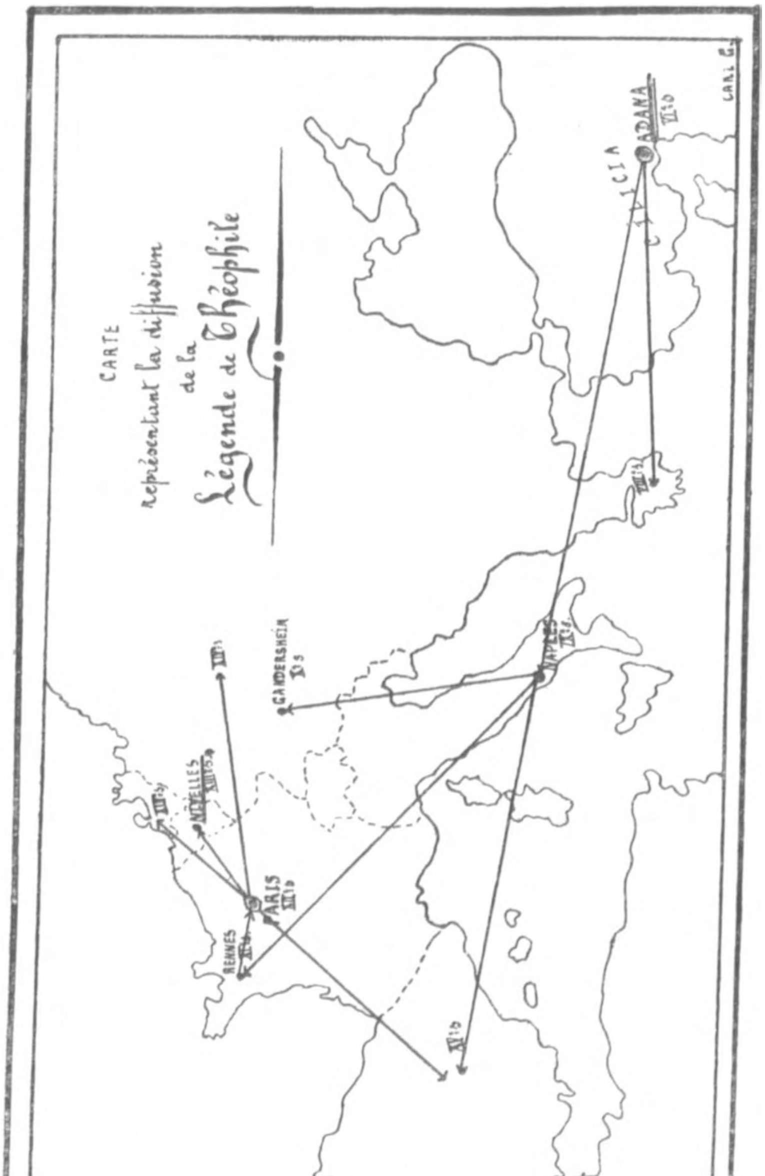

CARTE
représentant la diffusion
de la
Légende de Théophile
CILICIA
ADANA
NAPLES
GANDERSHEIM
NIVELLES
PARIS
RENNES

par sainte Gertrude de Nivelles. Les éléments constitutifs de la légende sont conservés; une seule divergence se remarque dans la manière dont s'opère le « sauvetage » miraculeux : mystérieuse dans la légende primitive, éclose dans cet Orient épris de mystère; dramatique dans la transposition européenne, telle que Rutebeuf la porta sur la scène; brutale dans la version du chevalier, conformément aux mœurs violentes de l'époque; tempérée enfin dans sa forme la plus récente, telle qu'on se la raconte encore sur les bords de la Meuse.

On le voit : les différentes variétés de la légende sont le reflet sincère des contrées et des époques où elles se sont épanouies, car « les légendes d'un peuple sont plus expressives que son histoire, en ce sens qu'elles nous offrent l'image plus fidèle de son être et de ses aptitudes morales » (1).

***

Après ce qui précède, personne ne contestera que la légende de sainte Gertrude et de son chevalier est issue de celle de la sainte Vierge et de son clerc Théophile, à la suite d'une double transposition opérée à Nivelles, berceau et centre du culte de la glorieuse abbesse. Elle s'y est établie sous sa forme nouvelle, avant de se répandre au loin avec le culte de la sainte (2).

Quand cette localisation s'est-elle donc effectuée? Au XIIIe siècle, disions-nous, à l'époque de la grande efflorescence de la légende primitive, répandue avec les innombrables recueils des Miracles de la Vierge, transportée sur la scène par Rutebeuf et d'autres, représentée par les miniaturistes et par ces maîtres anonymes qui sculptèrent les portails des cathédrales gothiques, fleurs de pierre, et y sertirent de merveilleux vitraux, fleurs de lumière et gloire de l'art religieux du XIIIe siècle.

En l'absence de témoignage écrit, la tradition littéraire ne remontant pas si haut, la réponse nous est fournie par une œuvre artistique d'une valeur inestimable, même au point de

(1) E. RENAN, *Etudes d'histoire religieuse*, p. 309. Paris, 1857.

(2) L'attribution à sainte Gertrude de la victoire sur Satan s'explique encore par le fait que celle-ci a succédé jadis à saint Michel, le vainqueur de l'Ange rebelle, qui fut le premier patron de Nivelles. A ce propos, on peut faire un rapprochement curieux. Saint Michel était le saint favori des chrétiens d'Egypte. Or, une légende copte raconte tout au long, et sans variante notable, mais en l'attribuant à saint Michel, l'unique miracle accompli de son vivant par sainte Gertrude. Cf. E. AMÉLINEAU, *Contes et Romans de l'Egypte chrétienne*, I, p. 69. Paris, 1888.

vue très spécial qui nous occupe. Il s'agit de l'antique châsse de sainte Gertrude, exécutée vers la fin du XIIIe siècle, objet d'émerveillement pour le moyen âge, devenue presque invisible de nos jours (1).

Cette magnifique pièce d'orfèverie, de 1 m. 80 sur 0 m. 60 et 0 m. 80 de haut, en argent doré rehaussé d'émaux translucides et de pierreries, a été plusieurs fois décrite en détail (2). Elle fut exécutée, de 1272 à 1298, par Colars, de Douai, et Jaquemon, de Nivelles, d'après les dessins de maître Jacques, moine d'Anchin. Elle représente une église ogivale, à trois nefs, terminée aux deux extrémités par un mur-pignon avec portail; deux autres portails se trouvent au milieu des faces latérales. Tout autour, on admire de nombreuses et belles statues, admirablement ciselées et, sur le toit de la grande nef, de petits bas-reliefs naïfs, illustrant la vie de la sainte ou représentant les principaux miracles opérés par la grande thaumaturge (3).

La légende du chevalier orne le versant oriental du toit de la fierte, dont elle occupe l'extrémité. On y remarque d'abord

(1) Actuellement, il n'est plus possible de prendre de la châsse une photographie, même partielle, depuis qu'elle a été hissée derrière l'autel, dans un coffre qui ne s'ouvre, partiellement d'ailleurs, qu'aux grandes fêtes, et dont on ne l'extraira plus qu'en périodes de jubilés (c'est-à-dire tous les cent ans!) et en cas de guerre, — comme cela s'est fait en 1914. (Communication de M. Paul Collet, à Nivelles.)

(2) Cf. entre autres, J. TARLIER et A. WAUTERS, *Ville de Nivelles*, p. 124 (*Géogr. et Hist. des comm. belges*). Bruxelles, 1862. — A. ASSELIN et DEHAISNES, « Etude sur la châsse de sainte Gertrude de Nivelles », dans les *Mémoires lus à la Sorbonne en 1866* (section d'archéologie), pp. 245 et suiv. Paris, 1867. — H. ROUSSEAU, *Catalogue sommaire des moulages*, pp. 149-150 (Musées royaux du Cinquantenaire). Bruxelles, 1913. — Voir surtout l'*Inventaire des objets d'art dans les édifices publics*, III, arrondissement de *Nivelles*, pp. 2-3 et pl. IV-V (Commission royale des monuments), Bruxelles, 1912; les *Annales de la Société archéologique de Nivelles*, V (1895), pp. 83-85, et l'intéressant volume de R. DUPIERREUX, *La Sculpture wallonne*, pp. 95-96. Bruxelles, 1914.

(3) Le grand Char de sainte Gertrude du XVe siècle, en chêne sculpté ($4^{m}25 \times 2^{m}70$), se compose de deux caissons superposés, dont le supérieur était richement travaillé; l'inférieur, divisé en 24 panneaux, *jadis* orné de peintures à la détrempe sur fond doré, représentait la vie et les œuvres miraculeuses de la sainte abbesse. Cf. *Inventaire* cité, III, p. 9. A propos du Char triomphal, voir les *Annales de la Société archéologique de Nivelles*, III, p. 28, et V, pp. 84, 127).

Châsse de sainte Gertrude, à Nivelles. — Longueur $1^{m}80$, largeur $0^{m}54$, hauteur $0^{m}80$. Argent, en majeure partie doré, rehaussé d'émaux et de pierreries. Exécutée de 1272 à 1298, par Colars, de Douai et Jaquemon, de Nivelles, d'après les dessins de Mtre Jacques, moine d'Anchin. (Contrat, septembre 1272.) Représente une église gothique à trois nefs, terminée aux deux extrémités par un mur-pignon avec portail; deux autres portails se trouvent au milieu des faces latérales. Nombreuses et belles statuettes; relief retraçant les principaux événements de la vie de sainte Gertrude.

Inventaire des œuvres d'art du Brabant.

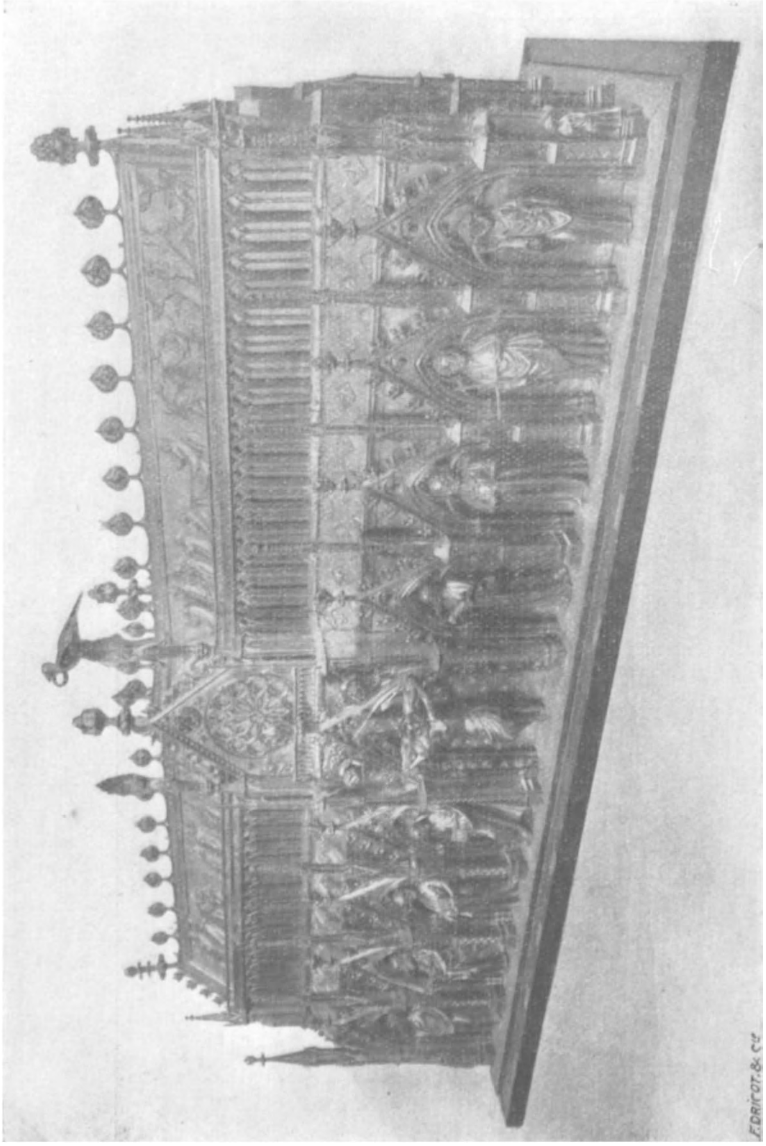

Châsse de sainte Gertrude, à Nivelles. (Vue de côté).

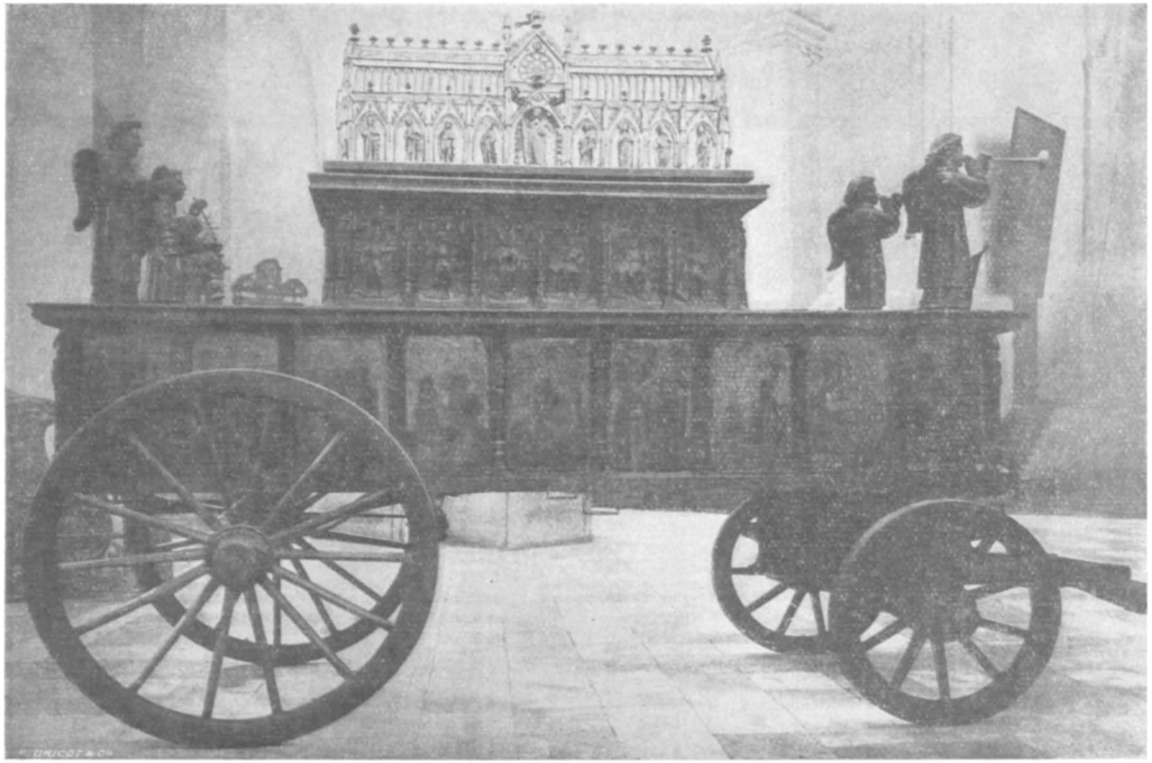

Char de Sainte-Gertrude, à Nivelles. — Chêne sculpté, milieu du XVe siècle. Longueur 4m25, hauteur 2m70. Monté sur deux paires de roues très simples, le char se compose de deux caissons superposés : celui du dessous est formé de deux solides châssis horizontaux reliés par des montants verticaux sur lesquels sont sculptées des statuettes; les 24 intervalles entre les montants (3 devant, 3 derrière et 9 de chaque côté) sont occupés par des panneaux qui autrefois étaient ornés de peintures à la détrempe, sur fond d'or, genre Van Eyck, représentant l'histoire de sainte Gertrude. Le caisson supérieur, destiné à recevoir la châsse, comprend 15 panneaux et est constitué de la même façon. Il est plus richement travaillé et présente 16 personnages sculptés.

Inventaire des œuvres d'art du Brabant.

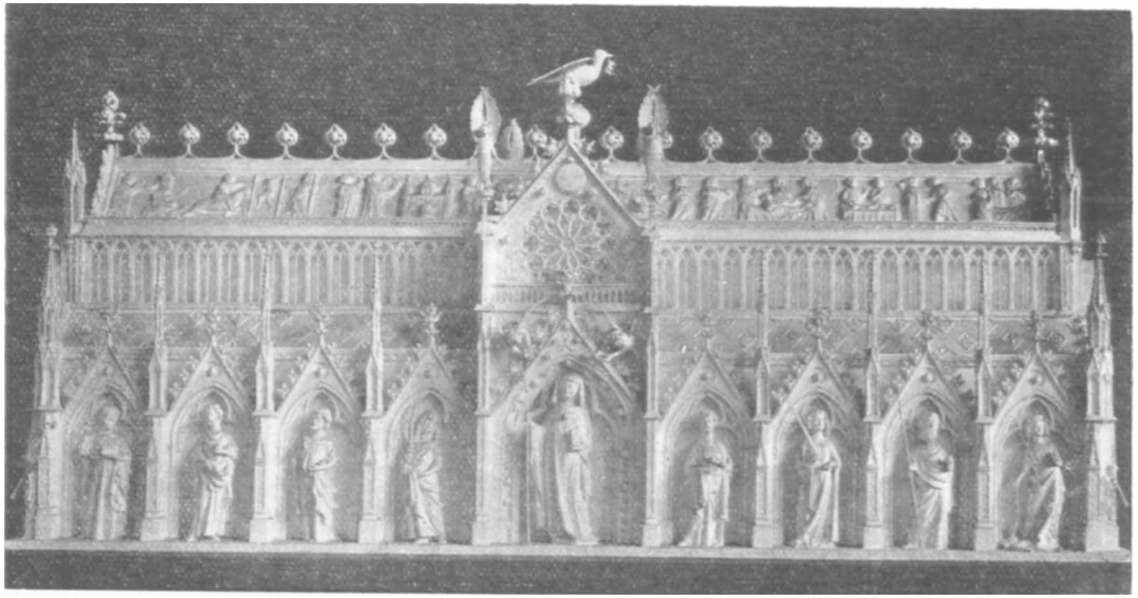

Châsse de sainte Gertrude, à Nivelles. — Vue latérale, dans le haut, à gauche, la partie de la frise intéressante au point de vue de la thèse soutenue ici. (D'après une photo du Musée du Cinquantenaire, prêtée par M. Henry Rousseau.)

La Châsse de sainte Gertrude à Nivelles. — Fragment de la frise représentant la légende, particulièrement important au point de vue de la thèse soutenue. (D'après une photo du Musée du Cinquantenaire prêtée par M. Henry Rousseau.)

le chevalier qui s'est voué à l'enfer : debout, il remet le pacte fatal à Satan, qui trône sur un rocher. La seconde scène nous fait voir, au centre, un *patibulum* ou gibet auquel est pendu le démon, ligotté et grimaçant. La sainte, appuyée sur sa crosse abbatiale, tire en souriant sur la corde. De l'autre côté du gibet, le *miles*, sur un cheval à fière allure, brandit joyeusement la charte que sainte Gertrude lui a rendue, après l'avoir arrachée à Satan qu'elle a roué de coups puis pendu avec la corde destinée au chevalier. Celui-ci montre au démon, comme pour le narguer, le parchemin fatal qui a failli causer sa perte.

Nous sommes heureux d'offrir à nos lecteurs une reproduction de cette double scène, d'après une excellente photographie que nous devons à l'extrême obligeance de M. Henry Rousseau, conservateur des Musées Royaux du Cinquantenaire, où l'on peut admirer un magnifique moulage de la célèbre châsse de Nivelles (1).

La représentation, analysée et reproduite ci-dessus, prouve à toute évidence que la légende du chevalier était connue à Nivelles vers 1270, lorsque fut conçu le projet d'une nouvelle châsse, digne de la grande sainte dont elle devait renfermer les reliques. Nous nous trouvons ici devant la plus ancienne figuration de la nouvelle légende, façonnée à Nivelles à une époque qu'il est impossible de déterminer davantage, mais qui ne doit pas remonter bien au-delà de la date prémentionnée.

* * *

De Nivelles, l'histoire merveilleuse du chevalier allait se répandre au loin, pour arriver un jour sur les bords de la Meuse et pénétrer jusqu'au cœur de l'Allemagne septentrionale. Nous allons assister à cette diffusion et la suivre pas à pas à travers les pays de langue germanique, en examinant les principaux facteurs qui ont contribué à son expansion.

On connaît l'importance de l'image dans l'enseignement du peuple. La mère de Villon en a fait l'aveu naïf, quand elle confesse par la plume de son fils que ses connaissances religieuses se réduisent à ce qu'elle a vu représenté sur les murs

(1) Cf. H. Rousseau, *Catalogue sommaire des moulages*, pp. 149-150 (Musées royaux du Cinquantenaire). Bruxelles, 1913.

de son église (1). De même, on conçoit aisément le rôle prépondérant joué par le reliquaire de Nivelles dans la diffusion de la légende du chevalier, grâce aux bas-reliefs curieux et attirants de la partie supérieure, qui captivaient l'attention des pèlerins effarés. Or, ceux-ci étaient légion au XIIIe siècle, comme nous l'apprennent les historiens : « Le culte de sainte Gertrude prit très tôt une grande extension et devint extrêmement populaire. Les légendes du moyen âge attestent que les populations se pressaient devant la châsse de la fille de Pepin, dans l'espoir d'obtenir par son intercession du soulagement à leurs maux » (2). Groupés autour du reliquaire, ces pèlerins écoutaient avidement la narration des miracles de la sainte et de sa victoire sur l'esprit du mal, qu'ils voyaient ignominieusement gehenné sous leurs yeux. De retour dans leurs foyers, ils racontaient à leur tour ce qu'ils avaient vu et entendu et ainsi, grâce aux bas-reliefs de la châsse, ils devinrent les premiers propagateurs de la légende.

Colportés d'abord de bouche en bouche, ces récits merveilleux ne tardèrent pas à être mis par écrit : dès lors, la poésie, tant populaire que savante, contribua puissamment à la diffusion de la geste.

A titre d'exemple, nous citerons d'abord une « prière poétique » contemporaine de la *Ballade* de Villon et tout aussi significative pour la connaissance générale de la légende. Il s'agit d'un poème religieux du XVe siècle en quarante-cinq strophes, dont dix sont consacrées à la Passion, les autres aux saints. La toute dernière strophe est dédiée à sainte Gertrude : elle mentionne le miracle du chevalier comme un fait universellement connu. La voici en entier, car elle vaut la peine d'être reproduite :

Helige maget S. Gertruut,
Ghi hebt van Gode dat virtuut,
Dat ghi hem bid, wil hi u gheven;
Nu brinct ons in dat euwich leven

(1) Femme je suys, povrette et ancienne,
Ne riens ne sçay : oncques lettre ne leuz.
Au moustier voy dont suis parroissienne
Paradis painct, où sont harpes et luz,
Et ung enfer où damnez sont boulluz.
L'ung me faict paour, l'autre joye et liesse...

(2) J. TARLIER et A. WAUTERS, *Géographie et Histoire des communes belges.* « Nivelles », p. 112. Bruxelles. 1862.

In dat hemelrike daer boven,
Daer de ingelen Gode loven,
Daer pais es ende vrede te sine;
Bescermet mi vander helscher pine,
Alsoe ghi daet den ridder vry,
Die u met minnen altoes was by;
Dies waerdi sijn vulle vrient,
Omdat hij u heift gedient;
Bid Gode voer mi in desen live,
Dat mine ziele behouden blive! (1)

En 1854, Hoffmann von Fallersleben publiait une suite de chants religieux en l'honneur des saints, d'après un manuscrit du xve siècle. L'un de ces *Heiligenlieder* (n° 39) est conçu en l'honneur de notre sainte et relate tout au long le miracle du chevalier. Nous ne pouvons pas songer à le reproduire intégralement, du moins en donnerons-nous quelques strophes particulièrement intéressantes, où nous verrons la sainte montant en croupe derrière son protégé. Par là, nous constaterons que la seconde version de la légende — la version mosane, pourrait-on dire — était déjà florissante au xve siècle.

Voici ce fragment typique :

Hi wende syn peert, hi stacket mit sporen;
Hi liet dat gheliden door dat sant;
Hi dachte, dat waer doch altemael verloren....
Hi quam daer hi den viant vant.

— Wat doedi hier, wel losè scherjant?
Van u so en bin ic niet verblijt.
Hout daer uwen brief in uwer hant!
Gaet van mi! ic schelde u quijt!

Si sittet hier achter op u peert,
Die u alrelestwerf drinken gaf.
Van haer so bin ic also seer verveert,
Si hevet mi benomen alle mine macht!... (2)

A en juger par la langue, ce *lied* est plus ancien que la

(1) Publié par C. P. SERRURE dans son *Vaderlandsch Museum*, V (1863), pp. 315-336.

(2) HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Niederl. Geistliche Lieder des XV Jahrhunderts*, III, Heiligenlieder (n°s 37-41), dans les *Horae Belgicae*, X, p. 93. Breslau, 1854. — On trouvera le texte complet de cette version rimée dans l'excellente anthologie de J. F. HEREMANS, *Nederlandsche Dichterhalle*, II, pp. 170-71. Gand, 1858-64.

rédaction conservée, qui n'est certainement pas originale. D'après Kalff, il remonte au XIVe siècle (1).

A la poésie savante de la même époque appartient le dit du chevalier, connu sous le titre abrégé de *Sint Gertruden minne* (2), tel qu'il fut composé pour une communauté religieuse par WILLEM VAN HILDEGAERTSBERCH, une personnalité très représentative de son temps, certes, mais dont la valeur littéraire a été singulièrement exagérée par le premier historien des lettres néerlandaises (3). Ce poète fécond — son œuvre comporte plus de 22,500 vers — produisit surtout pendant le dernier quart du XIVe siècle. Il est moraliste avant tout : à la demande d'une abbesse de Rijnsburg, il composa un poème didactique sur le Décalogue (4). Cette tendance moralisatrice se retrouve dans la *sproke* du chevalier, où il s'inspire directement de la légende populaire, et non des écrits hagiographiques de l'époque, que son ignorance du latin l'empêchait de consulter.

Sous sa plume, la légende s'amplifie, grâce surtout à l'intention didactique et moralisatrice : il explique longuement le *potus amoris* et le rapport entre l'abbesse de Nivelles et saint Jean l'Evangeliste; il profite de toutes les occasions pour adresser à ses lecteurs des exhortations salutaires. En résumé, son poème — qu'il appelle lui-même un *sermoen* ou un *exempel* — est avant tout moral et didactique; comme œuvre littéraire, il est manifestement inférieur à la romance populaire (5).

Qu'est devenue la légende dans la paraphrase poétique de Willem van Hildegaertsberch? En quelques traits, agrémentés

(1) G. KALFF, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde*, I, pp. 471-73 et 548-49. Groningue, 1906.

(2) Le titre complet est : *Sente Ghetruden minne ende sente Jans vrienscap, die deen vrient den andren gheeft.* Publié dans les *Gedichten* par CLIGNETT (1819), puis par W. BISSCHOP et E. VERWIJS (1870); séparément par SERRURE, dans son *Vaderlandsch Museum*, II (1858), pp. 378-94.

(3) Dans son *Histoire de la Littérature néerlandaise*, G. KALFF lui consacre un chapitre tout entier : *op. cit.*, I, pp. 537-53.

(4) « Bijna alle gedichten van Hildegaertsberch hebben de strekking : invloed ten goede te oefenen op de menschen en de maatschappij ». G. KALFF, *op. cit.*, I, p. 540.

(5) » Willem's bewerking heeft meer dan driemaal den omvang van de romance; in dichterlijke waarde echter overtreft het lied van den volksdichter de sproke van den spreker : de eerste is een werk van verbeelding, de laatste hoofdzakelijk verstandswerk. » G. KALFF, *op. cit.*, I, p. 547.

de citations, Kalff a esquissé une comparaison entre le poème hollandais et la version légendaire : la divergence la plus notable, d'après lui, c'est que la sainte ne chevauche plus derrière son protégé (1), mais il n'a pas remarqué deux différences essentielles qu'il importe de signaler avant tout :

1° Le poète a commis un anachronisme considérable en transportant l'action durant la vie terrestre de l'abbesse de Nivelles : en agissant ainsi, il a créé de toutes pièces une version nouvelle dont ses innombrables lecteurs ont conservé le souvenir et qui s'est transmise jusqu'à nos jours (2) ;

2° Avec lui, la légende verse dans le bigotisme, cher à ses premières lectrices. Le chevalier, brûlant d'amour pour la jeune abbesse mais n'osant trahir ses sentiments, s'est établi près du monastère et se ruine en œuvres pieuses et en fondations charitables. Craignant de perdre l'amitié (peu désintéressée) de la sainte, il se donne au démon, apparu au moment propice, sans la moindre conjuration magique. Le chevalier conclut le marché avec Satan par amour pour la vierge « om die minne vander joncfrouwen » et :

> Hi bescreeft met syns selfs bloede
> Enen brief, dien hi hem gaf.
> Die boze gheest sciet daer met af.

Pendant sept années, il couvre de bienfaits le monastère et son abbesse, sans révéler son amour ni son infamie.

(1) « Opmerkelijk is ook, dat bij de tweede samenkomst (van den ridder met den duivel) in het volkslied sinte Gheertruit, blijkbaar onzichtbaar voor den ridder, achter hem te paard gezeten, den Booze ontzag inboezemt. Hildergaertsberch, die dit voor eene heilige minder passend zal hebben gevonden, maakt er geen gewag van. » G. KALFF, *op. cit.*, I, pp. 549-550. De cette citation, il appert que Kalff ne connaît pas la version primitive de la légende ni le récit de J. Halbach rapporté par G. a Ryckel en 1637, où le chevalier reconnaît la sainte qui chevauche derrière lui et l'identifie à sainte Gertrude grâce à une *pictura* de celle-ci, suspendue dans l'église de Heppeneert.

(2) On en retrouve les traces dans G. a RYCKEL, *Historia*, pp. 785-91; dans le recueil de WOLF, p. 434; dans celui de DE COCK et TEIRLINCK, *loco cit.*, et dans l'article de LENAERTS, cité ci-dessus.

De nos jours, un écrivain de talent a tenté de la faire revivre dans une nouvelle gracieuse, d'une belle tenue : STAN DIETVORS, *De Liefde van Sinte Geertrui. Een Brabantsche legende die reeds lang vergeten is.* Bruxelles, 1924. D'autres remaniements littéraires sont cités dans la préface de cet élégant opuscule, vendu au profit de l'église Sainte-Gertrude, à Utrecht.

Les temps révolus, il va prendre congé des religieuses qui lui présentent la coupe salutaire. Il la vide en l'honneur de saint Jean l'Evangéliste, sur les instances de la sainte abbesse.

Als dese VII jaren omme quamen,
Riep dat covent te samen
Dese ridder, ende nam orlof
An alle die ghene die waren int hof...
Die nonnen gaven hem drincken algader
Ende bevalene den hemelschen vader.
Als hi sente Ghetruiden sach,
Die hem altoes int herte lach,
Doe wederseide hi haren dranc :
« Ic hebs ghenoech, ic wets u danc »,
Die ridder sprac, « ic moet vort ».
Sente Ghetruit seide : « Ridder, hoert :
Drinct nu an die minne van mi,
Ende sine vrienscap al daer bi
Den heilighen apostel, sente Jan... »

Le *S. Jans minne* et l'intercession de la sainte Abbesse, déjà toute puissante de son vivant, sauvent le chevalier des griffes du démon, comme celui-ci le proclame sincèrement :

« Her ridder, u sekerheit es te cranc;
Ghine ghinct heden niet den rechten ganc,
Ghi dronct nu, dats waerhede,
Doer hare minne, die mi soe lede
Heeft ghedaen, al desen tijt.
Gaet van mi, ic scelle u quyt,
Dat moetic doen al bi bedwange...
Hout hier weder uwen brief,
Daer uwe sekerheit inne staet.
Van u en willic ghene baet,
Dan ghi mi van u laet varen.

Le chevalier accourt au monastère pour remercier sa libératrice, qui lui fait entendre qu'elle est au courant de ses « aventures ». Alors il lui promet de vivre saintement sous sa crosse, à l'abbaye même, qui accueillait alors les personnes des deux sexes (1).

Sente Ghetruit, sine vriendinne,
Sprac hem toe met bliden sinne,

(1) Cf. J. Fréson, *Histoire du Chapitre noble de Nivelles*. Nivelles, 1890. (Extrait du t. III des *Annales*.)

Heimelic in desen reden :
« Ghi hebt grote avonture leden;
Ic weet wel, al en segdijs niet. »
— « Werde joncfrou, al eest aldus ghesciet,
Ic wils mi hueden al mijn leven,
Ende wille mi alhier begheven
In desen cloester ende dienen Gode,
Ende houden vort sine ghebode... »

Telle est, rapidement esquissée et illustrée par quelques citations typiques, la version poétique écrite au XIVe siècle par Willem van Hildegaertsberch, qui a largement contribué à la diffusion de la légende, mais en a profondément altéré dans ses vers le sens et la portée.

* * *

On peut admettre sans difficulté que la légende du chevalier, tout comme son prototype, aura été adaptée à la scène, mais aucun texte dramatisé n'est parvenu jusqu'à nous et les renseignements sur les représentations elles-mêmes sont extrêmement rares et d'autant plus précieux.

A ce propos, les comptes communaux de Thielt nous fournissent une indication capitale : en 1438, lors du grand carnaval, les rhétoriciens de cette ville représentèrent le jeu du chevalier repentant sous le titre : *De Bekeeringhe vanden Ruddere.*

Voici ce document unique, tel qu'il figure dans les comptes de 1438 :

Item up den Groot vastenavont verteert bi den heere, bi der wet ende andren vergadert zynde omme de Bekeeringhe *te zien spelene* vanden Ruddere, *'t welke een goed exempel was, want costume es dat men up dien dag vergadert omme d'abatemente te ziene ende recreatie te hebbene... 39 sch. par.* (1).

D'autres indications, mais moins précises, nous sont fournies par G. a Ryckel, dans son *Histoire de sainte Gertrude* (1637). Il nous apprend que, de son temps, on représentait fréquemment sur la scène la légende du chevalier *quae dramatice quotannis fere exhibetur in theatricis ludis...* (2). Ces représentations eurent lieu entre autres à Louvain, résidence de notre historien; à Landen, patrie de la sainte, et à Curange, un village lossain près de Hasselt, où les princes-évêques de Liége possé-

(1) Publié par A. De Vlaminck, dans le *Vaderlandsch Museum*, V (1863), p. 29.

(2) G. a Ryckel, *op. cit.*, p. 787 et p. 464.

daient un château célèbre : *Lovanii exhibita aliquando fuit (historia), tum Landis, Curingiae et alibi; addo, quod extet etiam diversis locis depicta.* Dans le même ouvrage, admirablement documenté, le savant abbé de Saint-Gertrude nous apprend que les rhétoriciens de Looz avaient dans leur répertoire une pièce en l'honneur de la sainte qu'il a lue avec intérêt : *Dramatis hujus exemplar inde petitum ego curiose perlegi.* Tous les ans, le dimanche après la Pentecôte, les confrères de la *Goutbloeme* se rendaient à Hendriken, un hameau de Looz (1), et assistaient en corps à la procession, où l'on portait en cérémonie une image de sainte Gertrude. Dans le cortège religieux, ils représentaient une scène se rapportant à la vie ou aux miracles de la sainte (2). Ce *processiespel* se rencontre ailleurs, à Wetteren par exemple (3), et dans la plupart des localités où la sainte abbesse est vénérée et qui sont particulièrement nombreuses dans l'ancienne principauté de Liége et surtout dans la partie lossaine du diocèse (4). Or, est-il besoin de le dire, la propagation du culte de sainte Gertrude entraînait comme corrolaire la diffusion de notre légende.

Qu'étaient-ce, au juste, ces représentations? Un *wagenspel* (5) ou une simple figuration allégorique? Un jeu *parlé* — comme la Hesbaye en connaît encore un de nos jours (6) — ou un drame purement *mimé?* Et la scène figurée était-elle réellement empruntée à notre légende?

(1) Voir, sur Hendriken : J. DARIS, *Notices sur les églises du diocèse de Liége,* I, pp. 497 et suiv. Liége, 1867.

(2) Une représentation de ce genre, donnée en 1631, est rapportée par HENROTAY, « De rederijkerskamer te Loon », dans *L'Ancien Pays de Looz,* XV (1911), p. 40.

(3) Cf. G. CELIS, *Volkskundige Kalender voor het Vlaamsche Land,* p. 143. Gand, 1923.

(4) Sur le culte de sainte Gertrude au pays de Liége, voir, entre autres, J. DARIS, *La Liturgie dans l'ancien diocèse de Liége,* au t. XV de ses *Notices* précitées, pp. 52, 53, 54, 86 et suiv. Liége, 1894. — Dès le XIIe siècle, le jour de sa fête y était adopté comme terme d'échéance, comme nous l'apprend un acte de 1173 : « Hujus vadimonii terminus est festivitas sancte Gertrudis. » Cf. *Bull. de la Soc. d'art et d'hist. de Liége,* I (1881), p. 157.

(5) Cf. H. J. E. ENDEPOLS, *Het decoratief en de opvoering van het middelnederlandsch drama,* p. 17. Amsterdam, 1903. — G. COHEN, *Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français du moyen âge,* p. 64. Bruxelles, 1906.

(6) Notamment le *Jeu de Saint-Evermaire,* exécuté à Russon, le 1er mai de chaque année. Cf. A. CUPPENS, *Eerste Meifeesten te Rutten. H. Evermarus.* Hasselt, 1924.

Les renseignements plutôt vagues sur les cérémonies religieuses dans les deux endroits cités plus haut ne nous permettent pas de répondre catégoriquement à ces questions. Heureusement, nous en possédons d'autres, qui sont précis et explicites à souhait. Les premiers viennent de Curange, et c'est Geldolf a Ryckel qui les a conservés, en décrivant tout au long la procession de Sainte-Gertrude, dans un chapitre consacré au *Cultus et Sodalitas S. Gertrudis Curingiana*. Plus qu'à son château, dit-il, c'est au culte de la sainte abbesse de Nivelles et surtout à sa confrérie florissante, à laquelle il appartenait (1), que le village *haud ignobile* de Curange doit sa célébrité.

Le lundi de la Pentecôte accourent de toutes parts les confrères des sodalités voisines, pour rehausser de leur présence, *rubricatas virgulas manibus gestantes*, la procession de Sainte-Gertrude, où figurent tous les membres de la sodalitas Curingiana, les arbalétriers de Sainte-Catherine, les archers de Saint-Georges et ceux de Sainte-Gertrude, ayant au milieu d'eux l'image de leur Patronne, *virginalibus humeris humiliter circumlata*.

En tête de la procession vient un groupe allégorique : un jeune homme richement vêtu, assis sur un cheval fringant, portant en croupe une jeune fille habillée en religieuse et figurant sainte Gertrude; devant eux marche un démon grimaçant.

Voilà ce que nous apprend Geldolf a Ryckel, dans un passage trop important pour que nous nous contentions de le signaler. Le voici donc, reproduit textuellement :

« *Porro pompa hujus processionis talis est. Primus omnium se offert eques, Austrasiae principis filium, credo, referens, equo superbiter succussanti insidens, et nympham religioso habitu* **D. Gertrudem** *representantem, tergusque suum prementem convehens. Huic personatus quidam daemon suo more gesticulans occurrit* » (2).

(1) En 1632, le pieux prélat s'est fait inscrire dans l'antique confrérie, ainsi qu'il nous l'apprend lui-même (*Historia*, p. 455), et comme nous l'avons trouvé dans le merveilleux registre de la *Sodalitas*, écrit et enluminé en 1549 et heureusement conservé à la cure. Voici comment il y figure, au fol. 118 : « Admodum Reverendus ac generosus Dns D. JOSEPHUS GELDOLPHUS A RYCKEL, praesignis abbatiae D. Gertrudis intra muros Lovanienses abbas, huic patronae virginis sodalitati manu h. P. fratris Melchioris Daelhemii conventus Augustiniani in vicino Hasseletensi oppido supprioris adscribi voluit a° 1632, 23a Maij. »

(2) G. a RYCKEL, *Historia* (1637), p. 457.

On le voit : à Curange, au XVIIe siècle, on représentait annuellement, dans la procession de la Pentecôte, le miracle du chevalier. De nos jours, il ne reste plus la moindre trace de cette figuration allégorique, importée probablement de Nivelles, où elle se pratiquait encore au siècle passé, à ce qu'il paraît, dans des conditions absolument identiques. Voici à ce propos un témoignage contemporain des plus curieux :

« La Confrérie de Sainte-Gertrude, établie à Nivelles, fait « tous les ans, le lendemain de la Pentecôte, une procession « solennelle en l'honneur de cette sainte, qui est la Patronne « de cette ville.

« On voit d'abord paraître un homme à cheval; derrière lui « est assis en croupe une fille, choisie entre les plus belles de « la ville, pour représenter sainte Gertrude; ... devant elle, un « jeune homme alerte, qui représente le diable, fait mille sauts « et mille cabrioles et tâche, par ses gestes bouffons, de faire « rire la prétendue sainte qui, de son côté, s'efforce de con- « server la gravité qui convient à son caractère et à la « cérémonie... Le reste de la procession n'a rien de remar- « quable » (1).

Après avoir parlé des figurations animées — mimodrames ou tableaux vivants — il nous reste à examiner systématiquement le rôle joué par l'image, peinte ou sculptée, dans la diffusion de la légende, pour compléter ce que nous en avons dit en analysant la châsse de Nivelles.

Il est hors de doute que la double scène diabolique, représentée sur le reliquaire et reproduite ci-dessus, a impressionné

(1) J. Fr. De la Croix, « Processions en Belgique », dans les *Archives hist. et litt. du nord de la France et du midi de la Belgique*, III (1842), p. 53. — Dans un article sur la procession de Sainte-Gertrude, cette description se trouve reproduite textuellement, d'après le *Dictionnaire de la Conversation* (XXII, p. 409), précédée de l'appréciation suivante : « Ce récit paraît absolument fantaisiste. » H. Binet, *Notice historique sur l'ancienne procession de Sainte-Gertrude à Nivelles*, dans les *Annales de la Soc. archéol. de Nivelles*, V (1895), p. 97, n° 1. — Un étranger, si documenté soit-il, n'est pas suffisamment au courant des situations locales anciennes pour contredire un « spécialiste ». Il convient cependant de faire deux remarques : d'abord, que celui-ci ne connaît pas la source réelle du récit fantaisiste à ses yeux. Si l'on est en droit de n'accorder qu'une créance limitée à un article d'encyclopédie, on peut attribuer plus de crédit à une monographie. Ensuite, que ce récit prétendument fantaisiste se retrouve sous la plume d'un écrivain sérieux, contemporain des faits qu'il raconte dans un livre — son *Historia* de 1637 — dont on admire

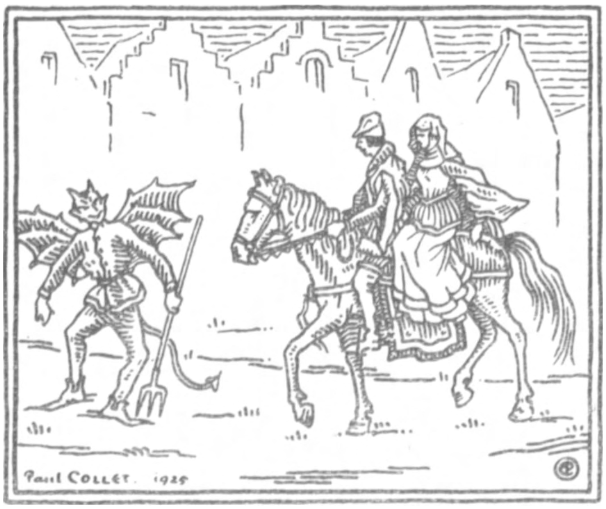

Groupe qui figurait jadis en tête de la Procession de Sainte-Gertrude à Nivelles et qui représentait sainte Gertrude et le Chevalier montés sur un cheval, tandis que le diable gambadait autour de la monture. Dessin de M. P. Collet.

profondément les spectateurs et a suscité des imitations nombreuses, dont G. a Ryckel signale l'existence à son époque, entre autres à Landen et à Curange, mais sans nous fournir des renseignements précis à ce sujet (1).

Nous avons mentionné déjà, en le reproduisant, le drapelet de pèlerinage de Vorst, relativement récent, et l'*antiquissima pictura* de Heppeneert, qui pourrait bien remonter plus haut que ne le croyait son premier commentateur, mais ceci n'est qu'une conjecture qu'il est inutile de reprendre. Nous avons d'ailleurs à parler ici d'une représentation plastique autrement intéressante, découverte à l'extrême limite orientale de la zone d'extension de la légende, et sur laquelle nous possédons les informations les plus détaillées.

Que le lecteur veuille bien nous suivre au grand-duché d'Oldenbourg, dans la capitale du même nom, où s'élève une antique chapelle en l'honneur de sainte Gertrude, reconstruite en 1480. Un savant archéologue de la région a retracé l'histoire de ce modeste édifice religieux et de la maladrerie y attenante (2). Cet article remarquable fut écrit à l'occasion de la découverte, sous un badigeon épais, de fresques du xve siècle, décorant la voûte de la chapelle. Celles-ci se rapportaient toutes à la sainte abbesse de Nivelles et en particulier au miracle du chevalier sauvé par Elle.

D'intelligentes restaurations, entreprises peu après, permirent au docteur Kohl d'étudier de près ces documents curieux et passablement énigmatiques au premier abord. Le résultat de ses consciencieuses recherches fut consigné dans un second travail, d'une méthode très sûre et d'une documentation abondante

généralement la riche et sûre documentation, à l'endroit où il décrit la procession de Sainte-Gertrude, à Curange. Je m'empresse cependant d'ajouter que l'articulet en question n'offre par la moindre trace de documentation, et que les trois processions singulières (Nivelles, Courtrai, Bruxelles) qui y sont décrites ne sont pas mentionnées ailleurs. Ainsi, il n'en est pas question dans le manuscrit 1559 (fonds Gérard), à la Bibliothèque royale de La Haye, intitulé : *Description des processions singulières qui se faisaient ci-devant dans les villes des Pays-Bas, avec quelques recherches sur leur origine.* Ce manuscrit a été analysé par E. Gachet, dans les *Bull. de la Comm. roy. d'histoire*, 2e sér., II (1851), pp. 63-67.

(1) G. a Ryckel, *Historia* (1637), p. 787 : « Addo quod extet etiam diversis locis depicta. » — Pour Curange, cf. *ibidem*, p. 452.

(2) Dr D. Kohl, « Geschichte der St. Gertrudenkapelle zu Oldenburg », paru dans le *Jahrbuch für die Geschichte des Herzogtums Oldenburg*, XVII (1909), pp. 154-175.

La statue de sainte Gertrude dans la Collégiale de Nivelles.

Cette photographie a été publiée déjà dans le fascicule 19 du *Folklore brabançon*, à propos d'un article de M. Aimé Brulé, sur le Pilier de Madame Sainte-Gertrude, mais nous le reproduisons encore dans l'intérêt des lecteurs de cette nouvelle étude. (*La Rédaction.*)

Statue de sainte Gertrude, de Nivelles,
dans la Chapelle Sainte-Gertrude d'Oldenbourg (Allemagne)
(Extr. de von Ryckel, *Vita S. Gertrudis*, 1632.)

Vue intérieure de la Chapelle dédiée à Sainte Gertrude de Nivelles, à Oldenbourg (Allemagne) et de l'ensemble des fresques naïves reproduisant la légende. (Extr. du D. Kohl, *Die gemalde im Chorgewölbe der St. Gertrudenkapelle zu Oldenburg.*)

Fresque de la Chapelle de Sainte-Gertrude, à Oldenbourg, premier panneau.

Fresque de la Chapelle Sainte-Gertrude, à Oldenbourg, deuxième panneau.

Fresque de la Chapelle Sainte-Gertrude, à Oldenbourg, troisième panneau. Important au point de vue de la thèse soutenue ici.

Fresque de la Chapelle Sainte-Gertrude, à Oldenbourg, quatrième panneau important au point de vue de la thèse soutenue ici.

Fresque de la Chapelle Sainte-Gertrude, à Oldenbourg, cinquième panneau.

Fresque de la Chapelle de Sainte-Gertrude, à Oldenbourg, sixième panneau.

malgré l'éloignement (1). L'auteur a lu Willem van Hildegaertsberch dans l'édition vieillie de Clignett; il connaît G. a Ryckel et ses deux publications toutes différentes (2); il s'est renseigné à bonne source sur les survivances locales de la version mosane. Par contre, nous constaterons, sans d'ailleurs lui en faire un grief, qu'il s'est trompé quand il signale DEUX cœurs (p. 42 : *zwei Piqueherzen*) sur la pierre tombale de Heppeneert, et lorsqu'il affirme, dans son ignorance de la châsse de Nivelles, que les fresques d'Oldenbourg sont les plus anciennes figurations plastiques de la légende du chevalier, appelée « néerlandaise » par erreur (3), alors que celle-ci s'est formée dans la capitale du Brabant wallon et répandue de là en pays de langue germanique. Ce qu'il écrit sur l'origine de la légende, où il se refuse comme nous à voir une influence germanique (4), doit être précisé au point de vue chronologique par ce que nous avons dit plus haut, quand nous avons démontré que la légende du chevalier est issue de celle de Théophile, à l'époque où fut conçu le projet de la châsse (5).

Nous ne suivrons pas le commentateur allemand dans son analyse des fresques ni dans sa tentative louable de les ramener toutes les six au même sujet : le succès, semble-t-il, a couronné

(1) D. KOHL, *Die Gemälde im Chorgewölbe der St. Gertrudenkapelle zu Oldenburg*, dans le *Bericht über die Tätigkeit des Oldenburger Vereins für Altertumskunde und Landesgeschichte*, XVII (1909), pp. 28-59.

(2) Sur la foi de Potthast, il s'est mis, lui aussi, à la recherche d'une édition de 1607. Nous avons montré plus haut que celle-ci n'a jamais existé.

(3) D. KOHL, *op. cit.*, pp. 46 et 58 : « Als einzige bildliche Darstellung der niederländischen Legende von St. Gertrud, dem Ritter und dem Teufel. »

(4) « Indes ist man mit der Herbeiziehung solcher mythologischen Entstehungsgründe oft zu rasch bei der Hand... Nur in dem Motiv des Minnetrunkes scheint sich mit Sicherheit etwas Mythisch-Heidnisches zu verbergen. » D. KOHL, *op. cit.*, pp. 44-45.

(5) « Die Entstehung der Sage fält also in die Zeit von etwa 700 *bis* 1300. » D. KOHL, *op. cit.*, p. 44. — Comme tant d'autres, Kohl n'a pas distingué nettement les deux publications très différentes de G. a Ryckel, et ne s'est pas rendu un compte exact de ce que renfermait son premier ouvrage. Celui-ci n'est que l'édition, peu scientifique si l'on veut, « détestable » même, selon M. Vander Essen, des trois *Vitae* manuscrites de sainte Gertrude : 1° la *Vita S. Gertrudis* fut écrite vers 670 par un contemporain de la sainte; on en conserve une copie du VIIIe siècle à la bibliothèque de Montpellier. H. E. BONNELL, *Die Anfänge des Karolingischen Hauses*, Berlin, 1866, a donc eu tort

ses efforts (1). Nous n'insisterons que sur deux fresques, qui présentent pour nous un intérêt tout particulier : l'une, où le chevalier remet le pacte scellé à un démon grimaçant, étrangement bicéphale, portant sur l'épaule gauche un sac plein d'écus; l'autre, où la sainte sauve le chevalier, qui se trouve à sa droite, les mains respectueusement jointes, et arrache au diable récalcitrant le pacte fatal qui se déchire par le milieu en laissant aux mains de sainte Gertrude le morceau auquel le scel est appendu. Nous sommes heureux de pouvoir offrir à nos lecteurs une reproduction de ces scènes.

En résumé, la châsse de Nivelles, les fresques d'Oldenbourg et le drapelet de Vorst nous ont conservé trois représentations plastiques de la légende du chevalier, respectivement du XIIIe, du XVe et du XVIIe siècles.

Au moment de terminer cet exposé concernant la diffusion de la légende, il nous reste à souligner le point capital de sa *localisation* (2). Comme une végétation luxuriante, elle a

de contester son antiquité; 2° la seconde vie, *Virtutes St^ae^ Gertrudis*, est du VIIIe siècle; 3° la *Vita tripartita* est du XIe siècle. C'est là que figure notre légende. Kohl pouvait donc circonscrire son origine entre 1000 et 1300. Mais nous avons démontré que la légende ne fait pas partie intégrante de la *Vita tripartita* : la tradition manuscrite ne remonte guère au delà du XVe siècle. Heureusement, la châsse, avec ses bas-reliefs, nous permet de préciser et de reporter la légende au XIIIe siècle.

(1) Le R. P. VAN DEN GHEYN était plus sceptique. Il n'admettait pas que le Chevalier fût le jeune prince d'Austrasie dont il est question dans les *Vitae* comme d'un prétendant de Gertrude, et il considérait cette identification de Kohl comme une pure conjecture. Une autre critique à l'adresse de cette interprétation, c'est que le décès de sainte Gertrude doit tomber entre la signature du pacte et la délivrance du Chevalier, conjecture que rien ne justifie, ni dans la légende, ni dans les fresques où la sainte apparaît toujours (c'est-à-dire trois fois) en costume d'abbesse, sans que rien ne dénote le grand changement qui serait survenu. (Cf. KOHL, *op. cit.*, p. 59, n. 1.)

(2) Citons, à ce propos, et à titre de comparaison, l'exemple le plus typique de *localisation* qui nous soit connu. Dès le XIe siècle, dans toute l'Allemagne du Nord, était répandue l'histoire légendaire de Ponce-Pilate et de son châtiment, mais le procureur de Judée était devenu, pour les gens de là-bas, un compatriote dont on connaissait le lieu de naissance : « ... In Oberdeutschland, wo bereits um 1077 im Volke der Glaube verbreitet war, dass Pilatus aus der Gegend von Forchheim stamme. » E. VON DOBSCHÜTZ, *Christusbilder. Untersuchungen zur Christlichen Legende*, dans *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, III (1899), p. 234. Leipzig.

étendu au loin ses ramifications; bien plus, elle a pris racine en plus d'un endroit, où elle a poussé comme une plante nouvelle, une fleur du terroir : d'abord sur les bords de la Meuse, où nous l'avons vue nettement localisée dans l'humble village de Heppeneert, résidence du *Kaartridder;* ensuite dans une petite ville liégeoise, berceau présumé de la sainte. Non seulement on connaissait à Landen l'histoire du chevalier, mais on y certifiait que sa miraculeuse délivrance s'était opérée en cette ville même. Cette croyance y était accréditée autrefois tant chez les esprits les plus éclairés qu'auprès des âmes simples et naïves, éprises de merveilleux. Bien plus, les magistrats de la cité ont voulu donner à ce miracle la consécration d'une attestation officielle et comme un « certificat d'origine ». Par un acte solennel, ils ont authentiqué cette nouvelle localisation de la légende.

Voici ce document unique, conservé par l'historien attitré de la sainte abbesse de Nivelles.

Le 20 mars 1482, les maires, échevins et conseillers de Landen — *tutores, scabini et decuriones civitatis Landensis, cum consilio et consensu provisorum ac tutorum templi in oppido nostro Divae Gertrudi dedicati* — attestent les miracles opérés par la sainte en leur cité. Parmi ceux-ci figure l'histoire du chevalier, comme étant arrivée à Landen. Voici en quels termes :

Eques quidam omnibus bonis mobilibus spoliatus, et in desperationem actus, locum et aditum praebuerat insidiis diaboli, adeo ut ei corpus et animam devoveret. Sed diva Gertrudis tam misere pereuntem miserata, sui amoris divini meritis, et apud Deum intercessione, eundem tam foeda et exitiali servitute liberavit, ecclesiae reddidit, Deo reconciliavit.

Cette liste officielle des miracles opérés par sainte Gertrude à Landen fut authentiquée et légalisée comme suit :

In quarum rerum fidem et in veritatis confirmationem, nos consules, scabini et decuriones oppidi Landensis collectim et communiter has litteras jussimus muniri civitatis et simul ecclesiae sigillo.

Actum 20 Martii, anno 1482.

Voilà ce qu'atteste Geldolphe a Ryckel (1). Le document original, muni des sceaux de la cité de Landen et de l'église de Sainte-Gertrude en la même ville, n'a pas été retrouvé jusqu'à ce jour.

* * *

(1) G. A Ryckel, *Historia* (1637), pp. 363-67.

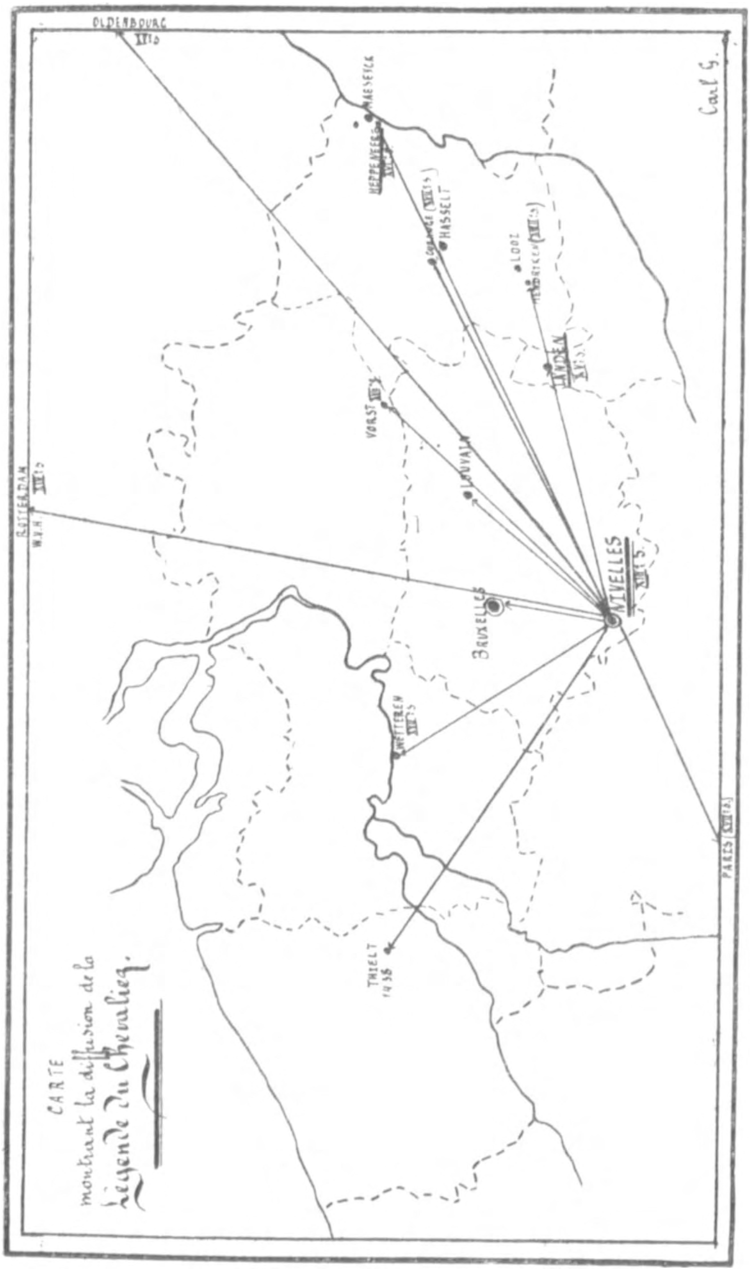
CARTE
montrant la diffusion de la
Légende du Chevalier.
NIVELLES
BRUXELLES
LOUVAIN
HASSELT
LOOZ
LANDEN
VORST
MAESEYCK
OLDENBOURG
ROTTERDAM
PARIS
THIELT
1438

Reste à signaler un phénomène curieux, que nous appellerons *le vol en retour* de la légende.

Rien n'est éternel : comme toute œuvre humaine, les légendes sont périssables.

« Il en est tout ainsi que des feuilles d'un bois, »

chantait mélancoliquement Du Bartas.

En maint endroit où elle florissait jadis, notre légende s'est étiolée de génération en génération jusqu'à disparaître tout à fait. Lentement, le souvenir s'en est effacé de la mémoire des hommes. Il en fut ainsi à Curange, à Landen, à Vorst — où sont incomprises les scènes du drapelet — et même à Nivelles, berceau de la légende. L'herbe croît et la pluie efface... mais la légende fleurit toujours sur les bords de la Meuse, dans un modeste cimetière de village. Et quand de nos jours quelqu'un s'avise de commenter la châsse de sainte Gertrude, il invoque la version mosane pour expliquer les scènes diaboliques qui y sont sculptées et dont il ne connaît plus l'origine ni la signification primitive : le dérivé est appelé à la rescousse pour faire comprendre le prototype.

Ainsi nous trouvons, dans un mémoire lu à la Sorbonne en 1866 et consacré par deux archéologues français à la châsse de Nivelles, une description où on relève le passage suivant :

« Ailleurs, c'est un chevalier de Maseyck qui a voué son âme au démon et à qui l'on conseille de boire cette coupe » (1).

Le passage tout entier est reproduit textuellement dans une brochure anonyme, parue peu après à Nivelles, à l'occasion du jubilé de sainte Gertrude (2).

Pour la même circonstance parut une seconde brochure, également anonyme (3), consacrée à la vie et aux miracles de la sainte, où la châsse est reproduite et le miracle exposé tout au long. (4).

(1) A. ASSELIN et l'abbé DEHAISNES, *Etude sur la châsse de sainte Gertrude de Nivelles*, dans les Mémoires lus à la Sorbonne en 1866 (section d'archéologie), pp. 245 et suiv. Paris, 1867.

(2) *Vie et Miracles de sainte Gertrude*, trad. nouv. par l'abbé ***, p. 57. Nivelles, 1868. (L'exemplaire de la bibliothèque des Bollandistes, à Bruxelles, est intéressant par sa dédicace manuscrite, qui permet de percer l'anonymat sous lequel se cache l'auteur.)

(3) Dans l'*Essai de bibliographie nivelloise*, cette brochure est attribuée à Emm. Despret-Ferdinand. Cf. *Annales de la Soc. arch. de Nivelles*, X (1911), p. 25.

(4) *La Vie et les Miracles de sainte Gertrude, abbesse, patronne et protectrice de Nivelles, d'après les documents les plus authentiques, la plupart puisés dans des manuscrits inédits*, pp. 44-45 et pp. 41-47. Nivelles, 1868.

Dans ce nouveau récit règne une étrange confusion (1). En effet, tandis que les éléments constitutifs en sont empruntés à la légende primitive, qui se déroulait à Nivelles, la scène se passe sur les bords de la Meuse, comme il conste dès le début :

« Au pays de Liége, non loin de Maseyck, on rencontre le « village d'Heppener, où sainte Gertrude avait autrefois un « sanctuaire fameux. Dans les environs de ce village s'élevait « le château de Borckhoff, appartenant à un chevalier puissant « qui s'appelait Riddert ou Riddart... »

La suite raconte le miracle d'après la version ancienne : on voit le démon pendu par la sainte au gibet, avec la corde destinée à étrangler le chevalier.

Et le narrateur termine par cette attestation empruntée à la version mosane :

« Les principaux incidents de cette tradition ont été attestés « par un religieux croisier de Bienborch, le frère Jean Halbach, « qui desservait la cure de Heppener... »

On le voit, l'auteur anonyme de cette brochure a confondu les deux versions rapportées successivement par G. a Ryckel dans ses *Vitae* de 1632 et dans son *Historia* de 1637. Il a transporté en pays lossain la première version, dont il ignorait le caractère nettement wallon, et il l'a authentiqué à l'aide d'une déclaration faite en faveur de la version mosane.

Son erreur est manifeste et, comme il est parmi les derniers qui se soient occupés du miracle, elle sera répétée après lui, si nous n'y prenons garde; en effet, comme le constatait récemment un critique, c'est le dernier en date qui fait foi généralement (2).

* * *

(1) J'en ai trouvé une plus étrange dans un ouvrage allemand, cité plus haut. Voici quelle *olla podrida* nous sert son auteur. Je reproduis textuellement : « Ein Adliger von Lüttich wendet sich an einen Zauberer; der stellt ihn dem Dämon vor, welche Treue und Ergebenheit von ihm fordert, wogegen er ihm Reichthum und Ehre verspricht. Der Candidat, der alles das Seine durchgebracht, willigt ein und verspricht dem Herrn zu entsagen; da fordert der Teufel eine gleiche Absage von der Mutter des Herrn, wozu sich jener aber nicht entschliessen kann, und die Unterhandlungen zerschlagen sich. » H. B. SCHINDLER, *Der Aberglaube des Mittelalters*, p. 280. Breslau, 1858.

(2) « Celui qui fait foi, c'est le dernier en date. Car il y a une chose qu'on ne sait pas assez : c'est que les historiens sont comme les fabricateurs de dictionnaires. Ils se copient presque tous, et ce qui manque chez l'un manque également chez l'autre, comme leurs erreurs se perpétuent. » J. BAINVILLE, « Comment on écrit l'histoire », dans la *Revue Générale*, LVII (1924), p. 406.

Le moment est venu de lier la gerbe.

En groupant les diverses données éparses dans ce travail, nous arrivons à la synthèse suivante :

La légende de Théophile, venue d'Asie en Europe, propagée surtout en France et en Wallonie, a produit au XIIIe siècle un succédané à Nivelles, à la suite d'une double transformation qu'on voit s'accomplir ailleurs en partie.

La plus ancienne représentation se rencontre sur la châsse de sainte Gertrude, à Nivelles, au milieu des bas-reliefs représentant les miracles opérés par la sainte abbesse après sa mort (1).

Au siècle suivant, la légende se répand avec le culte de la sainte et pénètre dans la littérature populaire flamande. Un poète néerlandais s'en empare et compose un poème moral, destiné à des âmes pieuses, en altérant le thème conformément au but poursuivi : le miracle s'accomplit du vivant de la sainte en faveur d'un galant chevalier.

Une dernière version représente la libératrice céleste chevauchant derrière son protégé, au lieu d'exécuter par la hart l'ennemi du genre humain.

Grâce à la poésie populaire, aux représentations sculptées, peintes ou gravées, aux adaptations scéniques et aux figurations animées dans les cortèges religieux, la légende rayonne de toutes parts, spécialement vers l'Est : on la rencontre à Louvain, à Vorst, à Landen, où elle se *localise;* à Looz, à Curange et jusque sur les bords de la Meuse, à Heppeneert, où une pierre tombale, aux armoiries mal interprétées, conserve jusqu'à nos jours la tradition *localisée* du KAARTRIDDER.

Dans son vol capricieux, la légende du chevalier franchit les frontières : on la retrouve au XVe siècle dans le grand-duché d'Oldenbourg.

Par leurs écrits, les hagiographes ont contribué à leur tour à la diffusion de la légende, qui ne figure pas dans les biographies très anciennes de la sainte, mais seulement — en ajoute — dans un manuscrit récent de la *Vita Tripartita,* copié au XVe siècle. Une part plus importante revient à deux écrivains du XVIIe siècle: G. DE REBREVIETTES, seigneur d'Escœuvres, et surtout G. A RYCKEL, abbé de Sainte-Gertrude, à Louvain. Celui-ci publie, en 1632, trois anciennes biographies avec *in fine* la légende primitive

(1) De même, les sculptures de la porte Samson, à la collégiale de Nivelles, nous font « toucher du doigt les apports de l'Orient à l'art roman des XIe et XIIe siècles ». R. DUPIERREUX, *La Sculpture wallonne,* p. 63. Bruxelles, 1914.

du chevalier; en 1637, il compose une remarquable *Historia* de sa Patronne (traduite en 1639), avec la version mosane du miracle, rédigée et attestée par le R. P. Croisier Jean Halbach.

De nos jours, la légende languit et tend à disparaître. Les souvenirs archéologiques qui nous en restent — bas-reliefs, fresques et drapelets — sont compris à peine; les rares traces qu'on en relève dans les traditions populaires sont recueillies pieusement par les folkloristes (1). Cependant, elle fleurit toujours à Heppeneert, où une pierre tombale en matérialise le souvenir. C'est à cette version mosane, toujours vivace, qu'on a eu recours pour expliquer les fresques d'Oldenbourg et même les deux bas-reliefs de la châsse de Nivelles : spécimen curieux du *vol en retour* de la légende.

Dans sa version rationaliste, où la malice humaine s'est orgueilleusement substituée à l'intervention miraculeuse, la légende s'est épanouie en de nombreuses variétés, et jusque dans le roman (2), pour la délectation des enfants, grands et petits, obsédés par la terreur du démon et par l'espoir de rire à ses dépens.

A côté de celle du chevalier, la légende orientale de Théophile a fait éclore en Europe d'autres légendes congénères, où se retrouve le trait commun du pacte avec Satan, comme celles de Robert le Diable, de Marion de Nimègue, perle de la poésie flamande, enfin celle du docteur Faustus, vulgarisée par les *Volksboeken,* dramatisée par Marlowe et immortalisée par Goethe.

A l'encontre de plusieurs auteurs et de la tradition, répandue surtout par la *Légende dorée,* nous pensons que le pacte de *Théophile* avec le démon est le véritable PROTOTYPE du motif hagiographique fécond, dont nous avons étudié la diffusion et l'évolution (3). La conception première fut inspirée proba-

(1) Voir surtout les recueils de WOLFF et de DE COCK-TEIRLINCK. Dans un de ses derniers ouvrages, le célèbre folkloriste flamand énumère les nombreuses légendes diaboliques dérivées du miracle de Théophile. Celle du Chevalier n'est pas même citée. A. DE COCK, *Volkssage, Volksgeloof en Volksgebruik* (III, Duivelsgeloof, vooral in Vlaanderen, op onze dagen), pp. 42-43. Anvers, 1918.

(2) PIERRE VEBER, *L'Homme qui vendit son âme au diable.* Paris, 1918.

(3) Du temps de saint Basile, évêque de Césarée au IVe siècle, un *famulus,* brûlant d'amour pour la fille de son maître, consacrée à Dieu, se donne corps et âme au démon pour posséder, *sept* ans durant, le cœur de sa jeune maîtresse. Il atteint son but, mais, touché par le remords avant le terme fatal, il est sauvé par le saint évêque, après

blement par les récits évangéliques, en particulier par l'évangile de saint Mathieu, répandu en Asie Mineure dès le deuxième siècle, et qui contient la plus ancienne relation de la *Tentation de Jésus dans le désert* et la première mention d'un pacte avec Satan (1).

* * *

Telle est, sommairement esquissée, la synthèse de notre travail sur une légende brabançonne, son origine, son développement

quarante jours de prières et de mortifications. Cf. H. B. SCHINDLER, *op. cit.*, p. 277 : « Eines der ältesten Vorkommnisse ist das, was in den Zeiten des Kaisers Julian, ins 4e Jhr. fallend, im Leben des H. Basilius... erzählt wird. » Il paraîtrait que ce miracle fut raconté par Helladius, successeur de saint Basile, et inséré dans la vie du saint, écrite à la fin du IVe siècle par saint Amphiloque, évêque d'Iconium (éditée et traduite par F. CAMBESIS dans la *Patrologie grecque* de MIGNE, t. LXXIII et LXXVII).

Malheureusement, cette *Vita* de saint Basile est apocryphe et ne date que du IXe siècle; elle fut écrite alors par quelqu'un *veri vel ficti nominis Amphilochius.* Or, comme l'évêque du même nom avait composé au IVe siècle un *encomium* de saint Basile, on lui attribua également la *Vita* apocryphe, qu'on vieillissait ainsi de cinq siècles. « Decepit ea res plerosque sequioris aevi scriptores », ajoutent les doctes Bollandistes. Voir la vie de saint Basile dans les AA. SS., juin, t. II, pp. 807 et suiv., et surtout l'appendice : *De vita S. Basilii apocrypha et S. Amphilochio episcopo Iconiensi perperam imputata* (pp. 936 et suiv.). Quant au prétendu témoignage d'Helladius, le commentateur des *Acta Sanctorum* renvoie au t. VII de mai, p. 52, où est relaté un contrat identique du Ve siècle, mais d'après les *Acta* de la bienheureuse Marie d'Antioche, '*diu post rem gestam Antiochae scripta ex traditione,* puis il conclut : « Mihi tamen verosimilius est, eumdem qui Amphilochium mentitus est, mentiri etiam Helladium potuisse. » (p. 953).

Après ce qui précède, on relèvera aisément les ignorances et les erreurs dans le passage suivant : « Verder wordt dan het oudste schriftelijk verbond met den duivel vermeld in het leven van den H. Basilius, aartsbisschop van Caesaraea, in Cappadocie, geschreven door Amphilochius van Cyzicus (*lisez* Iconium) in de IXe eeuw; ... en het vroegste voorbeeld van een met bloed geschreven acte vinden wij in het mirakelspel van Theophilus in de XIIIe eeuw. A. THYM, *art. cit.* (*Versl. en Meded. K. V. A.*, 1890, p. 66).

(1) S. Mathieu, IV, 1-11. Cf. S. Marc, IV, 1-13. Ce dernier qui, pour composer son évangile, s'est généralement servi de celui de S. Luc, a utilisé en cet endroit l'œuvre de S. Mathieu, puisque son modèle habituel se contente de nommer, en un verset unique, la Tentation dans le Désert (I, 13). — Cf. E. RENAN, « La Tentation du Christ », dans ses *Etudes d'histoire religieuse*, p. 424. Paris, 1857.

et ses transformations (1). Si modeste qu'en soit le sujet, nous osons espérer qu'il n'est pas dépourvu d'intérêt, faisant nôtres les belles paroles d'A. van Gennep, le grand folkloriste français : « De même que la poésie, le conte a une valeur largement, exactement humaine. Il exprime par des moyens très simples et très frustes les images et les sentiments dont vit l'humanité tout entière. »

JEAN GESSLER.
Professeur à l'Athénée de Hasselt.

(1) Voir dans HJ. LUNDGREN, *op. cit.*, pp. 132 et suiv., le chap. VII, consacré à la légende de Théophile en rapport « med andra medeltida berättelser ».

Parmi les ouvrages qui n'ont pu être consultés, je citerai, non sans regret : J. ACONTIUS, *De Stratagematibus Satanae*. Ed. nova. Chemnitz, 1791 ; B. MARÉCHAUX, *Le Démoniaque dans la vie des saints;* P. VERDUN, *Le Diable dans la vie des saints*. 2 vol. ; P. TOLDO, *Leben und Wunder der Heiligen im Mittelalter*, paru dans les *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte*, II. Berlin, 1902 ; abbé LECANU, *Histoire de Satan*. Paris, 1861 ; HUGO FREIH. VON BLOMBERG, *Der Teufel und seine Gesellen in der bildenden Kunst*. Berlin, 1867.

J'ai sous les yeux un ouvrage postérieur du R. P. B. MARÉCHAUX, *La Réalité des apparitions démoniaques*, Paris, 1899 (Bibl. des sciences psychiques). On en peut juger par cet extrait de la préface : « Ce travail a pour but d'établir, d'après les règles de la certitude historique, la réalité externe et physique des apparitions de Satan que relate avec tant d'abondance la *Vie des Saints* » (p. 16). Malgré cette alléchante promesse, je n'y ai rien trouvé concernant notre sujet.

4de Jaar. — Nr 24. Juni 1925.

De Brabantsche Folklore

Brusselsche valsche spelers (1).

(*Vertaling.*)

Het kinderspel is een gewoon hoofdstuk geworden van elk boek over folklore; daarover bestaat er een rijke letterkunde; het spel der volwassenen werd minder bestudeerd; het oneerlijk spel dat het bedrijf is van een vrij belangrijke kategorie van menschen, die in zedelijk opzicht niet hoog staan, werd, meen ik, in geen enkel land uit een folkloristisch oogpunt bestudeerd. De reden daarvan ligt waarschijnlijk in de moeilijkheden die men ontmoet om zich over die zaken in te lichten; de geheimen van dat bedrijf zijn over 't algemeen slechts gekend door degenen die ze in praktijk stellen en zij brengen die natuurlijk niet gaarne uit.

Dat bedrijf, dat een der talrijke elementen van het volksleven is, zou ons, denk is, tot vaststellingen brengen, van groot belang voor de volkspsychologie, indien men er een vergelijkende en historische studie kan van maken. Ongelukkig ontbreken de dokumenten heelemaal. Laat ons hopen dat ons werk tot eenige gelijkaardige opzoekingen aanleiding geven zal.

* * *

Valschspelen (in 't Fransch *bonneter*, dat komt van bonnet). De oude valsche spelers groetten inderdaad met de muts om hun slachtoffers aan te lokken; het is behendige en beleefde gauwdieverij.

De winst werd in 't Fransch soms *bonnet* (muts of hoedje) genoemd.

Het woord « bonneteur » is vrij oud; in een stuk uit het einde der XVIIIe eeuw leest men « soixante bonneteurs tuant, pour divertir, les archers du guet dans les rues de Paris » (2).

Het bedrijf bloeit te Brussel en dikwijls gaan onze valsche spelers mededinging aandoen aan hunne spitsbroeders in Frankrijk en in Holland; zij vormen zich in talrijke ploegen

(1) Ik houd er aan bijzonder den heer Wuyts, hoofdopzichter der gerechtelijke politie, te bedanken voor de inlichtingen die hij mij over dit onderwerp verstrekte.

(2) *Pluton, maltôtier*, 1708, blz. 91.

of bonden (in 't Fransch « quarante » genaamd). Het hoofd van de ploeg noemt men in de dieventaal « piet »; degenen die de menschen lokken zijn de lokkers, in de dieventaal « aanklooners ». De piet geeft het slachtoffer (in de dieventaal « moye ») raad gedurende het spel. De lokker brengt het slachtoffer aan, zooveel mogelijk zonder gezien te zijn, ondervraagt het over zijn identiteit, troost het en leidt het op een dwaalspoor, wanneer de slag gedaan is. Het valschspelen is een vak in den geest der bewoners van de Hoogstraatwijk en dat vak schijnt er niet in minachting te staan. Het bedrijf is zeer winstgevend en aangenaam en er is maar een bezwaar aan verbonden : de groote risiko's.

Bijzonder bij de valsche spelers werd de dieventaal behouden. Hoed u wanneer gij hoort zeggen : *lanseit den dist, do muist geschoor* (leg het spel open, er komt volk).

Ziet hoe zij hun spel verbergen; wanneer er geroepen wordt « schooveneda » (voorzichtig!) dan ziet men hoe de roulettehouder (1) zich wegmaakt of ten minste zijn materieel *verbergt,* wanneer de lokker *lookabien* roept.

* * *

Ziehier dus de spelen die te Brussel en omstreken het meest beoefend worden.

Het *passpel* (*linke teirlink* of *linke beentjes*) wordt gespeeld met twee teerlingen; men maakt het totaal.

In het Engelsch passpel (*crebs* of *krobs*), het eenige dat nog beoefend wordt hier en zelfs in Frankrijk, waar men vroeger den « passe-dix » met drie teerlingen speelde, wonnen 7 en 11 en 2, 3 en 12 verloren. Indien een ander punt te voorschijn komt, speelt de speler voort tot op het oogenblik dat hij weer zijn eerste getal speelt; hij zal winnen, indien hij daarin slaagt, zonder een 7 te werpen, die hem doet verliezen.

De valsche speler of zijn medeplichtige hebben in een plooi onderaan hun broek twee teerlingen met lood of kwik in en waarmee men bij elken slag 7 speelt, of platte teerlingen, die het werpen van 6 en 1 begunstigen.

Soms zit de valsche speler neergehurkt en dan verbergt hij

(1) Volgens een Grieksche volksoverlevering vond Palamedes de teerlingen uit; Plato (Phedra) schreef het spel toe aan Loth, koning van Egypte. De Rig Veda bevat een zang aan de teerlingen, en het spel wordt vermeld in de *Mahabharata.* Voor Indië : zie H. LINDERS, *Würfelspiel im alten Indiën.* Men vond teerlingen in Gallo-Romeinsche graven.

valsche teerlingen in de plooi van zijn knie. Op het oogenblik dat de inzet hoog is, neemt hij ze en brengt ze behendig in de plaats van de andere teerlingen. Er zijn valsche teerlingen met enkel de nummers 3, 5 en 6 en waarmee men het totaal 7 niet maken kan.

Het *cavalier-spel* (in de dieventaal *blanken*) wordt gespeeld met vier teerlingen. Elk der spelers werpt ze op zijn beurt en doet een inzet bij elken slag. Om in het spel te komen moet men twee zessen werpen; hij die in het spel is, stort niet meer. Men speelt, totdat iemand de vier zessen werpt en deze strijkt den pot op.

De valsche speler speelt met valsche teerlingen.

Zeven-boef : wordt vooral gespeeld in het noord-oosten van Brabant, te Thienen en omstreken, in de omstreken van Antwerpen en in Limburg.

Twee spelers tegenover elkaar aan een tafel zittend, behandelen twee teerlingen. De weddingschappen gaan over het totaal der punten; de eenen spelen op een totaal hooger dan 7; de anderen op een totaal onder 7. Zeven is een nietige worp. Dit maakt de kansen gelijk.

Maar de teerlingen zijn zoodanig gemaakt dat de kleine getallen meer te voorschijn komen, en de bankhouder en zijne medeplichtigen spelen bij voorkeur op de lage punten.

Dat geschiedt met een aantal medeplichtigen dat soms twintig bereikt. De wedders zijn gewoonlijk zeer talrijk. Rondom de spelers zijn er doorgaans drie rijen hoogstaande banken. Vroeger werd het *zeven-boef-spel* te Thienen nog op andere wijze gespeeld. Soms gebruikte men vier teerlingen. Elk der spelers stortte een zekere som in den pot, daarna duidde men telkens den inzet aan. Ieder speler wierp de teerlingen op zijne beurt en de hoogste worp won den inzet. Zoo werd er gespeeld totdat de pot op was. Een andere wijze bedroeg slechts drie teerlingen. Dan was het de nabuur rechts van den speler die de teerlingen werpen moest.

De drie notenschelpen (1). Het spel wordt gewoonlijk gespeeld op een open en omgekeerden paraplu, zoodat men onmid-

(1) *Oud spel* : Op een tafel legt men drie notenschalen en een bolletje pek. Dan gaan de handen vlug en behendig van de eene schaal naar de andere, mengen ze ondereen, en goochelen het pekbolletje weg, nu eens onder een schaal, dan weer onder een andere. Men moet raden onder welke schaal het bolletje is. Dank zij listige toeren doet de speler het bolletje aan zijn hand plakken of aan den binnenkant van een

dellijk het voorwerp waarmee het misdrijf begaan werd, verbergen kan, wanneer de politie verschijnt.

Men gebruikt drie schalen van kleine noten en een bolletje lood. Het is er om te doen de schaal aan te wijzen, waarin het bolletje is. De valsche speler toont het herhaalde malen, maar op het geschikte oogenblik vat hij het, hetzij tusschen den nagel en den vinger, hetzij in de plooi tusschen wijsvinger en middenvinger en het slachtoffer wijst onvermijdelijk een schaal aan, waaruit het bolletje was en verliest de weddingschap.

Het bolletje lood wordt soms vervangen door een bolletje gerooste kurk, waardoor het spel den naam « konijnekeuteltjesspel » gekregen heeft.

De notenschalen worden vervangen door de meest verschillende voorwerpen, zooals pijpekoppen of halve aardappelen.

Kegeltjesspel. Op een tafeltje is een kader A gesteld waaraan door middel van een touwtje een vrij zware bol vastgemaakt is. De speler plaatst zich ongeveer in de lijn der twee kegeltjes; hij lost den bol die hij tot zich getrokken heeft; op

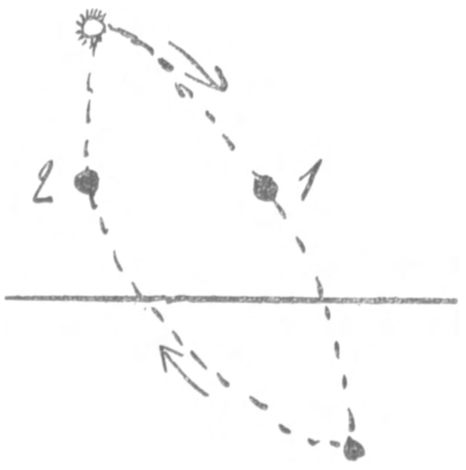

schaal en de tegenstander verliest plotseling. Men bedriegt met rustige schaamteloosheid. Augustinus speelde ook valsch. (Louis Bertrand, *Saint Augustin*, blz. 51.) Men ziet dat spel van het goochelballetje en de notenschalen vervangen door horentjes op een schilderij van Hyronymus Bosch, getiteld *Kwakzalvers*, waarvan er een exemplaar voorhanden is in het Museum van Saint-Germain-en-Laye en een ander in de Crispi-galerij, te Milano. Dat spelletje der keitjes en der bekertjes was door de Romeinen gekend en is op een potaarden lamp afgebeeld.

zijnen weg moet deze eerst den kegel 2 omverwerpen en bij het terugkomen den kegel 1. Die kunst lukt nogal gemakkelijk en de valsche speler laat gewoonlijk eens probeeren. Maar wanneer het spel ernstig wordt, geeft hij, zonder dat men het merkt, een stootje aan de tafel, wat den bol doet afwijken en den slag doet missen.

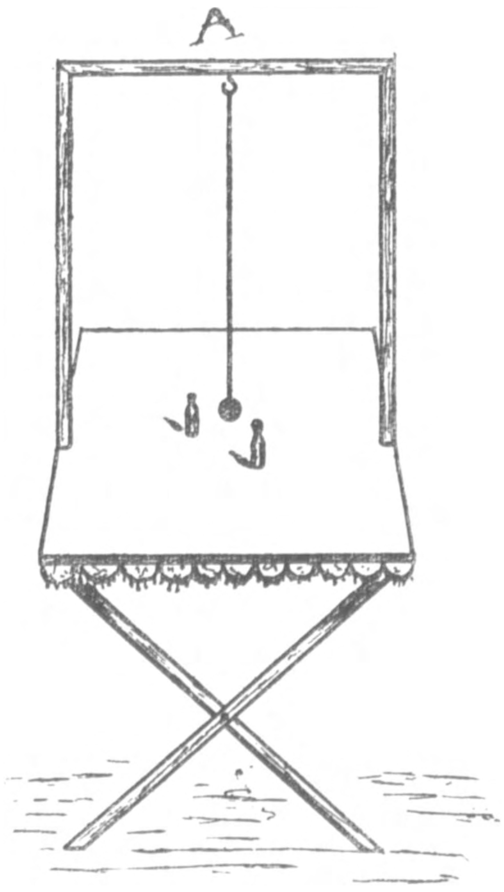

Eene variante wordt gespeeld met een enkelen kegel en een fleschje dat door den terugkeerenden bol moet omvergeworpen worden. Het kader is gemaakt in ijzerdraad en is nogal plooibaar; op het oogenblik van het spel drukt de valsche speler met den schouder op het kader om den bol doen af te wijken.

Vinger gebonden aan den stijl van een stoel. De valsche speler verzoekt de toeschouwers den vinger te leggen op den stijl van een stoel. Hij bindt den vinger door hetgeen men zou kunnen noemen een valschen knoop, dat wil zeggen door een reeks windingen die van zelf los gaan, wanneer men aan de uiteinden trekt (zie afbeelding).

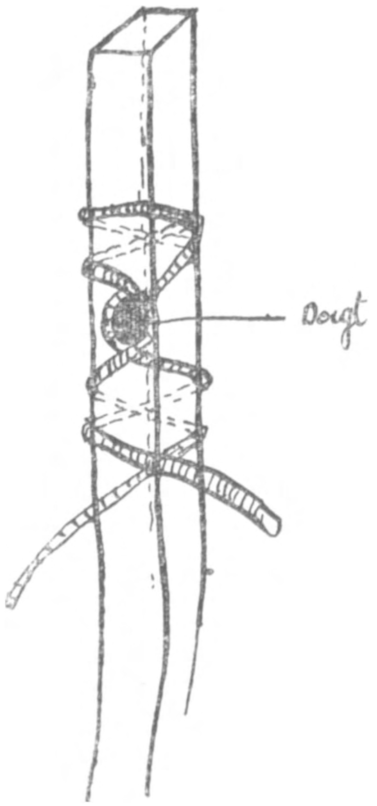

De valsche speler verzoekt de toeschouwers hetzelfde te doen en weddingschappen worden aangegaan; daar de zaak eenvoudig schijnt en daar spitsbroeders overigens gelukken, speelt een « sukkelaar » ook en verliest de weddingschap.

Het leerken (1). Het komt er op aan een priem of een houten

(1) Dat spel is zeer oud. Ziehier hoe Pollux het beschrijft : « Door middel van een dubbelen riem vormde men windingen als die van een labyrinth. Door een stokje daarin te brengen, moest men de plooi bereiken. Indien de riem niet ontrold was, bleef het stokje in die knoopen zitten en degene die het er in stak, was verloren. » (LX, 118. BECQ DE FOUQIÈRES, *Jeux des Anciens*, blz. 274.)

staaf te schuiven in de plooien van den riem, derwijze dat de riem tegengehouden is, wanneer de valsche speler aan de twee uiteinden trekt. In den riem begint men een dubbelen knoop

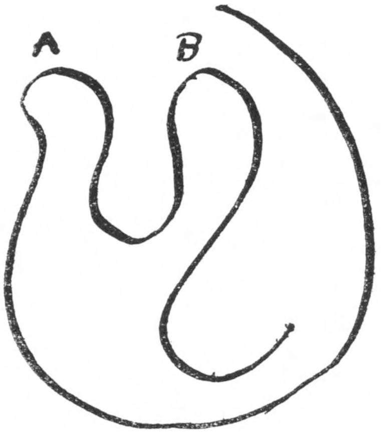

Afb. 1.

te maken (afb. 1); men draait alles om door een nieuwe plooi in het geheel te leggen en men schikt het geheel zoodanig dat de twee plooien *a* en *b* naar den speler toegebracht worden. Deze steekt natuurlijk in een der uiteinden *c* en *d* die tegenover hem zijn en verliest.

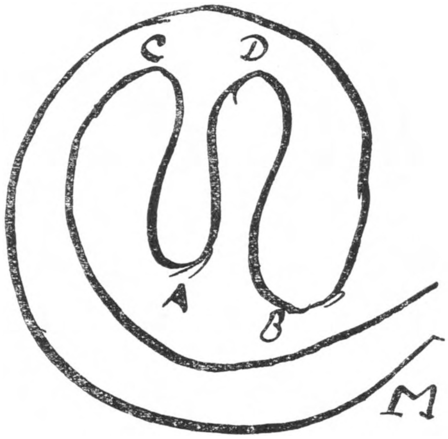

Afb. 2.

Wanneer echter de valsche speler ziet dat de speler goed gestoken heeft, keert hij behendig het uiteinde *m* om dat altijd korter is en de speler verliest weer.

Het leerken kan eenvoudig een enkele winding hebben, zonder dat men er de plooien *a* en *b* in maakt; dan hangt de zekerheid van den valschen speler uitsluitend af van zijn behendigheid om het uiteinde te verplaatsen.

De geheime toer van den riem die de specialiteit van valsche spelers is, is de volgende (afb. 3). Zij plooien den riem om en in den dubbelen riem maken zij een tweede winding. Zij

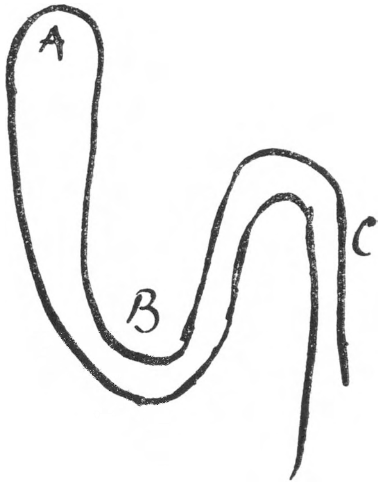

Afb. 3.

toonen duidelijk herhaalde malen de winding *a*, waarin men steken moet om te winnen. Zij doen alsof zij de winding *a* in *b* brengen, maar in werkelijkheid brengen zij die in *c*. De speler steekt in *b* en verliest. Een spel uit de Vlaandrens ingebracht is de riem met twee insnijdingen aan het uiteinde, zoodanig dat men de twee tippen kan kruisen zonder dat het gemerkt wordt.

Touwtjesspel. Hier ook is het er om te doen den vinger of een voorwerp te steken in een der twee windingen die de volledige ontrolling belet. In de eerste schikking (afb. 4) houdt de bovenste winding het voorwerp tegen. Het is wel verstaan dat de valsche speler elke der twee windingen met twee vingers tegenhoudt en de uiteinden der windingen onder zijne handen verbergt.

Maar men hoeft de schikking slechts eenigszins te wijzigen, opdat de speler niet kunne winnen; het is voldoende dat de

valsche speler de tippen van de schikking 2 niet kruist en opeens naar de schikking 3 overga.

De speler merkt de verandering in de schikking niet en natuurlijk wint de valsche speler wanneer hij wil.

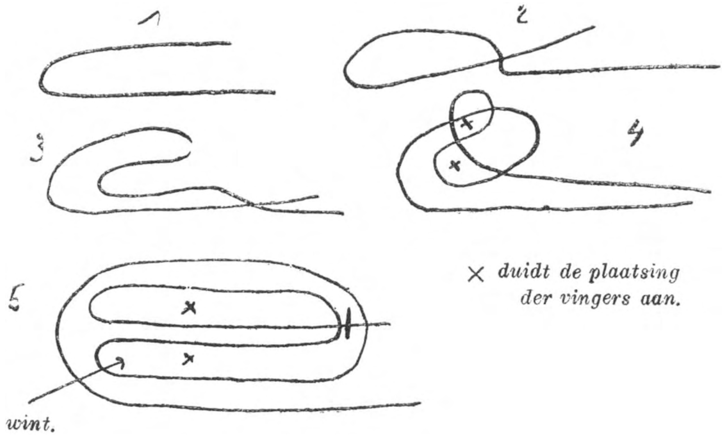

Afb. 4.

Er bestaat eene variante van dat spel dat eveneens zeer in zwang is en dat beter dan het vorige geschikt is om den rozen-

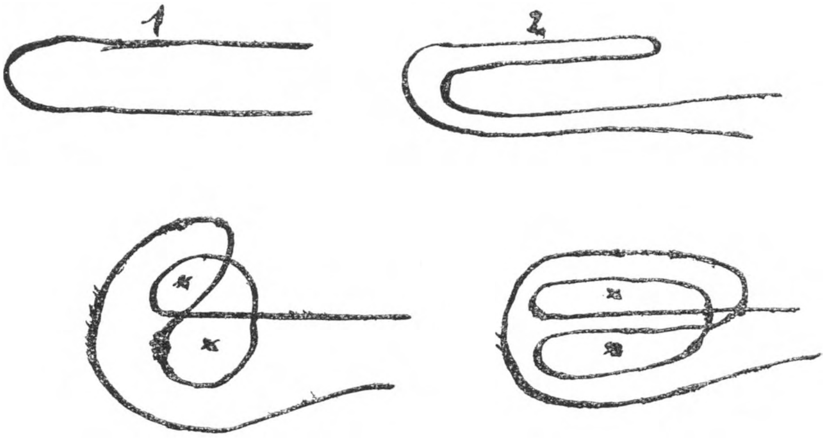

Afb. 5.

krans te gebruiken (afb. 5). Men steekt in een der windingen van de *8*.

In *a* wint de speler; in *b* verliest hij. Maar wanneer de inzet

hoog genoeg is, vormt de valsche speler de winding op een andere wijze en dan verliest de speler in *c* zoowel als in *d*.

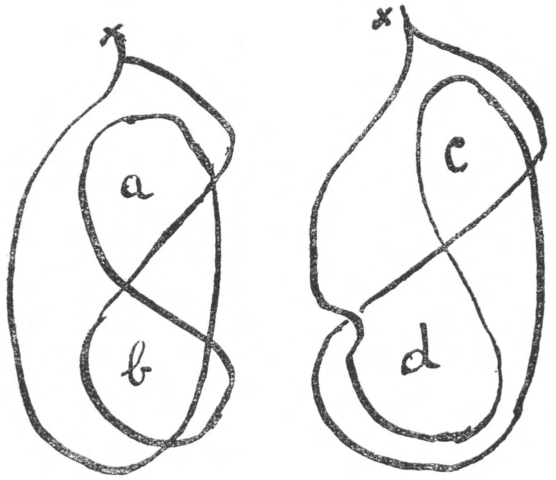

Het draaibord. Een plaat van ongeveer 50 centimeters doorsnee, te midden waarvan een spil is waaraan een balein bevestigd is, die draait en tegen metalen stangen stoot rondom de schijf.

De spelers leggen hun inzet bij de stang waar zij denken dat het balein stilhouden zal. De middenspil waarop het balein bevestigd is kan vastgedraaid worden door een tang waarvan een der deelen door een touwtje verbonden is aan een dwarsstaafje vastgemaakt onder de tafel waartegen de valsche speler leunt. Deze doet het balein stilhouden door een onmerkbare drukking met de vingers.

Eene variante van dat spel is de volgende : op een draaiende schijf worden vier nagels bevestigd waartegen een balein of een lichte veer stooten komt. De vier tusschenruimten worden in verschillende kleuren geverfd. Op een doek zijn vierkanten van dezelfde kleur geschilderd, waarop men de inzetten legt. Achter de groote schijf is er een kleine van hetzelfde maaksel en die de valsche speler doet stilhouden op de gewilde kleur door middel van een of verschillende pluimen die hij heimelijk door touwtjes hanteert.

Een andere variante die vooral in zwang is op de kermissen is een schijf voorzien van een groot aantal nagels; een looden gewicht, aangebracht in een deel van de schijf, verwekt geregeld den stilstand op de nummers waarop de foormannen of de medeplichtigen spelen.

Tol (in de dieventaal : *jwerp*).

Wordt vooral gespeeld in het Noorden van Brabant : Liedekerke, Teralphene, Bodeghem, enz. Het voornaamste voorwerp van het spel is een houten tol omringd van een beenen achthoekig prisma waarvan de zijden, gelijk dominosteenen aangeteekend zijn van 1 tot 8. Men bedient zich gelijktijdig van een tafel met acht genummerde vakken. De bankhouder vervijfvoudigt den winnenden inzet. De valsche speler neemt zijn zakdoek en rolt hem in de ronde en in 't midden plaatst hij

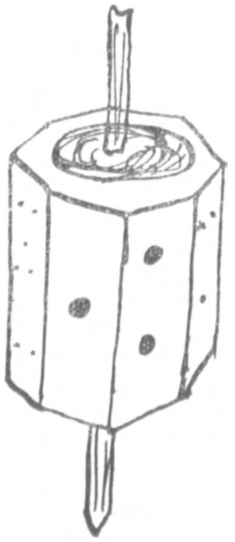

een bakje of een schaal waarin hij den tol draaien doet. De houten tol is aan een van zijn zijden voorzien van een looden blaadje, wat het evenwicht breekt en het voorwerp steeds in dezelfde richting vallen doet. Het achthoekig prisma kan op den tol draaien, met dit gevolg dat de valsche speler, eens dat de inzetten op de tafel staan, zonder dat de speler het merkt, den tol kan regelen zoodanig dat de getallen die hij wenscht zeker winnen.

De *tol* of *dop* is een der oudste en meest bekende spelen. In Griekenland kende men den tol gelijk de onze (1); te Rome den *turbo*; het was een houten kegeltje dat men door een riem springen deed (2).

(1) ARISTOPHANES, De Vogels.

(2) BECQ DE FOUQUIÈRES, *Jeux des Anciens*, blz. 173; MÉNARD, La *Vie privée des Anciens*, t. II, blz. 136.

Het spel bestaat bij de Papoe's (1), bij de roodhuiden van Amerika (2), in Midden-Afrika (3), in Nieuw-Zeeland (4), bij de Eskimoozen (5) en de Dayaks op Borneo (6), enz.

Anker en zon (7) wordt op een gewast doek gespeeld, waarop anker en zon afgebeeld zijn.

Men bedient zich van drie teerlingen die men in een horentje dooreenmengt en waarop dezelfde afbeeldingen staan als op het gewast doek. Die teerlingen blijven gedekt door het horentje en de spelers leggen den inzet op het beeld.

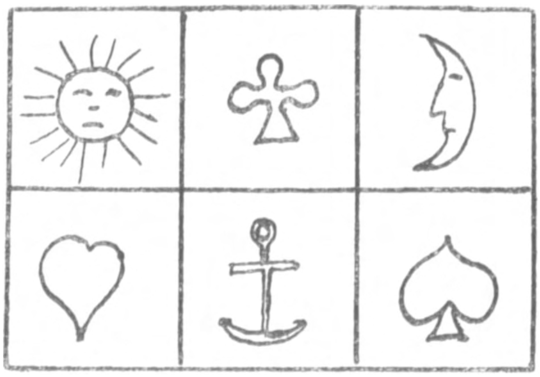

De valsche speler verdubbelt den inzet van de winners en strijkt het geld der verliezers op. Zijn winst bestaat hierin : wanneer eenzelfde punt twee maal te voorschijn komt, zijn er vier verliezende vakken en hij betaalt slechts voor drie winnende.

Maar de meest winstgevende toer is de teerlingen te vervangen door vervalschte teerlingen, dat zijn teerlingen met twee zonnen of twee ankers, waarop een spitsbroeder geregeld speelt.

(1) FLADDON, *Head Hunters*, blz. 276.
(2) DELLENBOUGH, *The North Americans of yesterday*, blz. 328.
(3) WERNER, *British Central Africa*, blz. 112.
(4) TAYLOR, *New Zealand*, blz. 347.
(5) TAYLOR, *Civilisation primitive*, blz. 76.
(6) LING ROTH, *The natives of Sarawak*, blz. 100.
(7) Zonderling, dat spel is eenigzins verwant met een Egyptisch damspel dat in het Museum te Berlijn is. In de twee zijn er twee voorname vakken die in het Egyptisch spel een straalvormige roos zijn en daarnaast is het « huis van de zon » en het teeken des levens ♁, waarvan de gelijkenis met het anker duidelijk is. Op te merken valt dat in het Brusselsch spel de maan meestentijds vervangen is door de ruit.

Soms werpt de valsche speler slechts een of twee teerlingen in den horen, maar legt het zoo aan dat de medeplichtige dengenen ziet die hij tusschen de vingers neemt en zoo neerplaatst.

In sommige Waalsche gemeenten wordt het anker- en zonspel met gewone teerlingen gespeeld en de tafel waarop de inzetten gelegd worden, geeft de figuren der teerlingen weer, dat wil zeggen de punten van 1 tot 6.

Het kaartenspel (1).

Ruitenaas (in de dieventaal : drooiers blaffer) wordt gespeeld met drie kaarten, gewoonlijk de ruitenaas (op de jacht), ruiten-drie en klaveren-zot. De valsche speler neemt achtereenvolgens de verschillende kaarten tusschen duim en middenvinger en doet ze snel schuiven. Hij toont ruiten-aas die moet omgekeerd worden om te winnen. In het begin toont hij hem, dan keert hij ruiten-drie half om, den duim leggende op een der ruiten en herhaalt : « daar is ruiten-aas ». De speler wijst op die kaart, wel denkend ruiten-aas te hebben en verliest.

Soms keert een medeplichtige een der hoeken van die kaart om (2), wat den toeschouwer getoond wordt. Hij speelt, doch daar de andere kaarten ook een omgekeerden hoek hebben buiten weten van den toeschouwer, doet de valsche speler een van deze te voorschijn komen die de speler aan ruiten-aas aanwijst.

Soms ook plooit de valsche speler, die natuurlijk de doenwijze van den medeplichtige kent, een kaart open en herplooit den hoek van een andere, terwijl hij er schijnbaar mee speelt. Soms kijkt de valsche speler om en schijnt verstrooid. Een spitsbroeder heft dan gedeeltelijk de ruiten-drie op, wedt op ruiten-aas en sleept zoo de toeschouwers mee, die, zeker van hun slag, hooge sommen wagen en verliezen.

In Frankrijk wordt het spel beoefend, maar licht gewijzigd onder den naam birlibibi.

(1) Het kaartenspel was reeds in 1379 in Brabant gekend; de aankoop van een kaartenspel kwam dat jaar voor in de begrooting van den hertog van Brabant. Dat is een der zekerste datums van de geschiedenis van dat spel. Zie Du Blad *Histoire anecdotique et psychologique des jeux de cartes*, blz. 39. Dat maakt een einde aan de legende dat het kaartenspel uitgevonden werd tijdens de krankzinnigheid van Karel VI, die in 1422 overleed, men mag veronderstellen dat de kaarten ons uit Indië gekomen zijn, evenals het schaakspel, waarvan zij schijnen afgeleid te zijn.

(2) In oud Fransch : *brûler la carte* (de Kaart verbranden).

Punt 21 (die benaming bestond reeds in de XVIIIe eeuw). Wordt gespeeld met een piketspel, dat is een spel waar men de 2 tot de 6 uitgenomen heeft. Het is er om te doen zoo dicht mogelijk bij 21 te komen, zonder dat getal te overschrijden; de aas telt voor 1 of voor 11 naar den wensch van den speler; de koning voor 3; de dame voor 2, de zot voor 1, de andere kaarten volgens het getal figuren.

De valsche speler houdt een kaart bij zich zonder ze om te keeren; elke speler krijgt een kaart die hij omkeert; dan legt hij zijn inzet; dan krijgt elk een tweede kaart, erin begrepen de valsche speler, daarna andere totdat hij oordeelt dat het totaal punten dicht genoeg bij 21 is om hem kans tot winnen te geven. Wanneer alle spelers bediend zijn, keert de valsche speler de kaarten om, neemt er andere, totdat hij op zijn beurt oordeelt dat hij dicht genoeg bij 21 is, dan duidt hij het maximum aan dat telt en dat een punt hooger is dan dat van zijn spel. Al degenen die een totaal hebben dat lager is of gelijk met dat getal, verliezen, evenals degenen die 21 overschreden.

Soms biedt de valsche speler de spelers een bijkomende gelegenheid om te winnen, door als winners te beschouwen degenen die in hun spel twee azen, twee koningen, twee dames of twee zotten hebben.

Wanneer de inzet zeer hoog is, houdt de valsche speler tusschen zijn vingers een aas en een tien en zoo wint hij zeker; soms ook werd er in de hoeken van de kaarten met spelden geprikt, zoodat de valsche speler ze herkennen kan.

De groote kwestie voor den valschen speler is de bank niet te verliezen, wat zou gebeuren indien al de spelers wonnen. Wanneer dat voorvalt, wat natuurlijk een uitzondering is, koopt hij ze tegen vrij hoogen prijs terug.

IJzerenwegspel. Een gewoon spel kaarten. De valsche speler neemt uit het spel de voorlaatste kaart van den hoop. Elke kaart hooger dan de zijne wint; elke lagere kaart of gelijke kaart verliest. Die laatstbedoelde voorwaarde geeft het voordeel aan den bankier, zonder natuurlijk het bedrog te rekenen in de schuine kaart breeder van boven dan van onder of eenvoudig breeder dan de andere en die de speler gemakkelijk op de gunstige plaats legt.

De twee azen die elkaar opvolgen. De valsche speler spreidt zijn spel open en trekt er twee azen van dezelfde kleur uit. Het is er hem om te doen de kaarten te mengen en te zorgen

dat de twee azen nog achter elkander komen. Hij doet alsof hij nadenkt en keert zich van het spel af. Een spitsbroeder schuift dan een pak kaarten tusschen de twee azen, hij wedt en sleept de anderen mede. De valsche speler neemt het spel gelijk het is, keert achtereenvolgens de kaarten om en werkelijk volgen de twee azen elkander op tot groote verbazing der spelers. De toer bestaat hierin dat de valsche speler een der azen uit het pak neemt en hem tegenhoudt door hem te drukken tusschen de dikte van den duim en den ringvinger en hem slechts gebruikt wanneer de eerste aas omgekeerd is.

***

Veel ander bedrog is bij het kaartspel in zwang, maar de meeste andere knepen zijn geen spel meer, maar goochelarij.

***

Die toeren van behendige aftroggelarij worden niet enkel toegepast door beroepsspelers uit de volksklasse. Reeds te Athene werd er, volgens Eustachius, in de speelhuizen bedrog gepleegd. In de middeleeuwen was Chartres voor de bedriegerijen bij het spel bekend en te Parijs waren er ook slechte speelhuizen (1).

Onze salons zijn er ook niet heelemaal vrij van. Er werd mij verteld dat in een der hotels van Brussel een eigenaar, die een beeldje van hooge waarde bezat, het ingezet had. De genomen aandeelen bereikten een cijfer dat veel hooger was dan de waarde van het kunstvoorwerp. Op het oogenblik dat men de kaarten verschiet, valt het beeld en 't is aan stukken. Alle blikken wenden zich naar dien kant; onderwijl doet de speler de kaart springen; de eigenaar van het beeld wint de inzetten en doet natuurlijk alsof hij het verlies van het kunstvoorwerp betreurt, dat hem toekwam.

***

Het is vooral de geestesgesteldheid van den speler (« teusser » in de dieventaal), van dien vrijwillig bestolene, die mij uit een psychologisch oogpunt belangwekkend voorkomt. Hij weet dat degene die van het spel een handel maakt, — geoorloofd of ongeoorloofd — te zijnen nadeele wint; hij ziet dat de valsche speler hem aanlokt om op zijn kosten te leven en toch

(1) RAOUL DE HOUDENC, *Songe d'enfer* (XIIe-XIIIe s.), blz. 155-195.

gaat hij er naartoe; hij stemt er in toe beroofd te worden (« afzooipen » in de dieventaal).

Waarom? In den geest van den speler is een logisch geheel goed ingericht : het denkbeeld van het zuiver gelukspel met gelijke kansen is het eenige dat de valsche speler hem toont en dat geheel is niet aangetast door de *gedachte* aan bedrog, ofschoon het schier onvermijdelijk bestaat en tastbaar wordt door het geldverlies.

Om dien geestestoestand te vernietigen is meer noodig dan de gedachte of de bevestiging : namelijk het begrip of liever het zien van het bedrog. Dat alleen is van aard om het oud gedachtenstelsel te vernietigen, want daardoor wordt een ander geloofstelsel geboren, even logisch ingericht en dat beter dan het eerste met alle geestesgebeurtenissen rekening houdt.

Wat de kunst van den valschen speler uitmaakt, is het spel een « eerlijk » uitzicht te geven, behendig de kunstgrepen te verbergen en de illuzie van den speler wakker te houden.

Dat volstaat om de hoop op winst te handhaven en de aarzeling te overwinnen.

Het staat buiten twijfel dat de valsche speler een oneerlijk bedrijf uitoefent, maar op dat terrein verweert hij zich, zeggende dat zoo de spelers tot hem komen, het is om hem zijn geld af te winnen en dat zij met dat doel ook al hun behendigheid in het werk stellen. Het is een strijd wie de behendigste is. « 't Is de liepste kaffer die de kneul schoept ».

Ja, waarlijk, is de speler veel beter dan degene die hem bedriegt?

Met reden zei Scarron van hem :

Icy tel se laisse attraper
Qui croit faire aux pipeurs la nique.

(La Foire de Saint-Germain.)

PAUL HERMANT.

Indringing van Vlaamsche woorden in het Waalsch.

(*Vertaling.*)

Over het artikel van den heer PICALAUSA, *onder dien titel verschenen, 2^e^ jaargang, bladzijde 29, werden ons vele brieven toegezonden. Onder de terechtwijzigingen die wij ontvingen, is die*

van den heer De Bosschere, *eereleeraar aan de Krijgsschool, zeker de duidelijkste en wij achten het nuttig ze mede te deelen :*

Ik ondervond een groote teleurstelling bij het lezen van dat artikel. Men ziet dat de schrijver zich nooit met etymologie bezig hield, dat hij noch den oorsprong noch het leven der woorden kent, dat hij evenmin vertrouwd is met de wetten der klankleer die dienen om juist de taalanalogiën tusschen het Waalsch en het Vlaamsch vast te stellen. Zoo komt het dat zijn lijst vele verkeerde aanduidingen bevat. Ik meen dat het mijn plicht is die onjuistheden te weerleggen; zoo niet zouden de lezers van het Bulletijn zich een valsch denkbeeld vormen van een vraag die van het grootste belang is voor de studie van den oorsprong onzer nationale geschiedenis. Den oorsprong der Waalsche dialekten opzoeken, aantoonen dat de taal der Galliërs er niet toe bijdroeg; bewijzen dat de Dietsche woorden die zij bevatten er grootendeels in gebracht werden door de voorouders der Vlamingen, de Salische Franken, dat het Hoogduitsch er niet toe bijdroeg, dat is de taak van den etymologist. Die taak eischt volhardend, nauwgezet werk en lange studie.

Dat is de uitkomst van de ontleding die ik maakte van de woorden der lijst : 29 woorden die aangehaald werden als Vlaamsche woorden die in het Waalsch drongen, komen integendeel van het Fransch, van het Waalsch, van het Latijn of van de neo-Latijnsche talen. Hier volgen ze :

De twee eerste woorden van elke alinea zijn die van den schrijver. Het eerste is Vlaamsch; het tweede is een Waalsch woord dat, volgens den schrijver, van het eerste afkomt. Mijne opmerkingen volgen :

Doxale, *doxâl'*. — Van het Latijnsch woord *doxale.*

Fuziek, *fusik'*. — Het is het Waalsch woord dat volksvlaamsch geworden is. *Fusil* heeft als stam het Latijn *focus* (vuur), daar het voornaamste stuk van het vuurwapen een vuursteen was.

Kapot, *kapot.* — Van het Fransch *capot* (term bij het spel).

Karaf, *karaf'.* — Van het Fransch *caraffe,* van het Spaansch *carraffa.*

Kastrol, *kastrol'.* — Slechte uitspraak van het Fransch *casserole.* Het achtervoegsel *ole* duidt genoegzaam den Romaanschen oorsprong aan; het komt overeen met een Latijnsch verkleinwoord, voorbeeld : Fransch *foliole* van *folium; gloriole* van *gloriola.*

Manier, *manire.* — Van het Fransch *manière.*

Masker, *masque.* — Van het Spaansch *mascara.*

Pioen, *pione.* — Van het Latijn *pœonia.*

Ramenas, *ramonas'.* — Van het dialektisch Fransch woord *ramonace* en *ramolaccio,* bij dissimilatie van het Latijn *armoracia.*

Riool, *riole.* — Van het Fransch *rigole* door het wegvallen van de midden *l.*

Kajuit, *cahut'.* — Dat is het Fransch van *cahute.*

Jenever, *gènaif.* — Dat woord moet geschreven worden génève; de Waalsche doffe *e* wordt nooit uitgesproken. Van het Latijn *juniperus;* Fransch *genièvre.*

Kas, *kass'.* — In het Fransch *casse, cassette,* van het Latijn *capsam,* van het werkwoord *capere* (bevatten).

Kampernoelie, *kampernouill'.* — Oud-Fransch *campagnoul* en *campignuole;* van het Latijn *campus* (veld).

Kardoen, *cardon.* — Van het Fransch *cardon;* van het Latijn *carduus* (distel).

Kookmoor, *coquemar.* — Dat is het Fransch *coquemar.* Oorsprong twijfelachtig. Het woord *kookmoor* is er uit gevormd door volksetymologie van *koken* en *moor.*

Kuiper, *keupe.* — *Kuiper* is zeker een drukfout en moet zijn *koper,* van het Latijn *cuprum* dat regelmatig *cuivre* in het Fransch vormen moet en *keuvre* (uitspreken *keuv'*) in het Waalsch. Indien het woord *keupe* bestaat, zoo blijkt daaruit de invloed van het Vlaamsch woord.

Mostaard, *moustârt.* — Oud-Fransch *moustarde;* Engelsch *mustard;* Italiaansch *mostarda;* van het oud-Fransch *moust,* dat komt van het Latijn *mustrum.*

Pastinak, *pastènauch'.* — Van het Latijn *pastinica.*

Plaag, *plauk'* (geesel). — Van het Latijn *plaga.*

Roos, *rous'.* — Het Waalsch heeft geen bijzonder woord voor die schoone bloem; ieder weet dat het woord komt van het Latijn *rosa.*

Schaal, *chaul* (ladder). — Het woord *châle* (de Waalsche *â* wordt uitgesproken *au*) en het Vlaamsch *schaal* komen beide regelmatig van het Latijn *scalam.*

Seizoen, *saiso.* — Dat is het Fransch woord min of meer veranderd.

Spinagie, *spinauch'*. — Het Vlaamsch woord is aan het Waalsch *spinâge, spinace* ontleend; oud-Fransch, *espinace, espinache,* zoo genaamd, daar de vrucht soms stekels draagt; Waalsch *spinne,* van het Latijn *spina.*

Tafel, *tauf'*. — Het eene en het andere komen van het Latijn *tabula* dat regelmatig in 't Waalsch *tâvle* vormt (spreek uit *tauf'*) gelijk *fabula, fâvle* vormt (in 't Waalsch wordt *â au* uitgesproken).

Trechter, *traitoi.* — Beide van het Latijn *tractarium.* Het Waalsch achtervoegsel *oi* komt overeen met het Fransch *oir* en *tractare* wordt in het Fransch en in het Waalsch *traiter.* Van hetzelfde Latijnsch woord maakte het Vlaamsch *tracteeren.*

Zavel, *sauvlan.* — Van het Latijn *sabulam.*

Muts, *moutch'*. — Komt van het volkslatijn *almutsium;* het Fransch maakte ervan *aumusse* en het Italiaansch *mozzeto.* Oorsprong onbekend.

Blaftuur, *blafture.* — *Tuur* is een Romaansch achtervoegsel dat men aantreft in het Vlaamsch *avontuur* en in het Fransch aventure; de klemtoon valt op de laatste lettergreep, het klaar bewijs van den Romaanschen oorsprong van het woord.

De drie volgende woorden zijn niet meer Vlaamsch dan Waalsch :

Schabrak, *chabrak'*. — Is alles behalve een Vlaamsch woord; het is een Turksch woord, eerst in het Poolsch gebracht, daarna in de Europeesche talen.

Klok, *klok'*. — Wordt aangetroffen in de neo-Latijnsche, Germaansche en Skandinaafsche talen. De oorsprong blijft twijfelachtig maar waarschijnlijk werd het Waalsch, het Vlaamsch en het Fransch woord ontleend aan het volkslatijn *clocca.*

Fel, *fel.* — Nog een woord dat men in alle talen aantreft. In het Waalsch is het een oud woord, dat veel gbruikt wordt; in het Vlaamsch ook. Ik moet nochtans doen opmerken dat het Vlaamsch woord den stempel van zijn vreemden oorsprong draagt. Een woord dat met *f* aanvangt, is niet echt Vlaamsch; het is aan een vreemde taal ontleend of heeft er den invloed van ondergaan. De Germaansche aanvangsklinker *f* wordt verzacht tot *v.* Voorbeeld : de Germaansche stam *fri* dat de woorden betreffende de liefde en den vrede vormt, geeft in het Vlaamsch *vrijen, vriend,* tegenwoordig deelwoord van *vriën; vrij, vrede, Vrijdag* (dag van *Fria, Frigga,* de Venus der noor-

delijke mythologie, evenals het Fransch *vendredi,* komt van het Latijn *Veneridies* (Venusdag). Die woorden vangen aan met *f* in al de andere Germaansche en Skandinaafsche talen. Nemen we bij voorbeeld het woord *vriend* : Engelsch, *friend;* Angel-Saksisch, *freond;* Duitsch, *freund;* oud-Friesch, *friond;* IJslandsch, *froendi;* Deensch, *frönde;* Zweedsch, *frände;* Gotisch, *frijond.*

De drie volgende woorden : *meskenne, staul'* en *strin* (schrijfwijze van den schrijver der besproken bijdrage) zijn van een anderen oorsprong dan de overeenstemmende woorden :

Meskenne. — Elke Vlaming die voor de eerste maal dat Waalsch woord hoort, denkt ongetwijfeld aan het Brabantsch verklinkend woord *meiske* en niet *meisje.* Zijn overtuiging is des te grooter dat zij versterkt wordt door den overgang van het Vlaamsch *manneken,* in het Fransch *mannequin.* Maar de etymologist vergenoegt zich niet met schijn; hij weet hoe bedrieglijk die is. Daarom raadpleegt hij de taalkundige werken alvorens te besluiten; hij onderzoekt de verschillende schrijfwijzen, vooral de oudste; hij zoekt het gebruik en de beteekenis in de verwante talen op en zelfs in de andere; kortom, stelt vast welke de geschiedenis van het woord is. Ziehier die van *meskenne :*

Meskenne, meisje, dienstmeid; zelfde woord en zelfde beteekenis in alle Waalsche dialekten; oud-Fransch : *meschine, mescin, meschin,* jongeling, knecht, schildknaap en ook *meschine* (meisje); Picardisch *mékine* en Roussillonsch *mèkenne* (meid); Italiaansch : *meschino* (zwak, arm, laat, slaaf); Spaansch : *mezquino* (arm, ellendig). Het oudste gebruik van het woord wordt geleverd door Ducange bij het woord : *meschinus,* waar hij een aanhaling uit het volkslatijn van 1070 doet, waar het woord aangetroffen wordt. Diez, Scheller, Grangagnage, Littré zijn het eens om het woord af te leiden van het Arabisch *meskin,* door tusschenkomst van het Spaansch.

Stal, *staul'.* — Hebben een gansch anderen oorsprong. Het Waalsch *stâle* komt regelmatig van het Latijn *stabulum* door het wegvallen van den middenmedeklinker; Latijnsche stam : *stare.* Het Vlaamsch woord komt van het werkwoord *staan.*

Strooi, *strin.* — Het Latijnsch woord *stramen* (stroo) vormde het Waalsch woord, dat moet geschreven worden *straim* of *strain* overeenkomstig den algemeeneen regel dat de Latijnsche *a ai* wordt in de lettergreep, waarop de klemtoon valt. Vergelijk *panem* (brood); *fames* (honger).

De volgende woorden worden slechts gebruikt in de gemeenten aan de taalgrens en zij hebben geen waarde ten opzichte van de oude geschiedenis der Belgen; toch is het goed ze te doen kennen om de huidige indringing aan te toonen. Het zijn : *breekijzer, dakvenster, dravat, gewêr, kerv', sterfput* en *zweper*. De woorden *dringuelle, stokfisch* en *klave* of *kalâve*, reeds oud en zeer verspreid, behooren niettemin tot dezelfde kategorie.

De overige woorden zijn echt Waalsch; zij werden ingevoerd door de Franken en ook later ten gevolge van de tweetaligheid van het prinsbisdom Luik en die van het hertogdom Brabant, alsmede door de vriendschappelijke betrekkingen die steeds tusschen de noordelijke en zuidelijke provinciën van België bestonden. De Bosschere.

Gaillemarde en Gammerages (Galmaarden).

Toponymie of Plaatsnaamkunde.

(*Vertaling.*)

La Frontière linguistique van G. Kurth (bekroond door de Academie, 1893) geeft geen etymologie voor die twee namen, waarvan de eerste (afhangende van Ter Hulpen) nochtans ten volle in het gebied ligt waarvan in dat werk spraak is dat overigens ongeëvenaard is.

Dus moeten we onzen toevlucht nemen tot vroegere werken die minder betrouwbaar zijn om veronderstellingen te vinden over die namen, bij voorbeeld tot Chotin en Bernaerts, waarin, volgens M. Auguste Vincent (*Les Noms de lieux*, 1921), niet alleen dwalingen zijn.

Chotin geeft in zijn « Etudes étymologiques sur les noms de villes, bourgs, villages, hameaux, rivières et ruisseaux de la province de Brabant » (1859) het volgende op :

« GAMMERAGES, in 't Vlaamsch *Gaelmaerde* (Galmerage, 1100; Galmaerden, 1147; Galmarde, 1164) (Mireeus).

« De naam van die gemeente luidt in het Vlaamsch Galmaerde, wat letterlijk beteekent : aarde waar er weergalm bestaat; en de Fransche naam beteekent juist hetzelfde, wat opmerkelijk is. Inderdaad, *gamme* in het Romaansch is *son* (klank) en *aige* is *age* (grond). De eind-*s* in Gammerages schijnt overtollig. »

Wij kennen slechts een argument dat gelden kan ten voordeele van die zonderlinge veronderstelling. Wij herinneren ons

te Brasschaet op een uithangbord gelezen te hebben : « In der Heide Galm », wat bewijst dat men toch namen van dien aard aan plaatsen geven kan.

G. Bernaerts, die Chotin dikwijls aanhaalt, meent echter die etymologie niet te moeten vermelden. Hij zwijgt de uitlegging van zijn voorganger dood en geeft zijn eigen leer in zijn « Etudes étymologiques sur les noms de lieux romans et bas-allemands en Belgique » (1880) :

« GAMMERAGES (in het Nederduitsch : Galmaerde, Galmerage, 1100; Galmaerden, 1147; Galmarde, 1164) (Ch. Br. 100). Die dorpsnaam komt waarschijnlijk van den persoonsnaam *Galmar* (F. I. 907). Vergelijk ook den persoonsnaam *Galm* (F. I. 466). »

Wij twijfelen er aan of die tweede uitlegging meer kans heeft dan de andere om door de verstandige menschen van onzen tijd aangenomen te worden.

Ook zal men het ons niet ten kwade duiden, zoo wij op onze beurt met een uitlegging afkomen.

Men leest in *La Revue Celtique*, XI, blz. 253, de volgende nota van den betreurden d'Arbois de Jubainville :

« Onder de plantnamen door Marcellus van Bordeaux, bewaard, vindt men Calliamarcus, dat wil zeggen « paardenhoef ». Uit dien plantennaam schijnt men een persoonsnaam getrokken te hebben die als plaatsnaam gebruikt werd; *in Callemarcio* in de *Gesta Aldrici* (blz. 105); callemartium met minder juiste spelling (*ibid.*, blz. 52). »

« Callemartium », is dat heelemaal Galmaerden, wanneer men met twee feiten rekening houdt :

1° De verandering van *c* in *g*, waarvan wij voorbeelden rond ons zien bij personen die een gebrekkige uitspraak hebben en die namelijk bevestigd wordt voor het tijdperk der Merovingers door Holder (*Alt-Keltischer Sprachschatz*) : de Keltische uitgang *acus, acum* wordt *ag*. (Vergelijk de namen uitgaande op *ago* in het Italiaansch voortkomende van Keltische namen uitgaande op *aco* : Tornago, Tornaco, Tournai;

2° De aanteekening van *d* door volksetymologie of invloed van half geleerden (gewoon verschijnsel in de middeleeuwen) in de plaats van *t* die altijd de gebruikte uitspraak schijnt geweest te zijn, zooals bewezen wordt door de familienamen verspreid in de Brusselsche agglomeratie : *Gallemaert, Gallemaerts* (genitief) en *Gallemaers* (waar iedereen aanneemt dat er een *t* wegviel).

De spelwijze van *Gaillemarde,* afhankelijkheid van Ter Hulpen, is een grillige verfransching, maar evenals de naam *Gallemaert* brengt zij ons door hare twee *l* tot Callemartius.

Blijft *Gammerages,* de Fransche naam van het Vlaamsch dorp (bij de taalgrens) van Gaelmaerde (officiëele spelling : Galmaarden).

Er bestaat een vorm die velen in de war brengt : het is die van het jaar 1000 : *Galmerage,* die, een brug schijnt, geworpen tusschen *Gammerages* en *Galmarde.* Een oppervlakkig waarnemer die voortgaat op de gelijkenis, zou zeker uitroepen dat we hier den oervorm van Gammerages en van Galmarde hebben. Van Gammerages, mogelijk wel, door assimilatie van de *l,* maar wie zou gelooven dat het de oorspronkelijke vorm van Galmarde is?

Wij meenen veeleer dat de twee namen der gemeente Gammerages-Galmaerden niets met elkaar gemeens hebben. Het zou de eerste maal niet zijn dat twee rassen die aan elkander grenzen, eenzelfde plaats zouden aanduiden door twee namen, gehaald uit twee naburige plaatsen die later versmolten tot een enkele gemeente, elk der rassen bewarende den naam van het deel waar zij bijzonder vertegenwoordigd was. Eigenaardig was het in dit geval dat de twee namen Keltisch waren, zooals wij het gaan aantoonen, wat aanduidt dat in vroeger tijd de gansche oppervlakte van de huidige gemeente Keltisch was zooals zij thans gansch Germaansch is.

Wij moeten dus nog den Keltischen oorsprong van den anderen naam « Gammerages » bewijzen.

Nu, zoo er een naam van een bekende Keltische plaats is, is het wel die van Cameracus, Camaracus, dien men aantreft over het gansche gebied door de Kelten bevolkt; in Frankrijk ontstond daaruit *Cambrai,* in Duitschland *Kämmerich,* in Italië *Camairago.* Niemand zal het ongewoon vinden *Gammerages* bij die lijst te voegen.

Op dat woord vindt men de volgende bijzonderheden in hetzelfde nummer van de *Revue Celtique* (blz. 161), eveneens onder de pen van d'Arbois :

« CAMARACUS. Ik heb volgehouden dat Camaracus, Cambrai afgeleid is door het achtervoegsel *acus* van een Romeinsch woord Cammarus (krab). Camaranus is een Latijnsche afleiding van Cammarus en Camaracus is de Gallische afleiding. In twee bullen van 993 en 997 is er spraak van *Camarano* (als onrechtstreeksch voorwerp). »

Maar, indien dat alles steek houdt, zal men zeggen, van waar komt dan de raadselachtige vorm *Galmerage* (in 1180), die zoo goed Gammerages met Galmarde schijnt te verbinden? Van waar kan die *l* gekomen zijn?

Wij antwoorden : 1° in de namen der plaatsen wordt dikwijls eene *l* ingeschoven. Voor *Leffe* vindt men *Leffia* in 1152 en *Leffle* in 1350; *Dave* was op zeker oogenblik *Davele; Modave* werd *Modavele;* vergelijk *Maffe* (Namen) en *Maffles* (Henegouw); zelfde epenthesis in *Brunefa, Braunlauf* geworden, enz.

2° in het bijzonder geval van Galmerage, moest het bestaan van den vorm *Galmarde* bijdragen tot de ontwikkeling van eene *l*. Men moest instinctmatig trachten die woorden, waarvan men het een voor de vertaling van het ander nam, met elkaar in verband te brengen en een tusschending te vinden. Daarbij, niets zegt dat het volk ooit Galmerage uitgesproken heeft en mogelijk werd die *l* er door een schrijver tusschengelascht. Maar al was dat zoo niet, dan nog zou zulks ons niet in de war brengen, want wij zouden voor een geval van epenthesis staan, die niet bewaard bleef. Inderdaad, wij zeggen weer Leffe, Maffe, Modave, Dave; wij spreken uit Maffles als Maffes; wij lezen Escanaff' in plaats van Escanaffles, enz. Wil men een meer tastbaar voorbeeld? In *nèfle,* van *nispa,* spreekt het volk de *l* niet uit; zij werd uit het niet getrokken en keerde tot het niet terug; dat doet denken aan het woord van den kommentator naar aanleiding van den grooten Muur van de Ilias : « o poiêsas poêtès èphanisen » (de dichter die hem schiep, vernietigde hem).

Een goed argument voor onze thesis is het feit dat een ander Callemartius op het grondgebied van Ter Hulpen geen dubbelen vorm deed ontstaan, maar den vorm *Gaillemarde,* waar de Fransche vorm een versierd afgietsel is van den Vlaamschen vorm.

Zal men in Galmaarden nog een samenstelling zien van galm (weerklank) en aarde? Is onze uitlegging de juiste? Wij meenen dat ze redelijk is?

Hoeveel nieuwe vertalingen zal de vloed van de wetenschappelijke ijdelheid, die wil dat elk geslacht het vorige tegenspreekt, aan de voeten van het publiek komen werpen om ze de eene na de andere tot fossiliën te laten worden? Is Galmaarden de aarde van den weergalm, de grond van Calmar of die van den Kelt Gallemartius?

« Trinch », antwoordt bij Rabelais het orakel der wetenschap, wat wil zeggen : « Drink ».

Ja wat kan het ons maken? Wat maakt het ons, indien wij, na ons van die bekentenis ontlast te hebben, in afwachting dat wij het weten, het bier van de streek drinken « In der Heide Galm »?

ALF. DE MARNEFFE.

Gebruiken van Steenhuffel.

Van onze gemoedelijke geplogenheden, van onze kristelijke gewoonten hebben we reeds veel verloren.

Laten wij ze bewaren, zoovcel we kunnen, als een relikwieschat, zuiver en ongeschonden, als witte leliën.

Het kruis of kruisteeken bij het volk.

1. Vroeger als de strooidekker een dak had gelegd, dan stak hij op iederen hoekgevel een strooien kruis. Op oude schuren ziet men het nog in ons dorp.

2. Als er iemand verongelukt, of anderszins op geheimzinnige wijze sterft buitenshuis of op eene onnatuurlijke wijze om het leven komt, dan plaatst men op de plaats waar de man stierf of gevonden wierd, een houten of steenen kruis.

3. Als de oogst ingehaald wordt en men zet hem in mijten, dan plaatst men boven op den top een strooien kruisje, om tegen onwêer te beschermen.

4. Als de schoolkinderen een werk van aangelegenheid beginnen, dan maken ze eerst een kruis; als ze zwemmen gaan, dan zullen ze nooit duikelen zonder eerst een kruisteeken te maken.

5. Als 't dondert en wêerlicht maakt alleman een kruisteeken, de moeder besprenkelt stallen, dieren en huis met wijwater, met een palmtakje, terwijl ze met het palmtaje kruisjes maakt.

6. Als iemand over dood ligt dan geeft iedereen den doode een kruisje met een palmtakje in wijwater gedoopt.

7. Als moeder een versch brood begint, dan maakt ze eerst met het mes een kruisteeken op den onderkant van het brood.

8. Als men brood bakt, dan maakt men veelal een kruis in den deeg.

9. Als de boer zaait, maakt hij eerst een kruis.

10. Om het zwart uit het graan te houden, leest men over het zaaigraan het Sint-Jans Evangelie en maakt men er het kruisteeken over.

11. Ongeletterde menschen zetten een kruis in plaats van hunnen naam.

12. Als een winkelierster haar eersten penning krijgt, maakt zij er mede een kruisteeken want dit brengt geluk bij.

13. Op nieuwgebouwde huizen plaatst men een strooien kruisje of palmtakje op de schouw.

14. Waar er gevaar is, hangt men een houten kruis.

15. Bij de boerenmenschen, als er een doode in huis is, legt men twee steenen kruisgewijs overeen vóór de deur met een strooien kruis ertusschen.

16. Met Asschewoensdag gaat iedereen om een kruisken naar de kerk; de kinderen die het kruisken tot Paschen kunnen bewaren, krijgen een nieuw kleed van den pastoor.

17. Wanneer een kind liegt, zegt men : « Er komt een zwart kruisken op uw voorhoofd, ge liegt. »

18. Als de kinderen met marbols spelen, dan kiest het kind den besten ronden marbol, maakt er een kruis op met een mes, en noemt dit « zijne knipper »; als een ander kind met een marbol naar zijn tegenstrever schiet, dan zegt het :

« Kruisken bidt
dat g'er nevens schit » (schiet).

19. De laatste borstel verf of witsel dient om een kruis te maken boven de deur, boven het keldergat, op den gevel.

20. Als twee vorken op tafel kruisgewijs overeen liggen, dan zal men ze spoedig scheiden, want dit is teeken van ruzie.

21. Om de stallen van spokerij of « ongetuuf » te vrijwaren plaatst men twee steelen van bezems of gaffels kruisgewijs voor de staldeur.

22. Van iemand die veel ongeluk heeft, zegt men : « heeft veel kruisen ».

J. WOUTERS.

Het Kasteel van Coensborch te Laeken (Brussel).

(Vertaling.)

Op het grondgebied van Laken, dat thans deel uitmaakt van Brussel, stonden vroeger vele kleine heerenkasteelen, die van de XVIe en XVIIe eeuw af in lustwoningen veranderd werden (1).

(1) Zie *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, 1921, blz. 32 tot 64.

Het kasteel van Coensborch te Laeken afgebroken omstreeks 1810.
Teekening van P. Cammaert naar eene teekening van den baron van Reynegom

*

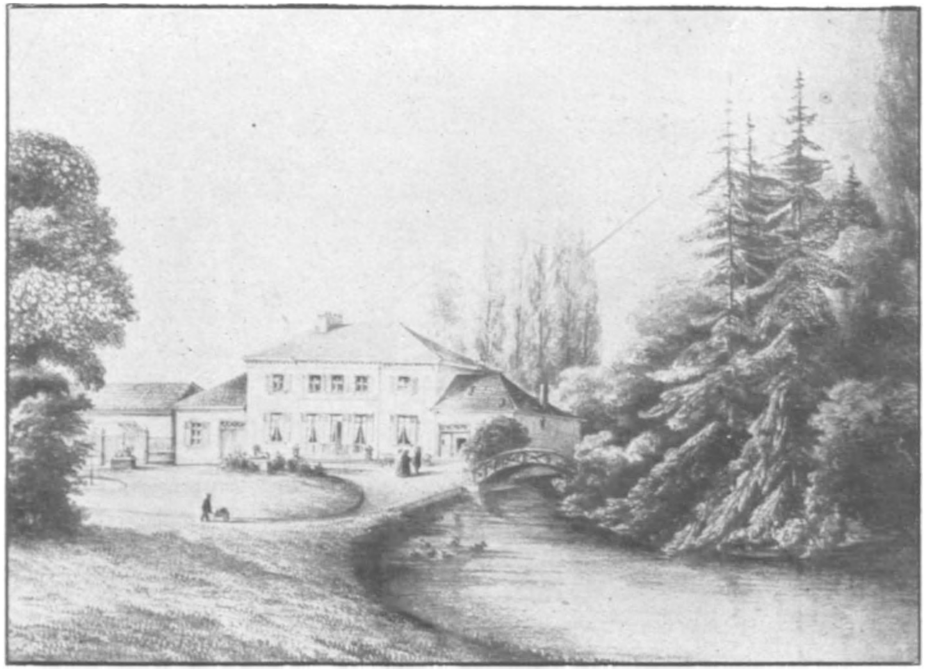

Het kasteel van Coënsborch te Laeken in 1864 zooals het in 1810 herbouwd werd.
Na eene teekening van J. Hoolans.

Evenals Ukkel is Laken een der eerste zomerverblijfplaatsen van de omstreken van Brussel.

De heer Paul Devis had de vriendelijkheid ons een teekening mee te deelen, in 1864 gemaakt door J. Hoolans en die het kasteel van Coensborch verbeeldt, zooals het omstreeks 1810 herbouwd werd door de familie der van Reynegom de Buzet, laatste heeren van Coensborch.

Het kwam ons belangwekkend voor die schoone teekening weer te geven daar zij een kenmerkend type voorstelt van de bescheiden buitenverblijven in de eerste helft der laatste eeuw. Die « verblijven » waren gebouwd zonder veel opsmuk, met hun eenvoudigen, witten gevel en hun lommerrijk gewas rondom, te midden van de kalmte.

Het kasteel van Coensborgh werd in 1867 door den heer J. A. Devis, vader van den heer Paul Devis, verkocht aan Leopold II, die het inlijfde in het koninklijk park van Schoonenberg; dat klein domein, versierd met een brug, prieëlen, een grot en watervallen, had toen een oppervlakte van ongeveer 1 1/2 hectare. Wijlen Leopold II deed alle bouwwerken afbreken. Het door een kastanjeboom beschaduwd eiland dat men ziet wanneer men de Parklaan op gaat, duidt de plaats aan waar het kasteel stond.

Wij geven eveneens een zicht op het kasteel van Coensborch, zooals het vóór 1810 bestond; het is een schets naar een teekening die in het bezit is van den heer baron Reynegom de Buzet, burgemeester van Herenthout en senator.

Men ziet wel de ligging van Coensborgh op de zichten van Laken in 1659 en 1734, die voorkomen in de *Chrorographia sacra Brabantiae* van Sanderus.

Arthr Cosyn.

Ditjes en datjes.

Ex-voto in gesmeed ijzer (1). — Het is niet enkel te Zout-Leeuw dat men gewijde ijzeren beelden offert. In Zuid-Beieren en namelijk in menige kapel van Sint-Leonardus kon men vroeger kleine mannetjes in gesmeed ijzer zien van allerlei grootte, die de handen samengevouwen of opgeheven hadden. Het schijnt dat het in Beieren een oud gebruik is dat misschien uit den Romeinschen tijd dagteekent; sommige schrijvers knoopen het zelfs vast aan den phallischen dienst der voortplanting en te Driesen-aan-Ammersee heeft men een heeld dat bedoeld karakter had, gevonden nabij een kapel aan Sint-Leonardus gewijd.

(1) Zie *Brabantsche Folklore*, 2e jaar, blz. 22; 3e jaar, blz. 148; 4e jaar, blz. 136.

Voorheen waren er vrouwenbeeldjes ook in ijzer gemaakt en dragende kleeren uit de XVI[e] en XVII[e] eeuw en waarop de geslachtsteekens aangeduid zijn. Men vindt er geen kinderbeelden (1).

P. HERMANT.

Gestelde vragen. — Wij herinneren onze lezers de vragenlijst die in ons vorig nummer verscheen en betrekking had op de windmolens. Wij wenschen inlichtingen zoo haast mogelijk te ontvangen.

Lezers stellen ons eenige vragen aangaande welke wij allen die ons inlichtingen kunnen verschaffen, verzoeken, ze ons te doen toekomen.

Men vraagt den oorsprong van de uitdrukking : la *Vierge noire* (de zwarte Onze-Lieve Vrouw) en van de uitdrukking *op signorke.*

Een lezer wenscht inlichtingen over de *Romeinsche wegen* (heirbanen). Afgezien van wegen die werkelijk door de Romeinen aangelegd werden, denkt men dikwijls dat oude wegen overblijfselen zijn van Romeinsche banen. Onze lezers worden verzocht ons voor hun streek de aanduiding te geven van alle wegen die als Romeinsche banen genoemd worden.

Een lezer wenscht ten slotte inlichtingen betreffende het planten van den Meiboom, bibliografische, iconografische of oorspronkelijke inlichtingen. Hij maakt een vergelijkende studie over dat gebruik en wenscht zijn dokumentatie aan te vullen.

De « Brabantsche Folklore » in het buitenland. — Niemand is profeet in zijn eigen land. Terwijl ten onzent zoovele personen op kleinigheden vitten naar aanleiding van een werk, waarvan wij zelf de onvolmaaktheid voelen, terwijl zoovele anderen het praktisch nut niet zien dat men eens halen zal uit het folkloristisch materiaal dat wij verzamelen, wordt dit initiatief van de Provincie hoog gewaardeerd en wij kunnen niet nalaten hier een lofartikel over te drukken dat de gezaghebbende A. Van Gennep in het groot Fransch tijdschrift *Le Mercure de France,* 15 Mei 1925, over de *Brabantsche Folklore* schreef :

« Les fascicules de la revue *Le Folklore brabançon* ont paru dans le cours des années 1923 et 1924 avec régularité; le nombre des collaborateurs à l'enquête a augmenté dans des proportions notables. On y trouvera non seulement des collections de petits faits recueillis sur place et précieux pour la comparaison avec les faits de même ordre français, mais aussi de véritables monographies, très bien illustrées, surtout sur le culte de certains saints (avec pèlerinages, dons, ex-voto spéciaux, etc.), sur les anciennes fêtes populaires, les jeux, etc., ainsi que des chansons avec musique. *Dès maintenant, cette revue compte parmi les meilleures du folklore international.* Parmi les nouvelles insérées comme échos, je tiens à signaler l'innovation suivante : la « Députation permanente » (ou parlement local) de la province de Brabant a décidé que, chaque année, un cours sera donné dans les écoles normales provinciales sur le folklore de la province. D'autre part, l'Institut des Hautes-Etudes de Belgique a aussi organisé un cours ordinaire sur le folklore au point de vue sociologique. On a constaté, en effet, et cette observation vaut aussi pour la France, que trop peu de chercheurs locaux connaissent la méthode propre à cette science

(1) G. WEBER, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde,* 1904, bl. 215.

et sa place dans l'ensemble des autres sciences. J'ai tenté de remédier à cette lacune avec mon petit *Folklore* (chez Stock), mais il faut, en effet, y adjoindre l'enseignement oral. *On tient donc à féliciter ici les Brabançons de leur initiative.*

A signaler comme articles bien illustrés ou généraux : *Notre-Dame du Coulomb à Linsmeau; Le culte de saint Bernard à Steenockerzeel; Le jeu du drapeau* (excellente étude, avec dessins analytiques); *La couque de Noël et la procession à rebours à Tirlemont; Le fantastique dans l'imagination populaire*, par Paul Hermant et Denis Boomans; *Notre valet de ferme brabançon au siècle dernier* (avec nombreuses photos).

Quant au volume consacré à l'exposition de Léau, il est d'une richesse toute particulière comme documents écrits et photographiques. Je signale notamment une extraordinaire collection de statues de saints datant des XIe au XVIIe siècles, très réalistes, surtout très populaires comme facture, dont les modèles ont été visiblement pris dans le pays même; et les auteurs en étaient des menuisiers de village. Ces vieilles statues ont autant d'allure que celles de Bretagne, mais elles sont plus souples, plus animées. Les cérémonies du culte local sont décrites avec soin; à Léau existent d'ailleurs aussi des œuvres d'art supérieur, notamment le beau rétable de saint Léonard et le grand tabernacle en pierre de Corneille Floris (1552). C'est, en somme, une bonne monographie que l'on espère être le commencement d'une série.

Het folkloristisch leven in België. — In België begint er werkelijk roering te komen men voelt dat de aandacht van het publiek zoowat overal door de folklore getrokken wordt. Het persoonlijk initiatief wordt al grooter en grooter. Talrijker wordt het aantal personen, die op hun eigen opzoekingen doen. Het gezamenlijk werk neemt ook uitbreiding. Onnoodig hier te herinneren wat er in Brabant verricht werd. De onderzoekingen en het Bulletijn van het « Musée de la Vie wallonne » nemen elken dag meer uitbreiding.

Te Namen kwam een provinciale vereeniging tot stand met een orgaan *Le Guetteur wallon*. Te Bergen werd ter gelegenheid van een Waalsch Kongres een kleine folklore tentoonstelling ingericht en men hoopt ze blijvend te maken en ze tot een museum van folklore van Henegouwen uit te breiden. Te Brecht hadden wij in een klein gewestelijk museum een kongres van Antwerpsche folklore. Te Aarlen gaat een oudheidkundig museum geopend worden, maar aan de folklore wordt een ruime plaats gegund.

In Limburg bestaat er een tijdschrift « Limburgia » dat in elk nummer folkloristisch werk brengt.

Dat alles is zeer wel, maar het is noodig dat al die inrichtingen samenwerken, met elkaar in voeling komen en wij wijzen de leiders ervan op een gelegenheid die hun geboden wordt.

Van 2 tot 5 Augustus heeft te Brugge een groot Kongres van het Archeologisch en Historisch Verbond van België plaats. De inrichters maakten een folklore-afdeeling, die door den heer Van Heurck, van Antwerpen, zal voorgezeten worden.

Het is noodig dat allen die in folklore belang stellen, zich hij die

gelegenheid naar Brugge begeven. De inschrijvingsprijs op het Kongres is 25 frank te zenden aan den heer Beyaert, 6, Onze-Lieve Vrouwstraat, te Brugge, postcheck-rekening nr 40177.

De mededeelingen en memories moeten vóór 1 Juli ingezonden worden. Die afdeeling moet een der ijverigste van het Kongres zijn en wij hopen er de afgevaardigden van alle vereenigingen en tijdschriften van folklore van België te ontmoeten.

Wijzen wij er op dat, wanneer wij in 1930 de honderste verjaring van 's lands onafhankelijkheid zullen vieren, er in de tentoonstelling een afdeeling van folklore moet zijn. Men zal zich den rijkdom herinneren van die welke in 1910 te Brussel ingericht werd.

Het Cartel boven der ingang van de afdeeling voor Folklore
in de Tenkoonstelling van Brussel (1910).
Teekening van Gisbert Combaz.

Die van 1930 moet nog schooner zijn. Het is noodig dat de feesten plechtigheden, stoeten overal in verband zijn met de plaatselijke bijzonderheden, zeden en gebruiken. Bij die gelegenheid kunnen wij niet genoeg lofspreken over den heer Didier, lid van de Commissie van folklore van Brabant, wegens het initiatief dat hij nam door de aandacht van het publiek reeds in talrijke bladen op dat punt te vestigen. Zulke ondernemingen kunnen enkel lukken, indien talrijke folkloristen het terrein voorbereiden, elkaar ontmoeten en samen een plan van werkzaamheid vaststellen. Zulk plan kan men niet uit de mouw schudden. Er is studie en voorbereiding noodig. Wij dringen eens te meer aan, opdat al onze vrienden op het Kongres te Brugge met elkaar in aanraking komen.

Boekennieuws.

Wegens plaatsgebrek moesten wij herhaalde malen veel boekennieuws verschuiven. Wij verontschuldigen ons tegenover de schrijvers en de lezers.

Guide historique et descriptif des environs de Bruxelles, par A. COSYN, 2e deelen, 444 blz., uitgegeven door den *Touring-Club*. Talrijke illustratien door René Van de Sande.

Dat is stellig een uitgave die aanbeveling verdient. De menschen hebben de gewoonte genomen uitstappen te doen en de verkeersmiddelen dringen steeds verder in streken die meer van de agglomeratie verwijderd zijn. Ongetwijfeld zullen de personen die uitstappen doen gelukkig zijn te vernemen wat in elke plaats hun aandacht verdient. De heer Cosyn verrichtte nuttig werk door naar aanleiding van elke zaak leerrijken uitleg te geven en zeker zal de voortreffelijke illustratie van den heer Vandesande er toe bijdragen de doelmatigheid van dat werk te vergrooten.

Notre-Dame-au-Bois. — Essai historique, par L. HOEFNAGELS, curé de Notre-Dame-au-Bois. 208 blz., 2 illustraties. — Prijs : 5 frank.

De oorsprong der vereering van Onze-Lieve-Vrouw ten Bosch, de lotgevallen van de oorspronkelijke kapel en van de huidige kapel, de bedevaart, de schatten van de kerk en van de pastorij, dat zijn al hoofdstukken die aangeboden worden met de aanhoudende bezorgdheid nauwkeurigheid na te streven, wat deze monografie onbetwistbare waarde geeft. Ongetwijfeld heeft de schrijver een dienst bewezen doordien hij dat schilderachtig oord beter deed kennen, dat bezocht wordt door de Brusselaars die van natuurschoon houden en door bedevaarders, die genezing zoeken. Wij danken den schrijver daar hij ons zijn werk schonk.

Le Brabant protohistorique et légendaire, door L. STROOBANT, 1e deel, 36 blz.; 2e deel, 176 blz.

De schrijver van dat belangwekkend werk schonk onze boekerij een exemplaar. Allen die belang stellen in de geschiedenis van onze provincie en er prijs op stellen te steunen op wetenschappelijke gegevens, zullen er aan houden dat werk te bezitten en te raadplegen. Zij zullen er nuttige gegevens in vinden over de topografie, de toponymie, de oude wegen, de eeuwenoude legenden en met verrassing zullen zij vaststellen hoe sommige overleveringen, hoe volksgeloof en andere dergelijke voorstellingen blijven voortbestaan. De meeste zijn rechtstreeks verbonden aan zielstoestanden of aan feiten uit het voorhistorisch tijderk. Te koop bij den schrijver te Merxplas of bij den drukker E. Sicelle, Zirkstraat, 35, Antwerpen.

Un drapelet ancien de Notre-Dame d'Anvers (1728), par E.-H. VAN HEURCK, 16 blz., 2 illustraties.

De folkloristische werken van dien schrijver en bijzonder een werk betreffende de vaantjes van de bedevaarten van België genieten algemeene en wel verdiende faam. Die brochure is een deel van zijn groot

werk over die zaak. Wat het belang van die opzoekingen uitmaakt, is dat de schrijver naast een nauwgezette ontleding van het vaantje, de legende en de plechtigheden bestudeert en alles wat betrekking heeft op de vereeniging voor dewelke het vaantje geteekend werd.

Le Portrait moral des communes belges. — Boekdeel van 98 bladzijden, illustraties, uitgegeven door de *Indépendance belge.*

Wij kondigden den wedstrijd aan die door dat blad uitgeschreven werd. Een keus werd gedaan uit de beste antwoorden, die verzameld werd tot een boekdeel, met 40 gravuren opgeluisterd. Onze lezers vinden er talrijke mededeelingen over de Brabantsche gemeenten. — Prijs : 3 frank, Zandstraat, 17.

Léau légendaire, par LOUIS WILMET. Brochure van 16 blz.

Dat is stellig een brochure die een belangrijke aanvulling is van het hoofdstuk dat wij in ons bijzonder nummer over Zout-Leeuw aan de legenden van de streek wijdden. De schrijver, steunend op geschiedkundige gegevens, ontleedt de legende betreffende het Vinnemeer van Zout-Leeuw en betreffende het kasteel Castelberg, aangaande hetwelk wij tot dusver slechts onzekere gegevens hadden.

Het « Memorie Boek » van Daniel Leyniers. — Daniel Leyniers is de voortzetter van een oude familie Brusselsche tapijtmakers. Hij liet een « dagboek » na van zijn leven betreffende de jaren 1725 tot 1745. Het dagboek is in 't Nederlandsch geschreven (340 blz.). Het boek bevat belangwekkende bijzonderheden over de gebeurtenissen, de zeden, de vermaken van dien tijd. Onze medewerker, de heer Lucien Crick, bestudeerde het kostbaar dokument en gaf er een ontleding van in het tijdschrift *Le Document,* van December 1924. Een afdruk ervan werd ons door den schrijver geschonken. Het archief bevat ongetwijfeld nog tal van dokumenten van dien aard en uit een nationaal oogpunt ware het goed er de ontleding van te ondernemen. Ook moeten we den heer Crick om zijn initiatief dank weten en we hopen dat hij navolgers hebben zal.

Le Folklore, par A. VAN GENNEP, avec illustrations, 1924, Paris. — Prijs : 2 frank, 128 p., chez Stock.

De boeken van dien schrijver, waarvan vele in den handel niet meer te krijgen zijn en slechts tegen hooge prijzen bij toeval te bemachtigen zijn, werden alle met veel bijval door de folkloristen onthaald. Alle staan hoog aangeschreven en zoo er over sommige getwist werd was het omdat zij indruischten tegen de opvattingen van den tijd, nieuwe methodes aanprezen en nieuwe gezichtspunten openden. Het boekje, dat wij hier bij onze lezers aanbevelen, is voor het volk bestemd. Vervangen we de voorbeelden door den schrijver aangehaald, door feiten aan de *Brabantsche Folklore* ontleend, dan hebben we een voortreffelijk handboek tot onderrichting van onze medewerkers en lezers.

Onutigegeven Dichtbundel der XVIe Eeuw. — In de verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Akademie lazen we, dat de heer Jules Frère, kinderrechter te Tongeren, een interressant handschrift met refereinen, liedekijns, enz., uit 1567, van Arnold Bierses,

prins van de Tongersche rederijkerskamer « De Witte Lelie », had ontdekt. Een privaatuitgave, niet voor den handel bestemd, gedrukt op 200 genummerde exemplaren, met inleiding en aanteekeningen, wordt thans aangekondigd. Per inschrijving : 6 frank, te storten op het tegoed der postcheck-rekening 61511, Jules Frère, te Tongeren.

Les moniales Cisterciennes dans l'ancien Roman. Pays du Brabant, par l'abbé TH. PLOEGAERTS, 4 vol., 1re partie, 140 p., 10 fr.; 2e partie, 168 p., 10 fr.; 3e partie, 10 fr.; 4e partie, 5 fr. — 1925, Editions de l'*Action catholique*, chaussée de Haecht, 79, Bruxelles.

De abdijen Cisteriaansche orden speelden een belangrijke rol in de geschiedenis van Brabant. Het archief dat zij nalieten, maakt een kostbare bijdrage uit en levert opheldering over het leven van onze Brabantsche voorouders. Onze briefwisselaar, de heer Ploegaerts, pastoor te Corbais, had een goede gedachte door dat werk uit te geven. Elk deel is gewijd aan de geschiedenis van een abdij in Waalsch Brabant : abdij van Aywières, van Ramée, van Florival, van Wauthier-Braine. De twee eerste deelen zijn verschenen.

La Légende du chevalier voué au démon et sauvé par sainte Gertrude, par M. J. GESLER, 84 blz., 23 illustraties. Prachtuitgave op groot papier onder omslag gelegd, antieke, vierkante letter. Honderd genummerde exemplaren waarvan 30 buiten den handel. Fransche tekst. Werk bekroond in den wedetijd van 1924 van den Dienst der historische en folkloristische opzoekingen der provincie Brabant. — Prijs : 20 frank.

Gelukwenschen.

Met genoegen zullen onze lezers vernemen dat de heer Gessler, leeraar aan het Athenaeum te Hasselt, schrijver van de *Legende van den Ridder, die zijn ziel aan den duivel verkocht en door sint Gertrudis gered werd*, werk dat in den wedstrijd van onzen Dienst bekroond werd, benoemd werd tot ridder in de Leopoldsorde, als belooning voor zijne werken. Wij zijn gelukkig hem hij die gelegenheid onze gelukwenschen toe te sturen.

Onze lezers zullen insgelijks met gevoegen vernemen dat het werk van den heer Louis Verhulst over het *Brabantsch Hopkwartier*, geprimeerd werd door de Koninklijke Akademie van België. Wij sturen onze gelukwenschen aan den schrijver.

Het werk zal waarschijnlijk uitgegeven worden. Onze lezers zullen dienaangaande op tijd verwittigd worden.

INHOUDSTAFELEN

VIERDE JAARGANG — 1924-1925

Afleveringen 19 tot 24

INHOUDSTAFEL DER PLATEN

Pilaar der kerk van Sinte-Geertruide, te Nijvel 6
Beeld van Sinte-Geertruide, te Nijvel 7
Ploegen (schild. van E. Ganz) 22
Naar de Paardenmarkt (teek. van E. Ganz) 22
Hoeveknecht (teek. van E. Ganz) 23
Boerenlummel (teek. van E. Ganz) 23
Werkman van den buiten (teek. van E. Ganz) 23
Op weg (teek. van E. Ganz) 23
Terug van het veld (schild. van E. Ganz) 23
Terug van de smidse (teek. van E. Ganz) 39
Oude vesten van Nijvel (Plan) 44
Algemeen zicht der gemeente Zout-Leeuw 45
Stadhuis van Zout-Leeuw (XVIe eeuw) 47
De Gildenzaal (Tentoonstelling Zout-Leeuw) 48-49-50
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Zout-Leeuw 51
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Bunsbeek 52
Gemeentehuis en Spaanschehuis te Zout-Leeuw 55
Handteekening van een kwijtschrift der Kerkfabriek, van Zout-Leeuw, 1605 59
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Duras 61
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Cortenaeken 62
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Dormael 63
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Geet-Betz 64
Geschilderd houten van Sint-Sebastiaan, Geet-Betz 65
Koningsbraak der Sint-Ambrosiusgilde, Geet-Betz 66
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Goidsenhoven . . . 67
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Halle 68
Koningsbraak der Sint-Ambrosiusgilde, Halle 69
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Boyenhoven 70
Koningsbraak der Sint-Ambrosiusgilde, Nerm (Hougaerde) . . 71
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Oirbeek 72
Koningsbraak der Sint-Sebastiaangilde, Wilderen 73
Zicht der ontvangstzaal (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . . 74
Vlaamsche kast met drie laden (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . 75
De groote haard der ontvangstzaal (Tentoonstelling Zout-Leeuw). 76
Vlaamsche kast met twee laden (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . 77
Oude vlaamsche kast (Tentoonstelling Zout-Leeuw) 78
Vlaamsche kast zeer eenvoudig (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . 79
Kast in vlaamschen stijl Lodewijk XIV (Tentoonstelling Zout-Leeuw) 80
Oude klok in vlaamschen stijl « Renaissance » (Tentoonstelling Zout-Leeuw) 81
Meubel Lodewijk XVI, tabernakel 1645, Sint-Leonardus van het wynhuis, te Zout-Leeuw 82
Buffetkast Lodewijk XVI (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . . 83
Oude speculoos-vormen 84
Model van een kerstmiskoek 85
Plaatjes voor totemans 85
Binnenzicht der Raadskamer (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . 86
Een hoek van de kleinezaal (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . 87
Kantwerk « Point de Lille » (Tentoonstelling Zout-Leeuw) . . 88
Kruisbeeld in gebeeldhouwd ivoor en hout 89
Wijwatervat in zilver 90

Schaal in vorm van ananas, in zilver 91
Groep in gebeeldhouwd hout (XVIe eeuw) 92
Vergadering van rederijkers (V. Craesbeek) 93
De edelman en de rariteitenhandelaar (V. Craesbeek) . . . 93
Christus aan het valk vertoond (V. Craesbeek) 94
Kartel der Rederijkerskamer van Zout-Leeuw (1650) 95
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (achter) 96
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (teekening) 99
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (algemeen zicht) 105
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (voorgevel) 106
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (klokketorentje) 107
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (binnenzicht) 108
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (het koor) 109
Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw (de schat) 110
Hangende beeld der H. Maagd. (XIVe eeuw) 111
Gothiek beeld van Sint-Bonifacius 112
Pieta (XVe eeuw) 113
Sint-Sebastianus (XVIe eeuw) 114
Sint-Laurentius (XVe eeuw) 114
Sint-Guido (XVe eeuw) 115
Maria-Magdalena (XVe eeuw) 115
Sint-Rochus (XVIe eeuw) 116
Sint-Antonius den kluizenaar (XVe eeuw) 117
Sinte-Lucia (XVe eeuw) 117
De dansende David 118
De zeven weeën der M. Maagd. (tryptiek) 119
Koffer uit de XIVe eeuw 120
Sint-Leonardus retabel 129
Bovenste gedeelte van het altaarblad van Sint-Leonardus 1478-1479) 130
Het oude beeld van Sint-Leonardus gekleed voor de Pinksterprocessie 131
Het beeld van Sint-Leonardus (XIIIe eeuw) 132
Het beeld van Sint-Leonardus (XVe eeuw) 133
Het beeld van Sint-Leonardus afkomstig uit het oude Wijnhuis. 134
Het beeld van Sint-Leonardus (XVIIe eeuw) 135
Ex-voto's in gesmeed ijzer 136
Het tabernakel (1552) 137
Het altaarblad der Sinte-Anna kapel (XVIe eeuw) 138
Monument Spiecken (XVIe eeuw) 139
Retabel van O. L. V. 140
Altaarblaad van O. L. V. (XIVe eeuw) 141
Monument van Steenroey 142
Rood kazuivel 143
Kazuivel (1555) 143
Purperen kazuivel 143
Kazuifel in groen fluweel (XVIe eeuw) 144
Kazuifel (1555) 145
Waschtafel in romaanschen stijl 146
Bronzen tak, gebloemd gothieke 147
Wijwatervat 148
Doopvont 149
Klein koperen luster (XVIe eeuw) 150
Koorlessenaar 151
Paaschkandelaar 152
Zegel van het klooster Notre-Dame-aux-Clercs 154

Stempel der stad Zout-Leeuw (1248) 155
Tegen stempel Zout-Leeuw (1262) 156
Stempel der stad Zout-Leeuw (1355) 157
Zegel van Dormael (1355) 158
Zegel van Haelen (1262) 159
Zegel van Haelen (1355) 160
De vallei der Gethe stroomopwaarts van Zout-Leeuw uit . . . 161
Een straat van Zout-Leeuw 162
Oude pomp op de markt van Zout-Leeuw 163
Stadhuis (XVIe eeuw), van Zout-Leeuw 163
Oude Hallen van Zout-Leeuw 164
Poort van het oud klooster Scholierendaal van Zout-Leeuw . . 164
Deur van het huis « Het governement » van Zout-Leeuw . . . 165
Oude kapel van het Bogaerdenklooster van Zout-Leeuw . . . 166
Het Spiegelhuis van Zout-Leeuw 167
Oude haard in het Spiegelhuis van Zout-Leeuw 168-169
Hoekmeubel met klok (Spiegelhuis) van Zout-Leeuw 170
Toestel om de kinderen te leeren loopen van Zout-Leeuw . . . 171
Hoe men melk afroomde vóór het gebruik der mechanische afroomers 172
Hoe de boerenmeiden hunne kruik dragen te Zout-Leeuw . . . 173
Binnenzicht van een boerenhuisje te Zout-Leeuw 174
De kapel van Bethanïe te Zout-Leeuw 175
Het kastel van Zout-Leeuw (XVIIIe eeuw) 176
Inname van Zout-Leeuw in den loop van 1678 door Lodewijk XIV. 177
Zandtapijten voor de processie van O. L. V. van den Ossenweg. 180
Het meer van Zout-Leeuw 185
Kapelletje van O. L. V. der Brug te Zout-Leeuw 186
O. L. V. kapel van den Ossenweg te Zout-Leeuw 187
Het beeld van O. L. V. van den Ossenweg 188
Kruisbeuk (rechts) der O. L. V. kapel 189
Kruisbeuk (links) der O. L. V. kapel 190
Ingang der O. L. V. kapel van den Ossenweg met een Meiboom. 191
Achthoekig kapelletje te Ransberg 192
Doopvont van Halle-Boyenhoven 193
Sint-Sebastiaansgilde lokaal te Rummen 194
Oud kasteel van Rummen 195
Grafsteen te Rummen 196
Eikenhouten beeld van Sinte-Anna (XVIe eeuw), Geet-Betz . . 197
Doopvont van Neerlinter 198
Predikstoel en biechtstoel te Drieslinter 199
Kerkarchief Zout-Leeuw. Verleenen van 40 dagen aflaat, enz. . 204
Archief van Zout-Leeuw (1248) 204
Gillion de Trazegnies avec ses deux femmes 223-224-225
Eglise et cure de Heppeneert 226-227
Pierre tombale du Kaartridder, à Heppeneert 229
Coupe de Sainte-Gertrude à Nivelles, etc. 241
Drapelet de pèlerinage de Sainte-Gertrude, à Vorst 247
Carte de la diffusion de la légende de Théophile 263
Châsse de Sainte-Gertrude, à Nivelles 266-267-269
Char de Sainte-Gertrude 268
Fragment de frise de la châsse de Sainte-Gertrude 270
Groupe qui figurait jadis en tête de la procession de Sainte-Gertrude à Nivelles 281
Statue de sainte Gertrude dans la Collégiale de Nivelles . . . 283
Statue de sainte Gertrude dans la chapelle d'Oldenbourg . . . 284

Intérieur de la chapelle d'Oldenbourg 285
Fresques consacrées à sainte Gertrude à Oldenbourg . . . 286 à 291
Carte de la diffusion de la légende du chevalier sauvé par sainte Gertrude 295
Kegeltjesspel 306-307
Vinger gebonden aan den stijl van een stoel (spel) 308
Het leerken 309-311
Touwtjesspel 311-312
Tol (jwerp) 313
Anker en zon 314
Kasteel van Coensborch te Laeken 327-328
Kartel boven der ingang van de afdeeling voor Folklore, Tentoonstelling van Brussel, 1910 332

Volksliederen.

Loting. lied van Opwyck 39

INHOUDSTAFEL DER SCHRIJVERS

BAURIN, J. — De Windstreken te Walhain 43
BOURGUIGNON, E. — Hoe de mensch tot de huisdieren spreekt. 213
BRULÉ, Aimé. — Het oud Nijvel:
a) De oude grachten 14
b) Madame Sinte-Gertrude pilaar 17
De hooge hoed 38
BUVÉ, Cl. — Heiligen in den landbouw 38
(In memoriam) 43
CALUWAERTS. — Redevoering inhulding van de Tentoonstelling van Zout-Leeuw 201
COSYN, A. — Het kasteel van Coensborch te Laeken 328
de BORCHGRAVE d'ALTENA (comte J.). — Een koffer uit de XIVe eeuw 121
Over twee beelden van sint Leonardus in de kerk van Zout-Leeuw 126
DE BOSSCHERE. — Indringing van vlaamsche woorden in het waalsch 318
de MARNEFFE, A. — Gaillemarde en Gammerages (Galmaarden). 323
DE PADUWA, Evarist. — Onze Brabantsche Hoeveknecht in de vorige eeuw 21
de TERWANGNE, Armand. — De Paaschkandelaar te Zout-Leeuw. 128
DEWERT, J. — Het Driekoningenfeest te Geldenaken . . . 39
Lichtmis 40
Uithangborden 211
FAICT, J. — Het vaandelspel in het Rijnland 210
GESSLER, Jean. — De legende van den Ridder die zijn ziel verkocht aan den Duivel en door sinte Gertrudis gered werd. 205-221
GHEUDE, Ch. — De Tentoonstelling van Zout-Leeuw 53
HALLUT, Victor. — Het werk van Pieter Breughel in folkloristisch en brabantsch opzicht 31
HENDRICKX, Fr. — Volkssagen en Legenden van Zout-Leeuw. 181

HERMANT, P. — De psychologie van het komische bij het volk. 1
Om niet onder de macht van een ander te komen 37
Brusselsche valsche spelers 303
Ex-voto in gesmeed ijzer 329
MABILLE, Alfred. — De Iris (lisch) Zinnebeeld des stad Brussel. 41
PEETERS, Ch. — Bevestiging van de giften tusschen kinderen. 39
Verlies van een melktand 39
Allerzielendag te Zout-Leeuw 40
De ratten van Zout-Leeuw 41
Vuurmannen 41
De Zandtapijten bij de Processie van O. L. V. op den Ossenweg 179
PEREMANS, M. — Zout-Leeuw en zijn geschiedenis 154
PICALAUSA, Oct. — Indringing van vlaamsche woorden in het waalsch 29
POODT, Dr. — Amuletten of talismans 207
RUTTIENS, M. — Wat de Kinderen op de vingers zeggen . . . 39
SANDER PIERRON. — Sint-Leonarduskerk van Zout-Leeuw . . 97
VAN HAUDENARD, M. — Onze lieve Vrouw van Hal en de Athenaars 28
VAN KERCKHOVE, H. — Volksgeneeskunde te Attenrode-Wever. 42
De weerwolf 42
VERHEYDEN. — De Kerk van Huyssinghen 37
VERMEYEN, J. — De Kempenaars op de bedevaart van Hakendover 37
Loting lied te Opwyck 38
WILMET, Louis. — De familie de Wilré 122
WOUTERS, J. — Gebruiken van Steenhuffel. Het Kruis of kruisteeken bij het volk 327

Lijst der vermelde brabantsche gemeenten

Anderlecht, 27.
Assche, 3.
Attenrode-Wever, 42.
Aywières, 335.
Bautersem, 38.
Bodeghem, 313.
Bost, 43.
Brussel, 7-13-35-37-41-84-128-159-207-303-317-328-332-333-334.
Budingen, 157-178.
Bunsbeck, 52.
Corbais, 212-335.
Court-Saint-Etienne, 40.
Dormaal, 41-63-89-90-158-178.
Drieslinter, 199.
Dworp, 37.
Eigenbrakel, 38.
Florival, 335.
Gaasbeek, 39.
Galmaarden, 323.
Geet-Betz, 41-64-65-66-157-178-197.
Geldenaken, 29-39-215.
Glabbeek, 42.
Gobertange, 160.
Goitsenhoven, 67.
Graasen, 75-178.
Hakendover, 37.
Hal, 28-212.
Halle-Boyenhoven, 41-68-69-70-157-178-193.
Hauwaart, 37-218.
Heelen-Bosch, 178.
Heverlé, 218.
Hougaerde (Nerm), 71.
Huissinghen, 37.
Kortenaken, 41.
Kortenberg, 159.
Kortrijk-Dutzel, 5-10.
Laken, 328.
Leuven, 8-199-205-218-231-277-298.

Liedekerke, 313.
Linden, 2-6-9-11.
Linsmeau, 331.
Melkwezer, 178.
Molenbeek, 36.
Mont-Saint-Guibert, 40.
Neerlinter, 93-178-198.
Nijvel, 14-38-159-205-228-241-246-264-281-283-298.
Nil-Saint-Vincent, 212.
Noduwez, 38.
Noville-sur-Méhaigne, 43.
Oirbeek, 72-232.
Oplinter, 122.
Opwijk, 39.
Orsmaal, 178.
Ottignies, 40.
Overijsche, 333.
Payottenland, 21.
Pepinghen, 222.
Ramée, 335.
Ransberg, 192.
Rummen, 75-178-194-195-196-215.
Steenhuffel, 327.
Steenockerzeel, 331.
Sterrebeek, 215.
Teralphene, 313.
Ter Hulpen (Gaillemarde), 323.
Thollembeek, 215.
Thienen, 37-128-159-177-305-331.
Vollezeele, 38.
Walhain, 42.
Wambeek, 208.
Wauthier-Braine, 335.
Zout-Leeuw, 39-40-41-44-45 tot 204-329-331-334.

ONTLEDENDE INHOUDSTAFEL

N. B. — *In deze inhoudstafel zijn de vakken gerangschikt volgens het plan van het Folkloristische onderzoek vermeld in Brabantsche Folklore, 1ste jaar, blz. 9.*

ALGEMEENE ARTIKELEN.

De Psychologie van het Komische bij het volk 1
Het werk van Pieter Breughel in folkloristisch en brabantsch opzicht 31
De Tentoonstelling van Zout-Leeuw 53
Sint-Leonarduskerk en zijn kunstschatten 97
De familie de Wilré te Zout-Leeuw 122
De Paaschkandelaar te Zout-Leeuw 128
Wedstrijd voor Geschiedkundige en Folkloristische werken van 1924 214
Verband tusschen het Vergezellen en de Vruchtbaarheid . . . 217

A. — *VOLKSGELOOF.*

I. — *Kultus en Folklore:*

1. Heiligen in den landbouw 38
De twee beelden van Sint Leonardus te Zout-Leeuw . . 126
Oud beeld van Sint Leonardus te Zout-Leeuw (XVIIe eeuw). 135
Ex-votos in gesmeed ijzer te Zout-Leeuw 136
Het Kruis of Kruisteeken bij het volk 327
Ex-voto in gesmeed ijzer 329
Jezus-Eik 333

2. Lokale processiën en bedevaarten:

Bedevaart te Sint-Guido 27
Onze Lieve-Vrouw van Hal en de Athenaars 28
De kempenaars op de bedevaart van Hakendover . . . 37
Processie van O. L. V. op den Ossenweg 179

3. Kapellen en gebruiken die er mede verbonden zijn:
De Kerk van Huissinghen 37
De kapel van Bethanië te Zout-Leeuw (Kinderziekten) . . 175
Achthoekig kapelltje te Ransberg 192

II. — *Duivelwereld.*

III. — *Tooverwereld:*

1. Tooverformulen, tooverboeken:
De gestrafte heks 10

IV. — *Geestenwereld:*

1. Luchtgeesten (weerwolven, spoken, weerkeerende dooden):
De weerwolf 42
4. Aardgeesten (dwergen, reuzen):
Kleudden 25

B. — *VOLKSLEVEN.*

I. — *Bijgeloof:*

Om niet onder de macht van een ander te komen . . . 37
Amuletten of talismans 207
Gebruiken van Steenhuffel 327

II. — *Folklore en liefde.*

III. — *Folklore en droom.*

IV. — *Volkszeden en volksgebruiken:*

1. Gebruiken betreffende de geboorte, het huwelijk, den dood:
Toestel om de kinderen te leeren loopen 171

2. Volksfeesten, kermissen, fooren en jaarmarkten, stoeten, volksspelen:
De juweelen der Gilden 60
Lokaal der Sint-Sebastiaansgilde te Rummen 194
Het vaandelspel in het Rijnland 210
Brusselsche valsch spelers 303
De Meiboom 330

3. Meubelen, kleeding en sieraad:
De hooge hoed 38
Het baardjen 38
Kleederen en muts van Zout-Leeuw 87
En koffer uit de XIVe eeuw 120
Toestel om de kinderen te leeren loopen 171
Binnenzicht van een boerenhuisje te Zout-Leeuw . . . 174

4. Versiering van straten en huizen op feestdagen:
De Zandtapijten bij de processie van O. L. V. op den Ossenweg 179
Meiboom geplant voor de deur der kapel O. L. V. van den Ossenweg 191

5. Bijzondere gebruiken in elken stiel (patronale feesten, enz.):
Onze Brabantsche Hoeveknecht in de vorige eeuw . . . 21
Heiligen in den landbouw 38
Hoe men melk afroomde vóór het gebruik der mechanische afroomers 172
Hoe de boerenmeiden hunne kruiken dragen te Zout-Leeuw. 173

6. Juridische folklore (bestuurlijke en rechterlijke gebruiken, enz.):
Huis in een nacht gebouwd te Vollezeele 38
Loting 39

7. Handelsgebruiken: gewichten, maten, overeenkomsten aangaande koop en verkoop, enz.:
Gemeentematen van Zout-Leeuw 86
Uithangborden 211
De windmolens 219

8. Tafelgebruiken, voedsel; eigenaardige spijzen en eetgerief:
Speculoosvormen 84
Kersmiskoek of toteman 85

V. — *Het kind in de folklore:*
De poeffer 38
Wat de kinderen op de vingers zeggen 39
Bevestiging van de giften tusschen kinderen 39
Verlies van een melktand 39
De totemans 85

VI. — *Folklore en Almanak:*
Nieuwjaar 26
Drijkoningen 26
Lichtmis 26
Vastenavond 26
Sinksendagen 27
Het Driekoningenfeest te Geldenaken 39
Lichtmis 40
Allerzielendag te Zout-Leeuw 40
De totemans (kerstmiskoek) 85
Heiligen in den landbouw 38

C. — *VOLKSLITERATUUR.*

De psychologie van het komische bij het volk 1

I. — *Vertelsels:*
De beer en de vos 6
De beer en de kater 6
De boer en zijn ezel 7
De pastoor die over den Heiligen Geest predikt 8
De pastoor en de aartsengel 9
De gek die zijn haag scheert 9
De gestrafte heks 10
Pontius Pilatus en Pieter 11

II. — *Sagen en Legenden:*

Legenden van het Ven bij Zout-Leeuw 181
Legende van O. L. V. van den Ossenweg 182
Legende van O. L. V. van de Brug 183
Legende van den Ridder die zijn ziel verkocht aan den Duivel en door sinte Gertrudis gered werd 205-221

III. — *Anecdoten.*

IV. — *Spreekwoorden en zegswijden (hun oorsprong, vertelsels dier mede in verband staan)* 25

D. — *VOLKSWETENSCHAP EN VOLKSKUNST.*

I. — *Volkstaal (idiotismen, dieventaal, grafschiften, spotzegsels en spotnamen, bijnamen, volkshumor, volksetymologie):*

Indringing van vlaamsche woorden in het waalsch . . . 29-318
De ratten van Zout-Leeuw 41
Vuurmannen 41
De windstreken te Walhain 42
Hoe de mensch tot de huisdieren spreekt 213
Gaillemarde en Galmaarden 323
De zwarte O. L. V. 330
Op Signorke 330

II. — *Geschiedenis en aardrijkskunde (historische personen, wapens, plaatsnamen, enz.):*

De oude grachten van Nijvel 14
Madame Sinte-Gertrude pilaar te Nijvel 17
Zout-Leeuw en zijn geschiedenis 154
De Iris (lisch) zinnebeeld der stad Brussel 41
Zout-Leeuw en zijn geschiedenis 154
Kasteel van Coensborch te Laeken 328
Romeinsche wegen 330
Jezus-Eik 333

III. — *Volksgeneeskunde (straatremedies, wonderdokters, enz.):*

Volksgeneeskunde te Attenrode-Wever 42

IV. — *Volksastronomie (invloed van de maan, enz.). Volksmeteorologie (weerspreuken en weerrijmpjes, enz.):*

De windstreken te Walhain 42

V. — *Volkskunst (liederen, balladen, dansen, volkstooneel, lokale houwkunst, volksprinten, enz.):*

Lotingslied te Opwijk 39
Een straat van Zout-Leeuw 162
Poort en oud vlaamsch huis te Zout-Leeuw 164
Deur van het huis « Het governement » te Zout-Leeuw . . 165
Oude kapel en hoevepoort te Zout-Leeuw 166
Het Helspiegelhuis te Zout-Leeuw 167-170
Zandtapijten bij de processie van O. L. V. op den Ossenweg. 179

OVERLIJDEN.

Buvé, Cl. (Pastoor) 43
Baron de Troostemberg 218

SYSTEMATISCHE INHOUDSTAFEL

AFLEVERING XIX.

De psychologie van het komische bij het volk. — P. HERMANT. 1
Het oud Nijvel: *a*) De oude grachten; *b*) Madame Sinte-Gertruide-pilaar. — Aimé BRULÉ 14
De Brabantsche Hoeveknecht in de vorige eeuw. — Evarist DE PADUWA 21
Onze Lieve-Vrouw van Hal en de Athenaars. — M. VAN HAUDENARD 28
Indringing van vlaamsch woorden in het waalsch. — Oct. PICALAUSA 29
Het werk van Pieter Breughel in folkloristische en brabantsch opzicht. — Victor HALLUT 31
Ditjes en datjes 37
In Memoriam (Clement Buvé) 43
Bericht 44

AFLEVERING XX-XXI-XXII (Speciaal nummer).

De Tentoonstelling van Zout-Leeuw. — Ch. GHEUDE . . . 53
De juweelen der Gilden 60
Sint-Leonarduskerk te Zout-Leeuw en zijn kunstschatten. — SANDER PIERRON 97
Een koffer uit de XIVe eeuw. — Comte de BORCHGRAVE d'ALTENA 121
De familie de Wilré. — Louis WILMET 122
Over twee beelden van sint Leonardus in de kerk van Zout-Leeuw. — Comte de BORCHGRAVE d'ALTENA 126
De Paaschkandelaar van den beeldhouwer Reinier van Thienen. — Armand de TERWANGNE 128
Zout-Leeuw en zijn geschiedenis. — Maurice PEREMANS . . 154
De Zandtapijten bij de processie van O. L. V. op den Ossenweg. — J.-Ch. PEETERS 179
Volkssagen en Legenden van Zout-Leeuw. — Pr. HENDRICKX. 181
Inhuldigings redevoering van de Tentoonstelling van Zout-Leeuw. — CALUWAERTS 201

AFLEVERING XXIII.

Legende van den Ridder die zijn ziel verkocht aan den Duivel en door sinte Gertrudis gered werd. — Jean GESSLER . . . 205
Amuletten of talismans. — Dr POODT, père 207
Het Vaandelspel in het Rijnland. — J. FAICT 210
Uithangborden. — J. DEWERT 211
Hoe de mensch tot de huisdieren spreekt. — E. BOURGUIGNON. 223

Wedstrijd voor geschiedkundige en folkloristische werken van 1924. (*Verslag*) 214
Verband tusschen het Vergezellen en de Vruchtbaarheid . . . 217
Overlijden 218
Bericht 219
Légende du Chevalier voué au démon et sauvé par sainte Gertrude. — Jean GESSLER 221

AFLEVERING XXIV.

Brusselsche valsch spelers. — P. HERMANT 303
Indringing van vlaamsch woorden in het waalsch. — DE BOSSCHERE 318
Gaillemarde en Gammerages (Galmaarden). — A. de MARNEFFE. 323
Gebruiken van Steenhuffel. Het kruis of kruisteeken bij het volk. — J. WOUTERS 327
Het kasteel van Coensborch te Laeken. — A. COSYN 328
Ditjes en datjes 329
Boekenieuws 333
Gelukwenschen 335

INHOUDSTAFELEN

Inhoudstafel der platen 339
Inhoudstafel der schrijvers 342
Inhoudstafel der vermelde brabantsche gemeenten 343
Ontledende inhoudstafel 344
Systematische inhoudstafel 348

5905. — Naaml. Maatsch. M. Weissenbruch, drukker des Konings, Brussel.